CHARNO ANE CHARNI SAHITYA (Gujarati

Meghani, Jhaverchand

VISIT...

LANZAROTE Caliente.com

ચારણો અને
ચારણી સાહિત્ય

ઝવેરચંદ મેઘાણી

CHARNO ANE CHARNI SAHITYA

a novel By JHAVERCHAND MEGHANI

Published by Gurjar Granthratna Karyalay,

Ahmedabad-1Gandhi Road, Ahmedabad 380 001

[illegible] : [illegible]

[illegible]-380001

[illegible] 079-22144663, 09227044777

e-mail : goorjar@yahoo.com

[illegible]

201, [illegible]-380006.

[illegible] : 26564279 email : bhagwatioffset@yahoo.com

નિવેદન

‘ચા રણો અને ચારણી સાહિત્ય’ એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ મને એના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ ખાતે નિમંત્રેલો. વ્યાખ્યાન 1942ના જાનેવારીમાં અપાઈ ગયું ; અને તે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં છપાઈ પણ જાત. પરંતુ આ વિષય પર મારે હજુ પુષ્કળ કહેવાનું રહી જાય છે એવું મેં શ્રી રસિકલાલભાઈને જણાવતાં તેમણે મને એ વ્યાખ્યાનને વિસ્તારી, પુસ્તકરૂપે મઠારી આપવાની તક સોસાયટી તરફથી સંપડાવી.

પરિણામે મારાં અન્ય આકરાં રોકાણો વચ્ચે થઈને આ વિસ્તરણ કરવું પડવાથી એને સમાપ્ત કરવામાં થયેલો વિલંબ તો બેશક ઠપકાપાત્ર હદે જઈ પહોંચ્યો છે ને તે માટે ક્ષમા ચાહું છું, પણ ખાતરી આપું છું કે આ વિલંબનું વટક વળી રહે એટલા પ્રમાણમાં હું આ કાર્ય પાછળ મથ્યો છું.

વિષયનો પ્રદેશ નવો છે, મારી પૂર્વે કોઈએ એને સળંગ સમગ્ર રીતે હાથ ધર્યો હોવાનું જણાતું નથી, એટલે મારે મારા વાચક-સમૂહની આ વિષય પરત્વેની લગભગ કોરી સ્લેટ જેવી મનોભૂમિકાને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાણને વિવેચનપ્રધાન કરતાં પણ સવિશેષ માહિતીપ્રધાન રાખવું પડ્યું છે. સૂક્ષ્મ આલોચન અને મૂલ્યાંકનનો તબક્કો તો હવે પછી જ આવશે, ને તે પણ મારા કરતાં વધુ અધિકારીજનોના હાથમાં.

આ પુસ્તકમાં ટાંકેલાં ઘણાંક ચારણી અવતરણો મારાં ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ (પાંચ ભાગ), ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ તેમજ પિલાણી ગ્રંથમાળાના પ્રકાશન ‘રાજસ્થાનરા દુહા’ વગેરે પુસ્તકોમાંથી, અને ‘ચારણ’ નામે ત્રૈમાસિકમાંથી આપેલ છે. તે સિવાય પુષ્કળ સામગ્રી મારી પાસે અપ્રગટ પડી છે તેમાંથીયે લીધેલ છે. આ પ્રગટ તેમજ અપ્રગટ, તમામ ભંડોળને એક જ ગ્રંથાકારે મૂકી દેવાની અને તેની સાથે અર્થો, ટિપ્પણો, કોશ વગેરે જોડવાની ઘણા કાળની ઉમેદ છે, પણ તે હજુ બર આવી નથી. એવા અભ્યાસગ્રંથોના પ્રકાશનને તો સંસ્થાકીય ઉત્તેજનની જરૂર રહે છે.

પરિશિષ્ટોમાં મૂકેલી માહિતી પૂરી પાડવા બદલ હું ચારણ સ્નેહી શ્રી પિંગળશી પરબતભાઈ પાયક (ભાવનગર ચારણ છાત્રાલયના સંચાલક, કચ્છી યુવાન)નો ઋણી છું. એમણે બતાવેલા આધારોને મેં મૂળ ગ્રંથોમાંથી ચકાસી જોયા નથી, કારણ કે એમના પર મને વિશ્વાસ છે. છતાં પુષ્પદંત, પિંગલાચાર્ય, રાજશેખર અને ગુણાઢ્ય, એ ચારેય ચારણો હોવા વિશે શા પ્રમાણ છે તે મારા પ્રશ્નનું નિરાકરણ એમનાથી થઈ શક્યું નથી. ચારણોનો એ દાવો છે એટલા જ પૂરતો એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ રાજસ્થાન તરફના સુશિક્ષિત ચારણ સંશોધકોનો એ દાવો છેક નિરાધાર નહિ હોય એમ માન્યા પછી પણ વાચકોને હું એના સમર્થનની રાહ જોવા વીનવું છું.

કેટલાંક કાર્યો તો સ્વયંસ્ફૂર્તિથી, મનની મોજ જ્યારે જાગશે ત્યારે કરશું એવી આપણી ગણતરી ભૂલભરેલી હોય છે. મારા વિશે તો કહી શકું તેમ છું કે મારાં કાર્યોની પૂર્ણાહુતિ બાહ્ય સંજોગોના દબાણને જ આભારી છે. ચારણી સાહિત્ય પરનું મારું કથયિતવ્ય જો કોઈ સુભગ ઘડી (કે જે કદી આવતી
નથી)ની રાહ જોઈ રહેત તો કદાચ મને પોતાને જ એ ગુમાવી બેસત ત્યાં સુધી એનો નંબર ન લાગત. પાડ માનું શ્રી રસિકભાઈનો કે મને ગરદન ઝાલીને આ ચક્કીમાં ઓર્યો! મારું તો કામ પાક્યું કે આ પ્રદેશનું સળંગ એક અવલોકન લેવાની લાલસા હવે મને સદાને માટે સતાવતી મટી.

આ પુસ્તકની સૂચિ તૈયાર કરી દેવાનું માથાકૂટિયું – છતાં આજે તો સૂચિ એ ગ્રંથના દીવારૂપ હોઈને અનિવાર્ય – કામ આપણા એક જુવાન ભાષાભિજ્ઞ ભાઈ શ્રી ગોકળભાઈ ધરમદાસ પટેલે હોંશથી ઉપાડી લીધું તે બદલ તેમનો ઋણી છું.

રાણપુર, 13-7-’43 : દેવશયની એકાદશી, 1999 ઝવેરચંદ મેઘાણી

અનુક્રમ

1

પૂર્વભૂમિકા

ગુજરાતનું આત્મભાન

ગુજરાત આજે પુનરુત્થાનની અવસ્થામાંથી પસાર થાય છે. આત્મતિરસ્કાર અને નિજની અવહેલનાનો તબક્કો એનો વીતી ગયો છે. 'સુંસાં પૈસા ચાર'વાળી તિરસ્કારોક્તિ, જે હજુ તો તાજી, ગઈ કાલની, હતી તેને આપણે યત્નથી જ યાદ કરી શકીએ છીએ ; અને એ ઉક્તિ પોતે જ આપણને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. સાચે જ શું આપણી ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા કદીયે આવી ગાળ ખાવાને પાત્ર હતી? – એવું વિચારીને આપણે રમૂજ પામીએ છીએ.

એનું કારણ આપણને આપણા સંસ્કાર-વારસાનું નવું થયેલું આત્મભાન છે. ઘણી વાર આત્મભાન એ વેશધારી મિથ્યાભિમાન હોવા સંભવ છે. એવું ઠગારું મિથ્યાભિમાન પોતાને માટે અત્યુક્તિભર્યા અભિપ્રાયો બાંધે છે, અને સાથોસાથ પારકાની પ્રશસ્તિ તેમજ અવગણના-અવહેલના ઉપર જ પોષાય છે. આત્મલાઘવ અને આત્મમહત્તાનો ઘમંડ, એ બેઉ એક જ મગની બે ફાડ જેવાં છે. પણ આત્મલાઘવમાંથી આપણે મેળવેલ મુક્તિ એટલી ઉછાંછળી નથી નીવડી, કારણ કે આપણે આપણું સાચું આત્મભાન આપણા વારસાની સમૃદ્ધિના પરદીધેલ કોઈ આછોતરા ખ્યાલમાં નહિ પણ આપણી પોતાની સ્વચ્છ દૃષ્ટિનો દીવો લઈને ઇતિહાસની ગુહામાં ઘૂમી-ઘૂમી પ્રાપ્ત કરતા જઈએ છીએ.

દરિદ્રતાનું કારણ

ગુજરાતની લાંબા દિનોની પરાધીનતા, એક કરતાં વધુ પરચક્રોનાં આક્રમણો, એ આક્રમણોનો અવરોધ કરનાર કોઈ પણ સુગઠિત જાતિબળને અશક્ય બનાવતી આપણી વાણિજ્યવૃત્તિની ઉગ્રતા, અને તે સૌથી ચડી જાય તેવું તો ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય તેમજ ઇતિહાસને અવગણતું, આપણી મુંબઇ યુનિવર્સિટીનું, ત્રણ-ચાર પ્રાંતોના શંભુમેળા વચ્ચે પીંખાતું રહેલું શાસન વગેરે વગેરે અનેક અવરોધી બળોએ પાથરેલી કાળી રાતને આપણે વટાવી ગયા છીએ. એ પ્રતાપ છેલ્લી એકાદ પચીસીનાં, યુનિવર્સિટીની દીવાલની બહાર મચી રહેલાં આપણાં આત્મભાનનાં આંદોલનોનો છે.

યુનિવર્સિટીની ઉપકારકતા

આશ્ચર્ય નથી કે આ આંદોલનોના ઝંડા ઉઠાવનારાઓ પણ ઘણાખરા તો એ જ યુનિવર્સિટીમાંથી જ પાકેલા પુરુષો હતા! નર્મદથી માંડી મુનશી સુધીના ગુજરાતના નૂતન આત્મભાન અને નવજાગૃતિના નેકીદારોએ છૂપી રીતે પણ પોતાની મશાલ તો રાજાબાઈ ટાવરના દીવામાંથી ચેતાવી હતી. અમરાપુરીની વેદીમાંથી જીવનનો સ્ફુલ્લિંગ ચોરી લાવનાર પ્રોમીથીઅસનો જ બંડખોર પ્રાણ નૂતન ગુજરાતના નવોદ્દીપનની પાછળ આ સર્વ વ્યક્તિઓના સમષ્ટિ-બળરૂપે ઊભો છે.

બુદ્ધિની કસોટી

સાચું જીવનતત્ત્વ પ્રકાંડ કો જળરાશિ જેવું છે. પાજમાં એક ગાબડું પડે છે પછી તો અસંખ્ય છિદ્રો વાટે પાણી બહાર ધસે છે. આપણા નવોત્થાનનાં નીરને બહાર નીસરવાનાં બાકોરાંનો સુમાર નથી. એને ગણાવવા બેસવું એ વિકટ કામ છે. પણ આવા આત્મભાને આપણને અધધધની લાગણી નથી આપી. આપણી નવજાગૃતિનું એકેય અંગ અણપડકાર્યું અને વણચકાસ્યું ('અનચેલેન્જડ') નથી ઘર કરી બેઠું. બુદ્ધિની કસોટીએ ચડાવ્યા વગર એક પણ તત્ત્વને આપણે કેવળ અંધશ્રદ્ધાથી નથી અપનાવ્યું. ભાષા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કળા સર્વ

કોઈને આપણે પ્રવેશદ્વારે ઠીક-ઠીક રોકીને ઝડપી લીધી છે. આપણી ટંકશાળ એટલા ખાતર તો ધીમી ગતિએ કામ કરે છે. આખરી નિર્ણયો કરવામાં થતો આપણો વિલંબ એટલા માટે જ કેટલીક વાર તો કૃપણતાનો આક્ષેપ પામ્યો છે. ભલે પામ્યો. ભલે આપણી વીરપૂજા સંકુચિત રહી. ભલે આપણે ચંદ્રકો ઓછા ઘડાવ્યા. પરપ્રાંતો કરતાં પછાત રહ્યા હોવાનું મહેણું પણ ભલે પામ્યા. સ્પર્ધા યાને હરીફાઈમાં ઊતરવાની ના પાડનારો ગુજરાતી ગુણ એ અવગુણ નથી પણ સદ્ગુણ છે.

તમારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનના મહાલયમાં મને આજે જે પ્રવેશ મળે છે તેના પ્રત્યે હું કંઈક આવી દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યો છું. લોકસાહિત્યની મારી ઉપાસનાનાં વીસ વર્ષોએ મને પ્રતીતિ કરાવી છે કે ગુજરાતનો આ દુરારાધ્ય સ્વભાવ અભ્યાસીઓને માટે આશીર્વાદ તુલ્ય છે. ગુજરાતની એ દુરારાધ્યતાના પ્રતાપે જ હું આજે આપની સન્મુખ ઊભવામાં મારા પગ હેઠળની ધરતીની નક્કરતા અનુભવી રહ્યો છું.

નરી પુરાતનતા નિરુપયોગી

‘ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય’ એ વિષય પાસે પણ ગુજરાત અને તેના નૂતન આત્મભાનમાં કોઈ ફાળો આપવાનો ન હોત તો કેવળ પુરાતનતા જ એને આંહીં સ્થાન ન અપાવી શકત. માટી ચાહે તેટલી જૂની હોય, કદાચ વેદવારાથી સંઘરાયેલી હોય, તોપણ આજના ગુજરાતી આત્મભાનના કડાયામાં ઊકળતા ધાતુપુંજમાં એને ન નાખી શકાય. ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસના જે ઘાટ આપણે ઢાળવા બેઠા છીએ તે ઘાટને ઢાળવા માટે આપણે એક ધાતુરસ જોઈએ છે. ગુજરાતના મૂર્તિવિધાનમાં જે રસાયણ ખપ લાગે તેને જ આજની ભઠ્ઠી ઉપર સ્થાન હોઈ શકે. ચારણ જાતિનો ઇતિહાસ અને ચારણ જાતિએ સર્જાવેલ વિપુલ વિદ્યા, માત્ર વિપુલતાને કે માત્ર પુરાતનતાને હિસાબે આપણા નવવિધાનમાં નિરર્થક છે. માત્ર એ બે જ ગુણો પર કોઈએ મુગ્ધ બનવાનું નથી. એ બેથી વિશેષ – ઘણું વિશેષ – સંસ્કારધન અને ઇતિહાસધન એમાં અણપ્રીછ્યું પડેલ છે અને તેનો જ પરિચય કરાવવાનો આજના પ્રયાસનો આશય છે.

કડીની શોધ

એ આશયને ફળીભૂત કરવા માટે બે-ત્રણ બાબતોની અપેક્ષા છે. ચારણી સાહિત્ય એ આપણા આજના હિસાબે સાહિત્ય નામની પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર છે કે નહિ, ચારણી એ ગુર્જર વાણીથી જુદી જ કોઈ કૃત્રિમ ભાષા છે કે ગુજરાતી જ છે, ગુજરાતી ન હોય તોપણ ગુજરાતી ભાષાના ઘડતરની કોઈ એક ઐતિહાસિક ભૂમિકાની પિછાન આપનાર છે કે નહિ, અને ચારણ જાતિ તેમજ ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશનું એકાદ કિરણ પણ પાથરી શકે તેવો છે કે નહિ, એના જવાબો આપણે માગવા રહેશે.

અન્ય પ્રાંતો સાથે સહોદર સંબંધ

આ જવાબો માગતાં પહેલાં એક સ્પષ્ટતા જરૂરી છે : ગુજરાતી ભાષાના જે સીમાડા આપણે ગઈ કાલ સુધી દોર્યા હતા તે આજે લોપાયા છે, જૂની ગુજરાતી નામની વાણીને અને તેના વાઙ્ મયને આપણે નવી આંકેલ ચતુ :સીમાની અંદર અપનાવી લીધાં છે ; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી વાણીની જોડે એક જ માતૃ-પારણે હીંચનારાં અન્ય ભાંડુઓ સાથેનો સહોદરસંબંધ પણ આપણે ઓળખ્યો છે અને એ સગપણમાંથી ગુજરાતી વાણી તેમજ વાઙ્ મયને પુષ્ટ કરનારાં બળોને પણ આપણે આપણાં કરી લીધાં છે : એ હિસાબે ગુજરાતીની આજે કહેવાતી અસ્મિતાને ભોગે પણ આપણે અન્ય પ્રાંતબળો સાથેના એકકુટુંબી ભાવને પ્યારો ગણ્યો છે. ચારણી સાહિત્ય અને ભાષાય જેટલે અંશે આપણા સીમાડાને પહોળાવી પરાયાં બનેલાં કુટુંબપરિવારો સાથેનો આપણો સંબંધ છતો કરે, જેટલે અંશે એ આપણી અને એક

વાર જેઓ આપણાં હતાં તેઓની વચ્ચેની કડીઓ પ્રકટ કરી આપે, તેટલે અંશે એ ભાષા અને એ સાહિત્ય ગુજરાતને ઉપકારક ગણાય.

કોમોનો ઇતિહાસ

બીજું, ઇતિહાસ વિશેનાં આપણાં નવાં મંતવ્યોને પણ આપણે, ચારણ જાતિના ઇતિહાસનું મૂલ્ય આંકવા ટાણે, ન ઉવેખી શકીએ. ગુજરાતની પ્રત્યેક જાતિનાં પોતપોતાનાં જીવનમંથનો, ચિંતનો, સંવેદનો અને વિલક્ષણતાઓ એ બધાં જ ગુજરાતના ઇતિહાસને સ્વચ્છ તેમજ સમૃદ્ધ કરનારાં ગણાય. અલબત્ત, જો એ ચિંતનો, સંવેદનો, મનોમંથનો તેમજ વિલક્ષણ ખાસિયતો કોઈ પણ ન્યૂનતાપૂરક અને કલ્યાણગામી જીવનબળોને બહાર આણનારાં પુરવાર થઈ શકતાં હોય તો જ તો.

2

જાતિગત ઇતિહાસ

ચારણ એટલે જાચક-માગણ?

પ હેલો એ જાતિનો ઇતિહાસ લઈએ અને આધુનિક સમયથી શરૂ કરીને પગથિયે-પગથિયે અંદર ઊતરતા એ ઇતિહાસના તળિયાને જઈ પહોંચીએ. આધુનિકમાં આધુનિક નિર્દેશ આપણે 'કઢીદાનજી' જેવા, ઉદરપૂર્તિને સારુ, અન્નદાતાની બેલગામ ખુશામદ સૂચવતા શબ્દે કરીએ છીએ. એ શબ્દપ્રયોગ કરતી વેળા આપણી નજરમાં ચારણી કવિતાનો આજે સાચેસાચ થઈ રહેલો કેટલોક દુરુપયોગ રમી રહે છે. આજથી છેક ફાર્બસસાહેબ પર્યંત પહોંચીએ તો યે એ જ

બદનામી –

ભાટ ભ્રામણનું લાકડું, તો વણ પેસાર્યું પેસે ;
કહ્યું હોય કે ચોરે આવજો, તો ઘરમાં આવી બેસે!

આજે ભાટચારણનું આગમન એ ડરનો વિષય છે. એની કવિતા કઢીને માટે વેચાય છે ; અને એના પુરાતન તેમજ જાજરમાન ભૂતકાળની હજુયે જે કુલપ્રતિષ્ઠાની મૂડી એની પાસે રહી છે, તેના જ જોરે આજનો ચારણ એ વાણીવિક્રય કરી શકે છે. પણ એવો હીન વાણીવિક્રય તો બીજીયે કઈ કોમ નથી કરતી? બ્રાહ્મણો શું મુક્ત છે?

એક પગથિયું ઊંડે ઊતરતાં સો-દોઢસો કે ત્રણસો વર્ષ પૂર્વેના એના પોતાના રચેલ દુહામાં પણ એ પોતાને 'માગણ' તરીકે ઓળખાવે છે.

જોગાહર, જાચણ તણી, ધાયું કાન ધરે ;
કાઠી! કટક કરે મૂળવા ટીકર મારવે.

['આંચળ તાણનારા' : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર']

ટીકર નામના સોરઠી ગામના રજપૂતોએ, પોતે જેની ભેંસો ચોરી હતી તે એક ચારણીનું એનાં સ્તનોને ઉદ્દેશીને અશ્લીલ અપમાન કર્યું.[1] તેનો બદલો લેવા માટે એક ચારણ, ચોટીલાના કાઠી રાજવી મૂળુ ખાચર પાસે જઈને કહે છે કે હે જોગા ખાચરના પૌત્ર! (જોગાહર) મારી યાચકની (જાચણ તણી) ધા સાંભળજે અને લશ્કર લઈ જઈને ટીકરને રોળી નાખજે. બીજો પ્રસંગ :

મિતર કિજે મંગણાં, અવરાં આળપંપાળ,
જીવતડાં જસ ગાવશે, (અને) મૂવાં લડાવણહાર.

['હોથલ' : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર']

ચારસોએક વર્ષના જૂના, ઓઢા-હોથલના કચ્છી કિસ્સામાં, વતનમાંથી દેશવટો પામેલ કુમાર ઓઢો, જન્મભૂમિ માટે તીવ્ર આરઝૂ થઈ આવતાં, છૂપે વેશે કિયોર કકડાણા ગામમાં પ્રવેશ કરીને ભમે છે, એના ભાઈના ભયથી કંપતી પ્રજામાંથી કોઈ માનવી એને યાદ કરતું નથી. ફક્ત એક ચારણ, જેને કુંવર ઓઢાએ અગાઉ એક ભેંસ દાનમાં દીધેલી તે જ, પોતાના મૂએલા માનેલ દાતાના નામે એ ભેંસની પાડીનું નામ 'ઓઢાણ્ય' પાડીને 'બાપ ઓઢાણ્ય! બેટા ઓઢાણ્ય!' એવા બોલે બોલાવતો હતો. એ સાંભળીને પ્રસન્ન થઈ ઓઢો દુહો બોલે છે કે –

મિતર કિજે મંગણાં, અવરાં આળપંપાળ ;
જીવતડાં જસ ગાવશે, મૂવાં લડાવણહાર.

[હે માનવીઓ! મિત્ર કરો તો માગણને (ચારણને) જ કરજો. બીજા મિત્રો તો મિથ્યા છે ; માગણ તો તમારા જીવતાં લગી તમારા જશ ગાશે ને તમારા મૂઆ પછી તમને કાવ્યમાં લાડ લડાવશે.]

ત્રીજી, હજારેક વર્ષની જૂની ઘટના : જૂનાગઢના રા'ડિયાસ પર ગુજરાતના સોલંકી રાજ દુર્લભસેનની ચઢાઈની છે. દુર્લભસેને જૂનાગઢને લાંબા કાળથી ઘેરો ઘાલ્યો છે. અજિત રા'ડિયાસના પ્રાણ હરવાના એકમાત્ર ઇલાજ લેખે, સોલંકીનો ચારણ રા'ના ચારણ બીજલને ચોપાટ રમવા તેડાવે છે, હોડમાં રા'ડિયાસનું મસ્તક મુકાવે છે, અને પછી હારેલો એ ચારણ પોતાના રાજા પાસે મસ્તક માગવા જાય છે તે વિશેના આ પાછળથી રચાયેલા કચ્છી દુહા છે. રાણી ચારણ આગળ કાલાવાલા કરે છે :

અધા*!* તું અધા થિયે*,* ભાઈયે છ મંગણહાર *;*
તાજી ડિયાં તકડા*,* હાથી ડિયાં હલકાર *;*
ગિન ની ચંદણહારદે છડીંધાં સરદાર*!*

[હે ભાઈ માગણહાર, તને તેજી (તકડા) ઘોડા દઉં, હાથી દઉં, જોઈએ તો ચંદણહાર લઈ જા, પણ તું મારા સ્વામીને છોડી દે!]

વઢી દેને*!* વીર*,* મથો મંગણહાર કે *;*
દાતારે મન ખીર *;* અદાતા ઘણું કઠણ જે*.*

[હે વીર! માગણહારને માથું વાઢી દે. દાતાને મન એ સહેલું છે, કંજૂસને જ એક કઠણ લાગે છે.]

['રાસમાળા']

આ સિવાય એમના જ સાહિત્યમાં ચારણને માટે 'અપળાં' વગેરે જે શબ્દો યોજાય છે, તેનો પણ અર્થ 'યાચક' થાય છે.

ગઢવી : સાંધિવિગ્રાહક

ચારણો એટલે 'કુશીલવા' : ભટકતા નટો : એવો અર્થ અમરકોશમાં અપાયો છે. તેની સામે રજપૂતાનાનો આખો મધ્યયુગ ચારણોના કીર્તિ સાગરનું મહાગર્જન સંભળાવતો ઊભો છે. ચારણ એટલે ગઢવી, રાજાઓના ગઢકિલ્લાની ચાવીઓનો એ રખેવાળ હતો, અને દૃષ્ટાંતો તો એમ દાખવનારાં પણ મળે છે કે પરઆંગણે રહેતા રાજપુત્રોના બ્રહ્મચર્યનો ચોકીદાર પણ ચારણ જ હતો, એ યુવાનોના વજકછોટાની ચાવી ચારણ પાસે રહે, ચારણ આવીને ખોલે ત્યારે જ પરદેશવાસી ક્ષત્રિય યુવાન હાજતે જઈ શકે.

ચારણ એટલે રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેનો સાંધિવિગ્રાહક, પ્રાણને ભોગે પણ રાજકોલ ને રાજરક્ષાનો હામી. કંપની સરકારના પ્રતિનિધિ વૉકરસાહેબે લખાવેલા હાથમુચરકામાં પણ રાજાઓની સારી ચાલચલગતના જમાનરૂપે ચારણની કટારીનું ચિત્ર સાખ પૂરતું હજુયે અંકિત છે. પોતાની સાખ જૂઠી પડે તો ચારણ કટારી પેટ નાખે – હારાકીરીનો જ ઉચ્ચ આદર્શ!

ચારિ µયવાન

ચારણ અને રજપૂતોની ઠકરાતો વચ્ચેનો સંબંધ મશહૂર છે. રાજવળાંમાં વસનાર તરીકે એની રીતરખાવટ વિશે દોહો છે કે –

ગુંજબેરા*,* દ્રવ્યઅંધળા*,* ઝુઝણ વેળાય નંદ *;*
રાજદુવારે વેંડળા*,* સો લક્ષણ કવિચંદ*.*

[છૂપી વાતો પરત્વે કેમ જાણે બહેરા હોય, જાણે કદી સાંભળ્યું જ ન હોય તેવી અદાથી પરરહસ્ય સાચવનારા, દ્રવ્યના ઢગલા પડ્યા હોય તેની સામે અંધ સમા, રાજમહેલોની રમણીઓ પરત્વે નપુંસક હીજડા સરીખા ઉત્તેજનાહીન, યુદ્ધમાં વણિકો જેવા, અર્થાત્ અહિંસક : એવાં જેનાં લક્ષણો હોય તે કવિ તે ચારણ.]

શૂરવીરનાં બિરદ ગાનાર, કાયરોને રણશૌર્યથી રોમાંચિત કરનાર, તૂટતી ટેકને ટકાવી જાણનાર, ચમરબંધી પાપીને પણ મોઢામોઢ પાપી કહેનાર, શરણાગતને સંઘરવામાં રાજરોષની પણ ખેવના ન કરનાર, અને ગાય જેવો અમારિ ધર્મ પાળનાર છતાં જરૂર પડે તો જુદ્ધે પણ

ચડનાર! સ્વામીને ખાતર શસ્ત્રો ધરીને સંગ્રામમાં ઊતરનાર વીર ચારણ કરણીદાનનું દૃષ્ટાંત રજપૂતાનાની તવારીખમાં ઘણું ઉજ્જ્વળ છે. સંવત 1787માં ગુજરાતના સુબેદાર સરબુલંદખાંએ દિલ્લી-સમ્રાટ મુહમ્મદશાહ સામે વિદ્રોહ કર્યો, ત્યારે એના પરની ચઢાઈ કરનાર જોધપુર-મહારાજ અભયસિંહની ફોજમાં આ કરણીદાન હતા. મૂચેડ ગામ પાસેના એ ભયાનક જંગમાંથી મહારાજ અભયસિંહના બહુ જ થોડા સુભટો જીવતા નીકળ્યા. કરણીદાનજી એમાંના એક હતા. જીવીને એમણે એ સંગ્રામનું 'બિરદ-શૃંગાર' નામે ઉચ્ચ કોટિનું વીરકાવ્ય રચ્યું.

સત્યવક્તા

ચારણને દેવીપુત્ર કહે છે. એ ધર્મપુરુષ લેખે વંદનીય હતો, યશોગાયક લેખે 'લાખ પસાવ' દાનનો અધિકારી હતો અને સત્ય ઉચ્ચારવાની હિંમતને કારણે એ બિહામણો હતો. એના સત્યવક્તૃત્વમાં ચાતુરી હતી :

બાપો મત કહ બખતસી, કાંપત હે કેકાણ ;
એક વાર બાપો કહ્યે, પવંગ તજશિ પ્રાણ.

પોતાના પિતાના ઘાતક જોધાણનાથ વખતસિંહજી પોતાના અશ્વને 'બાપો! બાપો!' કહી થાબડતા હતા, તે ટાણે ચારણે કહ્યું, "ઘોડાને 'બાપો' ન કહે, ઘોડો કમ્પે છે, હવે એક વાર જો 'બાપો!' કહીશ તો અશ્વ પ્રાણ છોડશે ; કારણ કે તું તો બાપમાર છે!"

અકબરના સૈન્યને લઈ ઉદેપુર પર ત્રાટકનાર વિજેતા રાજ માનસિંહ પોતાના ઘોડાને રાણાના પીચોલા તળાવે પાણી પાતો પાતો ગર્વ કરે છે કે આ પીચોલા સરોવરમાં પહેલી વાર રાજ જોધાએ ઘોડો ઘેર્યો, ને તે પછી આજ હું બીજો એ રાણાકુળનું ગર્વગંજન કરનાર નીકળ્યો. સાથે એક ચારણ હતો. તેણે તત્કાળ ટોણો માર્યો :

માના! આંજસ કર મતી, અકબર બળ આયાહ ;
જોધે જાગમ આપરા, પાણા બળ પાયાહ.

[હે માનસિંહ! અહંકાર ન કર, તું તો અકબરના જોરે આવ્યો છે ; જ્યારે રાવ જોધાએ તો પોતાના ભુજબળે પોતાના ઘોડા અહીં પીચોલે પાયા હતા.]

જયપુર-રાજ સવાઈ જયસિંહજી અને જોધપુર-નરેશ અભયસિંહજી એક વાર સાથે બેઠેલા, પાસે એક ચારણ બેઠેલો. ફરમાન થયું કે 'હાં કવિરાજ! આ બેઉ નરેશોની કાંઈ બિરદાવળ સુણાવો'.

બંને રાજાઓનાં કાળાં કામાં જાણનાર ચારણે એક દુહો તત્કાળ સુણાવ્યો :

પત જે પૂર જોધાણ, પત દોનું થાપ-ઉથાપ ;
કૂરમ માર્યો ડીકરો, કમધજ માર્યો બાપ.

[જયપુરના પતિ અને જોધપુરના પતિ બેઉ એકબીજાથી ચડે તેવા છે ; કારણ કે કુરમ અર્થાત્ કછવાહાએ (જયપુરપતિએ) પોતાના સગા પુત્રની હત્યા કરી છે અને કબંધજ અર્થાત્ જોધપુરપતિએ સગા બાપને સંહારાવ્યો છે. બેમાંથી કોનાં વખાણ કરું!]

અરે, હજુ તો તાજી જ સ્મૃતિ ઈડર-રાવ પ્રતાપસિંહજીની છે. એમણે 'ક્લીન શેવ' કરાવ્યું એટલે ચારણથી ન રહેવાયું. દુહો ફેલાવ્યો :

દાઢી-મછ મુંડાય કે, સિર પર ધરિયો ટોપ,
પ્રતાપસી તખતેસરા, (થારે) બાકી ઘટે લંગોટ.

એવી કૃતિઓ તો થોડીઘણી ગૌરવહીણી ગણાય. પણ સંપૂર્ણ ગૌરવનો આદર્શ તો અકબરશાહના રાજદરબારે શોભતા કવિમણિ ચારણ દુરશાજી આઢાએ પૂરો પાડેલ છે. 'બિરદ છહુંતેરી' એટલે પ્રશસ્તિના છોંતેર દુહા. છોંતેર દુહાએ એમણે, પ્રતાપના ખુદ શત્રુની સમીપ, પ્રતાપસિંહને બિરદાવ્યા. અને બિરદાવ્યા પણ કેવા! પ્રત્યેક દુહે અકબર-પ્રતાપ ઉભયની તુલના કરતે કરતે–

અકબર ઘોર અંધાર, ઊંઘાણા હિન્દુ અવર,
(તેમાં) જાગે જગદાધાર, પહોરે રાણા પ્રતાપસી.

[ઘોર અંધારરૂપી અકબર-શાસનમાં અન્ય હિન્દુઓને ઘારણ વળી ગયું ; પ્રહરીરૂપ જાગતો ઊભો છે એક રાણો પ્રતાપસિંહ.]

જાડા ભાઈ ચારણ : શરીરે અદોદળા : અકબરની સભામાં એમણે આમ કહીને બેઠાં-બેઠાં જ બોલ્યે રાખ્યું :

જીભે જોર જાચણ તણાં, પાગાં બળ પતશાહ,
અમે અકબરશાહ! બેઠા બેઠા બોલશું!

અને હે બાદશાહ! તને મહાન નહિ કહું. મહાન તો કેવળ આટલાં સિવાય બીજું કોઈ નથી –

ઘર જાડી, જાડા અંબર, જાડા ચારણ જોય,
જાડા નામ અલાહરા, અવર ન જાડા કોય.

ત્રાગાં થકી બિહામણા

ચારણ બિહામણો હતો કારણ કે એ 'ઊભત્ય' નામનાં નિંદાકાવ્ય રચી-પ્રચારીને બદનામ કરી જાણતો અને બીજું એ આત્મહત્યા કરવાના અનેકવિધ ભયંકર પ્રકારો અજમાવતો. ચારણનું 'ધરણું' આપણને સૌ કોઈને કમકમાટી પેદા કરનાર શબ્દ છે. અન્યાય સામે, વિશ્વાસઘાત સામે, પોતાના અધિકારો પરના આક્રમણ સામે ખુદ પોતે આચરેલા દૂષણ સામે ય એણે કરેલાં આત્મવિલોપનના કમકમાવનારા કિસ્સા મધ્યયુગી ઇતિહાસમાં છલોછલ છે. કાઠિયાવાડના જેઠવા કુળનો ચારણ કાંવીદાસ લાંગો, જેઠવા કુમારને લઈને નવાનગરના રાજકુળનું નોતરું હોવાથી ત્યાં ગયેલો. એ કુમારનાં સગાં મોસાળિયા જામ કુટુંબે રાજલોભને ખાતર કુંવરની હત્યા કરી, તે દગલબાજીની સામે ચારણ લાંગીદાસે કપાસિયાથી ભરેલ, તેલ છાંટેલા ગાડા પર હાથમાં માળા લઈને બેસી જઈ, ગાડું સળગાવ્યું. કપાસિયાના ઢગમાંથી છલંગો મારતી જ્વાળાઓ વચ્ચે એ બળી જતો બેઠો રહ્યો, ને મૂઓ ત્યાં સુધી હાથથી માળા ન મૂકી.

આઉવાનું ધરણું

'ધરણા'ની તવારીખમાં 'આઉવાનું ધરણું' રાજસ્થાનમાં સુવિખ્યાત છે. સંવત 1643 (સને 1586)ની આ ઘટના છે. મારવાડ (જોધપુર)ના મહારાજા ઉદયસિંહની રાણીઓ રથમાં બેસી યાત્રાએ જતી હતી. વચ્ચે એક રથનો એક બળદ કંઈક માંદગીથી બેસી ગયો. એવો જોડ્યનો સુંદર બળદ સાથેના રસાલામાં શોધ્યો ન જડ્યો. બાજુની સીમમાં ચરતા કોઈ નજીકના ગામના બળદોમાંથી એકને ઉઠાવી લઈને વેલડામાં જોડી યાત્રા આગળ ચાલી. પણ બાજુનું ગામ ચારણનું હતું. અગાઉ કોઈક રાજાએ ચારણોને દાનમાં આપેલાં અનેક ગામો પૈકીનું એ એક હતું. પોતાના બળદને વગરપૂછ્યે કોઈ લઈ જાય છે એવી જાણ થતાં જ એ ચારણે લઈ જનારાઓનો પીછો લીધો અને થોડે દૂર આંબી લઈને ઉપદ્રવ મચાવ્યો, પોતાનો બળદ છોડી લઈને એ પાછો લઈ ગયો. આ ખબર પડતાં જ જોધાણનાથ ઉદયસિંહે ચારણો પર નારાજ થઈ કેટલાંક ચારણી ગામો જપ્ત કર્યાં. એકત્ર બનીને જોધપુર પહોંચી લાંઘવા બેઠેલા ચારણોની કાકલૂદી એળે ગઈ. મહારાજાએ રોષ કરીને સમસ્ત ચારણી ગામો લઈ લીધાં. તેઓ જોધપુર રાજ્યના એક સરદાર ઠાકુર ગોપાલસિંહજી ચાંપાવતના આઉવા ગામે પહોંચ્યા. ગોપાલસિંહજીએ પણ મહારાજ પાસે જઈ અરજ કરી કે આ મરુભૂમિ ચારણોના લોહીથી રંગાશે! પણ મહારાજ ન માન્યા એટલે પોતે પાછા આવીને ચારણોને પોતાની ભૂમિમાં આત્મવિસર્જન કરવાની અનુમતિ આપી. ચારણોને ચિંતા થઈ. ગોપાલસિંહજીનું નાહક અનિષ્ટ થશે, ચાલો, બીજે ક્યાંક જઈ ધરણું કરીએ. ગોપાલસિંહજીએ પોતાના અમંગલની પરવા કર્યા

વગર ચારણોને રોક્યા.

સેંકડો ચારણો ને ચારણ્યો આઉવામાં એકઠાં થયાં, ધરણાની તિથિ નક્કી થઈ ગઈ. તે વખતે મૂંદિયાડના બારહઠજી અક્ખાજીએ મહારાજ પાસે જોધપુર પહોંચીને એ વર્તનારા કેરની કલ્પના કરાવી. મહારાજે પૂછ્યું, 'તમે પણ ધરણામાં શામિલ થવાના છો ને!' બારહઠજીએ જવાબ વાળ્યો કે 'મારે પણ બેસવું જ જોશે, મહારાજ!' 'લ્યો ત્યારે આ, આનાથી ધરણું સારું થશે.' એમ કહીને મતિફરેલ મહારાજે ચારણને પોતાની કટારી અને તરવાર આપ્યાં.

આઉવાની નદીમાં બુંગણ પથરાયું હતું. તે પર ચાર જાતની બેઠકો હતી : ઢોલિયો, ગાદલું, ગોદડાં ને જાજમ. જે ચારણ ઢોલિયે બેસે તે 'ડગલો પહેરે', ગાદલે બેસનાર 'છોગાળું' કરે, ગોદડે બેસે તે ગળે છરો નાખે, ને જાજમ પર બેસનાર કાંડા પર કટાર ફેરવે. સૌ આવતા હતા તેની વચ્ચે અક્ખાજીને પણ આવતા દેખતાં જ અકબરશાહના દરબારવાળા, શહેનશાહના પ્રીતિપાત્ર અને જ્ઞાતિના આગેવાન ચારણ કવિ દુરશાજી આઢાએ સ્વાગતનો સોરઠો લલકાર્યો :

અખવી આવન્તાહ, બાહર બીસોતર તણી.
તા'ર વદન તપતાહ, ભાણ દવાદાસ ભાણવત.

[હે અક્ખાજી! આજ ચારણોની બોંતેર શાખાની વારે આંહીં આવતાં તમારા વદન પર બારે સૂર્ય તપી રહ્યા દેખાય છે.]

સોરઠો સાંભળતાં-સાંભળતાં એ બારહઠજી આગળ ચાલ્યા. અને ધરણામાં ઊતરનારાઓને માટે જે કૂંડાળું કર્યું હતું તેની લીટી વળોટીને અંદર પ્રવેશ કરી ગયા. એ સીમા જે વળોટે તેણે ધરણામાં જોડાવું જ પડે.

ધરણાની તિથિને હજુ થોડા દિવસ બાકી હતા. ત્યાં મળેલાઓમાંથી એક સાંખડા ગામના ખડિયા હતા તેમને વિચાર થયો : ઘેરે પુત્ર પરણે છે. આંટો જઈ આવીને પછી પાછો પહોંચી આવીશ : ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે પુત્ર પરણી ઊતર્યો હતો. એણે પિતાને ધરણામાંથી પાછા આવેલા જોઈ ખેદ અનુભવ્યો. 'તમારી પુત્રવધૂને સાચવજો હવે તો' એમ કહીને એણે રસ્તો લીધો અને આઉવાની નદીમાં જઈને ધરણાના કૂંડાળામાં પ્રવેશ કર્યો.

આવતી કાલથી તો બે દિવસ અન્નજળનો ત્યાગ કરવાનો છે. ચારણો છેલ્લી વાર જમવા બેઠા છે. એમાં પંગતમાં એક પતરાવળું ઊડતું-ઊડતું બરાબર એ ખડિયા ચારણના નવપરિણીત પુત્રની પતરાવળી પાસે જ અટક્યું. એ દેખીને બીજાઓએ મશ્કરી કરી : 'ઓહો! આ બીજી પતરાવળ તો તમારા બાપુજીને માટે લાગે છે!' એ સાંભળીને યુવાને પોતાની પાસે બે પતરાવળ પિરસાવી અને પોતે બેઉમાંથી અક્કેક હાથે જમ્યો. એ વખતે તો આ યુવાનની ચેષ્ટાની કોઈને સમજ પડી નહિ. પછી નિર્જળા ઉપવાસના બે દિવસ વીત્યા બાદ ત્રીજા દિવસનો સૂર્યોદય થતાં જ જે આત્મહત્યા ચાલી, કોઈ ચારણ તેલમાં ઝબોળેલા ડગલા પહેરીને સળગ્યા (એટલે તેલિયું ત્રાગું કર્યું), કોઈ સ્વહસ્તે પોતાનું શિર વધેરીનું 'છોગાળું' ત્રાગું કરવા મંડ્યા, તે વખતે એ યુવાન પોતાના બન્ને હાથમાં અક્કેક કટાર લઈને પોતાના દેહનું છેદન કરી રહેલો દેખાયો – પિતાની તેમજ પોતાની વતી! અને ચારણોએ ચિતારોહણ કર્યું.

એ ભીષણ ધરણામાં બેસીને ગળે કટાર પરોવનાર ચારણ દુરશાજી આઢા જીવી ગયા અને દિલ્હીપતિ અકબરને દરબારે ગયા. પણ એમનો અવાજ બદલી ગયો હતો. આષાઢીલો કંઠ ન નીકળતો જોઈ શાહ અકબરે કારણ પૂછ્યું. દુરશાજી કહે કે સિંહે ગળા પર હુમલો કર્યો હતો. 'નહિ, નહિ!' અકબરશાહ બોલ્યા : 'એ હુમલો સિંહનો ન હોઈ શકે, એ તો કોઈ ...નો હતો.' એ શબ્દમાં જોધપુરનરેશને માટે ગાળ હતી. ઉદયસિંહ મહારાજને અકબરશાહની નારાજીની જાણ થતાં જ એનાં ગાત્ર ગળી ગયાં. એમણે ઝેર ઘોળીને પીધું. મરતાં-મરતાં એમણે ઠાકુર ગોપાલસિંહજીના આપેલ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રમાણે જપ્ત જમીનો પાછી આપી, પણ એ

જમીન ભોગવનાર કોઈ ચારણ ત્યાં રહ્યો નહોતો. આજે પણ એ ગોઝારા (હત્યારા) રાજાનું ન નામ લેતાં સૌ કોઈ એને એનું શરીર અતિ સ્થૂળ હોવાથી, 'મોટા રાજા' કહે છે.

એવા પ્રજ્જ્વલનશીલ ચારણી સંસ્કારને ઓળખાવતો સોરઠો છે :

ચારણ ને ચકમક તણી, ઓછી મ ગણે આગ ;
ટાઢી હોયે તાગ, (તોય) લાગે લાખણશીઅડા![2]

ચારણ્ય સ્ત્રીઓ

ને ચારણ્યો[3] : દેહની ઉષ્મા દઈને પરપુરુષોનો પ્રાણ બચાવી પછી કુશંકાપાત્ર બનીને દોષિત પતિને જ શાપ દેતી સાંઈ નેસડી, રા' માંડળિકે સતાવી તેથી પોતાના શાપને પણ સાહિત્યમાં અંકિત કરી જનાર આઈ નાગબાઈ, જામે પીડેલી કામબાઈ, પ્રેમભગ્ન બની હેમાળો ગળવા ચાલી ગયેલી કુમારિકા શેણીબાઈ, ક્ષત્રિય સાથેના નિષિદ્ધ પ્રેમમાંથી નિરાશા પામીને એ નિરાશાને અને પ્રણય-વેદનાને કાવ્યારૂઢ કરી જનાર આત્મતિરસ્કૃત કુમારી ઊજળી, અસ્પૃશ્યતાનો નિષેધ કરીને, પોતાની ગાળેલ વાવમાં વિણઆભડછેટે સવર્ણોને તેમજ અસ્પૃશ્યોને જળ પીવા કહી જનાર દેરડી ગામની જાનબાઈ, સરધારના લંપટ શેખ પર ત્રાટકેલી અને એને મારીને મરેલી વાઘણ જીવણાંબાઈ વગેરેની આખ્યાયિકાઓ મારા સંગ્રહોમાં ભરપૂર પડી છે. એ આખ્યાયિકાઓમાં દંતકથામિશ્રિત મધ્યયુગનો રમ્ય તેમજ ભીષણ, રોમાંચક અને જુગુપ્સક ઇતિહાસ છે. કામી રાજા પ્રત્યે પોતાનાં સ્તનો કાપીને ફેંકનારી, અરે, તેથી પણ વધુ, પાડાને હણી તેનાં રક્ત પીનારી ચારણ્યો દેવીપદે સ્થપાઈ છે. 'રોડ પીવું' એને ચારણો દેવી-કાર્ય ગણે છે. પાંચ તોલા પણ કાચું લોહી પીવાનું પરિણામ મૃત્યુ હોવાનું કહેનાર વિજ્ઞાનને માટે આ ત્રાંસડા ભરી પાડાનું રુધિર ગટગટાવનાર આવેશમત્ત ચારણ્યો આધુનિક યુગને છેક નજીકને આરેય હતી તેમ જાણકારો કહે છે. આ એક અણઊકલી સમસ્યા રહી ગઈ છે. આવું નારી-તત્ત્વ જગતના ઇતિહાસમાં અન્ય કોઈ વીરસ્તુતિકાર સંસ્થા સાથે જોડાયેલું જડતું નથી.

---

1 . 'બાઈ! ઈ ભેંસુંનાં આંચળ તો ઈ તાણી શકશે કે જી અમ પાસે પોતાનાં તણાવતિયું હશે.'

2 . સરખાવો : 'શાકુંતલ'નો શ્લોક :
શમપ્રધાનેષુ તપોધનેષુ ગૂઢ હિ દાહાત્મકમસ્તિ તેજ :
સ્પર્શાનુકૂલા ઈવ સૂર્યકાંતા : તદ્દન્યતેજોભિમવાદ્વમન્તિ.

3 . સાંઈ નેહડી : વરસાદની શરદીમાં થીજી ઠૂઠવાઈ ગયેલા તળાજાપતિ એભલને પોતાની ગોદમાં સુવારી દેહની ઉષ્મા દઈ જીવતો કરનાર એ ચારણીને પરદેશથી આવેલા પતિએ કુશંકા પરથી તિરસ્કારી, ચારણ્યે શાપ દીધો, પતિ રક્તપિત્તમાં સબડ્યો. તેને પાછો પોતે સાજો કર્યો. ('સાંઈ નેહડી' : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'.)

નાગબાઈ : જૂનાગઢના રા' માંડળિકે મતિભ્રષ્ટ બનીને આ મોણિયાવાસી ચારણ્યની રૂપવંતી પુત્રવધૂ પર તેમજ તેમના માલથાલ પર કુદૃષ્ટિ કરી, તેથી નાગબાઈએ જૂનાગઢનો રાજપલટો ઇચ્છી એ મુસ્લિમોને હાથ જવાનો શાપે આપ્યો, જે સાચો પડ્યો. ('રા' ગંગાજળિયો'.)

કામબાઈ : જામનગર તાબેના જાંબુડા ગામની ચારણ્ય. રાજા જામે કુદૃષ્ટિ કરતાં પોતાનાં સ્તનો કાપી એ રાજાને સમર્પ્યાં. ('આઈ કામબાઈ' : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'.)

શેણી આઈ : સોરઠમાં ગોરવિયાળી ગામના ચારણ વેદા ગોરવિયાળાની પુત્રી : એનું હૃદય સમજ્યા વગર, એને જેના પર સંગીત દ્વારા છૂપો પ્રેમ હતો તે ગરીબ જંતર-બજવૈયા (બીનકાર) ચારણ વિજાણંદ સાથે એના બાપે ન પરણાવતાં, એ હેમાળે ગળવા (હિમાલયના બરફમાં બેસી દેહ પાડી નાખવા) ચાલી ગઈ, જ્યાં પાછળથી વિજાણંદ પણ પહોંચે છે. પાછી વળવા શેણીને કરગરે છે, પણ શેણીનું શરીર ગળી રહ્યું છે. એણે ફક્ત છેલ્લી વારનું જંતર સાંભળવા ઇચ્છા બતાવી, હતાશ વિજાણંદે જંતરમાંથી છેલ્લું આક્રંદ ટપકાવી નાખ્યું, શેણીએ શ્વાસ છોડ્યા ને જંતર પણ પટકાઈને ફૂટી ગયું. ('બાળાપણની પ્રીત' : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'.)

ઊજળી : પહાડવાસી આ ચારણ કુમારીએ પણ એક જેઠવા કુળના રાજકુંવરને પ્યાર આપ્યો હતો, પણ કુમાર મેહ એને પરણવાનું વચન પાળ્યા વગર નગરીમાં રોકાઈ ગયો. ઝૂરતી ચારણી વનવાસ છોડીને એની શોધમાં નગરને વિશે આવી. પણ રજપૂતથી ચારણને ન પરણી શકાય એવી કુલપરંપરાથી ભયગ્રસ્ત બનેલા રાજકુંવર મેહ જેઠવાએ એને જાકારો દીધો. આવા પ્રેમીના વિશ્વાસઘાત પર વિલાપનું કાવ્ય વહાવતી ઊજળી શાપ દઈને પાછી વળી. ('મેહ-ઊજળી' : 'સોરઠી ગીતકથાઓ'.)

જીવણાંબાઈ : સરધારવાળી ચારણ્ય, જેણે ત્યાંના કામવિવશ શેખને વાઘણરૂપે હણ્યો કહેવાય છે.

જાનબાઈ : દેરડી નામે ગામ વસાવનારી આ પવિત્ર ચારણ્યે ત્યાં એક વાવ સ્વહસ્તે ગાળી, અને સર્વ લોકોને એક આરે પાણી પીવા-ભરવા પ્રબોધ્યા. આજે પણ જાનબાઈની વાવમાં નીચલા વર્ણનો પણ 'ટાળો' થઈ શકતો નથી.

3

પુરાણો-પ્રબંધોમાં ચારણપ્રતિષ્ઠા

પુરાણયુગનો સ્તુતિકાર

મ ધ્યયુગનું પગથિયું ઊતરીને વધુ ઊંડાણે જઈએ. એને અજવાળવાનું કામ તાજેતરમાં જ કેટલાક સુશિક્ષિત રાજસ્થાની ચારણોએ કરેલું છે. અધોગતિએ પહોંચેલ હરકોઈ જાતિ કે પ્રજાની પેઠે ચારણોએ પણ પોતાના પુનરુત્થાનને માટે અને પોતાના ઉપર ‘કુશીલવ’ જેવા આક્ષેપો થયા તેના નિવારણને માટે પોતાની તવારીખને છેક વેદકાળ સુધી ઢૂંઢી કાઢીને પુરાવા તારવ્યા છે :

ઋગ્વેદમાં, વાલ્મીકિ રામાયણના બાળકાંડ, કિષ્કિંધાકાંડ, સુંદરકાંડ ને યુદ્ધકાંડમાં, મહાભારતનાં ચાર પર્વોમાં, પુરાણો પૈકીનાં દસમાં, શ્રીમદ્ ભાગવતમાંના અનેકાનેક સ્કંધોમાં તેમજ જૈન શાસ્ત્રોમાં ‘ચારણ’નો નિર્દેશ છે. દેવોની જેમ પોતાના અંશોથી વાનરો ઉત્પન્ન કરનારા, સિદ્ધોની સંગાથે હિમાલય શોધનારા ને શાપ દેનારા, ઋષિઓ સાથે જઈ દેવતાઓને વિનંતી કરનારા, પરશુરામના તેજનું આકર્ષણ થતી વખતે બ્રહ્માદિ દેવો, ઋષિઓ અને ગંધર્વો-સિદ્ધો સાથે એકત્ર થનારા, પૂર્વ દિશાના સમુદ્રને પેલે પાર શોહનદ નામની રાતા જળવાળી તથા ઉતાવળી નદીનું સિદ્ધો સાથે સેવન કરનારા, મહેદ્ર પર્વતનાં મનોરમ સ્થળોમાં વિહાર કરનારા, ‘લંકા બળી ગઈ પણ સીતા બળ્યાં નથી’ એવી આકાશચારી વાતો કરી હનુમાનને આશ્ચર્ય પમાડનારા, સેતુ બાંધીને લંકાને તીર ઊતરનાર રામચંદ્રને ઋષિઓ દેવો સિદ્ધો સાથે આશિષો આપવા આવનારા : એવા ચારણો વાલ્મીકિએ વર્ણવ્યા છે.

પુરાણોમાં ચારણોને દેવોની સ્તુતિ ગાનારા ને મંદિરોને પૂજનારા આલેખ્યા છે. ભાગવતમાં પણ ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા ને અસુરવિજેતા કૃષ્ણનાં વિજયગાન ગાનારા ચારણોનોયે દેવો, દાનવો, સિદ્ધો ને વિદ્યાધરો ગંધર્વોની સાથે જ ઉલ્લેખ છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યના ઋદ્ધિપ્રાપ્ત વિભાગમાં ‘અરિહંતા, ચક્કવતી, બલદેવા, વાસુદેવા, ચારણા અને વિજ્જાહરા’નો સાથે ઉલ્લેખ છે.[4]

ઇતિહાસ-યુગમાં ચારણ

હિમાલયાદિ પર્વતો, વનો, સમુદ્રો અને નદીતીરો પર વસીને દેવતાઓની સ્તુતિ ગાનાર તેમજ શાસ્ત્રનાં પઠન-પાઠન કરનારા ઋષિમુનિઓ લેખે પુરાણયુગી ચારણોની પરંપરા ઇતિહાસ-યુગમાં ચાલુ રહે છે. હિમાલયમાંથી લાવીને ચારણોને આર્યાવર્તનિવાસી બનાવનારા પૃથુ રાજાનો પદ્મપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. ને પછી તેમનું તૈલંગમાંથી[5] માલવામાં, કચ્છમાં, થરપારકરમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં, સિંધ, ગુજરાત અને રજપૂતાનામાં ગયાનું અનુમાન છે. માલવા[6] એ રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષનું મધ્યબિન્દુ હતું એટલે વિદ્યાવિલાસી ચારણોનું તૈલંગથી માલવા જવું સ્વાભાવિક હતું. પછી કચ્છદેશ તેમને પરમારોએ વસવા આપેલ.

આઠમી સદી સુધી સારું આર્યાવર્ત એનું વતન હતું. છૂટાછવાયા પથરાયા હતા. કનોજ ફરતી મોટી જાગીરો પણ ખાતા. તે અરસામાં સિંધના શાસક હમીર સુમરાની મેલી નજર મામડ (મામડિયા) નામના ચારણની ઉબ્બટ (આવડ) નામે પુત્રી પર પડી. રાષ્ટ્રવ્યાપી ચારણ-કુળો ખળભળ્યાં અને સિંધ તરફ ચાલ્યાં. સમસ્ત ચારણકુળમાં માન્યતા પ્રવર્તી કે મામડની દીકરી ઉબ્બટ (આવડ) તો અમારી ઇષ્ટદેવી મા હિંગળાજનો અવતાર છે! નિષ્પાપ નારીસૌંદર્ય આક્રમણનો ભોગ બને ત્યારે તેને દેવપદ દેવાની એ સામાજિક માનક ક્રિયા હતી. મામડ ચારણને સુમરા રાજાએ કેદ કર્યો, પણ એની સાતેય દીકરીઓ (ઉબ્બટ ભેળી) ભાગી છૂટી. સૌથી નાની ખોડિયાર ભાવનગર પાસે (આજ જ્યાં ખોડિયાર સ્ટેશન પાસે એનું થાનક છે ત્યાં) જઈ બેઠી. બીજી છયે રજપૂતાનામાં ગઈ. તેમાં ઉબ્બટ (આવડ) વધુ મહિમાવતી, એટલે એનું થાનક વધુ ચારણોએ પકડી લીધું. સોરઠ 'ચારણરો પિયર' કહેતા આદિસ્થાન ખરું, પણ વડેરું વસતિ-સ્થાન રજપૂતાના ; જેના ક્ષાત્રવીરોનાં કેસરિયાંએ અને ક્ષત્રિયાણીઓનાં જૌહરોએ ચારણકુળને સાક્ષી, સહદુ :ખી અને શૌર્યગાયક બનાવી રાખ્યું.

ગુણાઢ્ય અને રાજશેખર

પિંગલાચાર્ય ચારણ હોવાનું મનાય છે. પાણિનિ 'ચારણ' શબ્દનો ઉલ્લેખ કરે છે. મહિમ્નસ્તોત્રનો કર્તા પુષ્પદંતન ચારણ હતો એવું જવાબદાર ચારણ અન્વેષકો ભાખે છે. ઇસુના પહેલા સૈકામાં પ્રતિષ્ઠાનપુરના રાજા સાતવાહનનો પ્રખ્યાત કવિ ગુણાઢ્ય પૈશાચી ભાષામાં 'બૃહત્ કથા'નો તિરસ્કૃત કર્તા જેણે અગ્નિને હોમેલ વાર્તાઓના અલ્પ અવશેષમાંથી જગતની સમસ્ત કથાઓનો પિતા 'કથાસરિત્સાગર' કાશ્મીરરાજ અનંતદેવના કવિ સોમદેવે સરજાવ્યો, તે ગુણાઢ્ય પણ ચારણ હોવાનું ચારણી અનુમાન છે.

કવિ કાલિદાસે પોતાનાં કાવ્યો-નાટકોમાં 'ચારણ'ને સંભાર્યો છે.[7]

'કર્પુરમંજરી' અને 'પ્રબંધકોશ'ના કર્તા રાજશેખર યાયાવરી (હાલ જે શાખને જાજવિયા કહે છે) ચારણ હોવાનું માનવું છે. (નવમી સદી)

સિંધના જામ ઉન્નડે સગમાલ ચારણને સિંધની રાજગાદી આપી (ઈ.સ.930). વાત એવી ચાલે છે કે જામ ઉન્નડનો કુંવર અને સદ્ધ નામના ચારણનો દીકરો ઘેટા-જલ્લાદની રમત રમતા હતા. કુંવર ઘેટો બન્યો હતો ને ચારણપુત્ર કસાઈ. ચારણપુત્રે છૂરી વતી રાજકુંવરને હણી નાખ્યો. એ જાણી સિંધપતિ ઉન્નડે, ઘેટો બનવા તૈયાર થનાર કુંવરની તો એ જ વલે હોવી જોઈએ એમ વિચારી ચારણને દેશ સોંપી દીધો.

ઉન્નડ મોલે આવિયો, શામોઈરો સુરતાન,
પ્રાણ પોટલિયો ઝલ્લિયો, ચારણ કિયો દિવાણ.

[

સદ્ધ સરીખા કવિ લહે, સંધ સરીખા દેશ.

જૂનાગઢના રા'ડિયાસનું માથું માગનાર બીજલ પણ તુંબેલ શાખાનો ચારણ હતો

(ઈ.સ. 1010). નવઘણ પહેલાને સોમા ગઢવીની દીકરી આઈ પીઠડનું ઇષ્ટ હતું : તેમજ ધ્રાંગધ્રા તાબે ખોડગામનાં આઈ વરૂવડીએ, સિંધ ઉપર આહીરાણી ધર્મબહેન જાહલની વારે જતા નવઘણને જમાડીને સાગર (કચ્છનું રણ તે કાળે હાકડા નામનો સમુદ્ર કહેવાતો) ઊતરવામાં સહાય કરેલી[8] (ઈ.સ. 1020થી 1044).

ગાલ ફાડ્યા!

સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન જૂનાગઢના રા'નવઘણ બીજાએ મૃત્યુશય્યા પરથી પુત્ર ખેંગાર પાસે માગેલાં ચાર વચનમાંથી એક હતું પોતાની નિંદા કરનાર ચારણના ગાલ ફાડવાનું. એ પ્રતિજ્ઞાનું યુક્તિભર્યું પાલન ખેંગારે ચારણના મોંમાં સોનામોહરો ઠાંસીને કરેલું (ઇ.સ. 1038). પૂજનીય ગણાતા ચારણના ગાલ હથિયારથી ખરેખર તો ફડાય નહિ, એટલે ખેંગારે એને દાનથી ફાડ્યા! મોંમાં સમાય તેટલી સોનામોહરો આપવા કહ્યું. ચારણના મોંમાં ઠાંસી-ઠાંસી મોહરો ભરી. છેવટે ચારણે કહ્યું : 'હાઉં બાપ, હાઉં! ગાલ ફાટી ગયા!'

કરણદેવ સોલંકીના સમકાલીન હરપાલ મકવાણાની શક્તિ-રાણીએ ગોખે બેઠાં-બેઠાં હાથ લંબાવી, રાજમાર્ગ પર ગાંડા હાથીના ભોગ થઈ પડનાર જે ચાર બાળકોને બચાવી લીધેલાં, તેમાંનો એક, જેને માથે શક્તિએ ટાપલી મારી તે બાળ ટાપરિયા શાખાના ચારણોનો વડવો. (ઇ.સ. 1090-1130.)

જેનાં નામનાં સંયુક્ત રચિત દુહા-સુભાષિતો આજે પણ ડહાપણના ભંડાર તરીકે, શબ્દ તેમજ અર્થના વિરલ સમન્વયની ચોટ સમસ્ત રાજસ્થાની લોકસાહિત્યમાં લગાવી રહેલ છે તે આણંદ-કરમાણંદની મીશણ શાખાની ચારણ-બેલડીએ સિદ્ધરાજના દરબારમાં કંકાળી ભાટણને હરાવી હતી. (12મી સદી)

પ્રબંધોમાં ચારણ

ગુજરાતના પુનરુદ્ધારક વાઘેલા વીરધવલે વામનસ્થલીનો વિજય કર્યો તે વખતે એક ચારણે કરેલી ચાતુરીની ઘટના પ્રબંધમાં છે. એ વિજયના ઉત્સવમાં એક ચારણ એક દુહાનાં પહેલાં બે જ ચરણ બોલ્યો :

જીતઉં છશહ ઊણેહિ, સાંભલી સમહરિ વાજિયઇ.

ફરી ફરી એ જ બે ચરણો બોલતો રહ્યો. ઉત્તરાર્ધ બાકી રાખીને ચારણ તો નિજથાનકે ગયો. ત્યાં રાત્રિએ અનેક રાજવંશીઓ આવી આવીને એ 'છ જીતનારા'માં પોતપોતાનું નામ નખાવવા એને લાંચો દઈ ગયા અને એણે એ લઈ પણ લીધી! પછી એક દિવસ પ્રાત :કાળે રાજસભામાં અનેક જનોથી વીંટળાયેલા રાણા વીરધવલની સામે પોતે ઉત્તરાર્ધ લલકાર્યો :

બિહું ભુજિ વીરતણેશહ, ચિહું પગી ઊપરવટતણે.

[કોણ છ જણા જીત્યા? તો કહે છે કે રાણા વીરધવલના બે ભુજ અને ઉપરવટ નામના એના અશ્વના ચાર પગ ; એમ મળીને છ.]

આવું સાંભળીને બધા રાજવંશીઓ ચમકી ઊઠ્યા. અહો! પ્રપંચ કરીને આપણને સૌને છેતરી લઈ આખરે તો જે સત્ય હતું તે જ કહ્યું, એટલે તેમણે સહુએ ચારણને ફરી સવિશેષ દાન દીધું.[9]

'ચારણેક્તમ્' એવા ઉલ્લેખ સાથે પ્રબંધોમાં વારંવાર ચારણની સુવર્ણોક્તિઓ દુહાસ્વરૂપે આવે છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત 'પુરાતનપ્રબન્ધ'માં 'સજ્જનકારિતરૈવતતીર્થોદ્ધારપ્રબન્ધ :'માં –

સિદ્ધરાજ ગિરનાર પહાડ પર પોતાને નામે પોતાના સજ્જન મહેતાએ બંધાવેલ દેવપ્રસાદના શિખર પર ચડી ચોપાસની પૃથ્વીને નિહાળે છે ત્યારે :

ચારણેનોક્તમ્ :

(100) મઈં નાઈંઉં સિદ્ધેશં, તઉં ચડિયઓ ઉજ્જિલસિહરિ,
જીતા ચ્યારઈ દેસ, અલીઉ જોઅઈ કણ્ર્ણ ઉત્ર.

એ ચોખ્ખો તળપદો સોરઠો છે.

તે પછી બીજા જ પાના પર, ધારાનગરીનો ધ્વંસ કરવાની બાળ સિદ્ધરાજની પ્રતિજ્ઞાનું જ્યારે સાંતુ મંત્રીની ચાતુરીથી માટીની ધારા બનાવી તેના ધ્વંસ વડે

રમૂજી પાલન થાય છે ત્યારે –

ચારણેનૈકેનાપાઠિ :

(114) એહે ટીલાલેહિં. ધાર ન લીજઈ કરણ-ઉત્ર
જમ જેહે પ્રઉંચેહિં, જોઈહ જેસુલુ આવતઉ.

એ જ રીતે ‘રાણક અંબડ પ્રબંધ’માં પાને 39મે : અંબડ મંત્રીએ કુંકણના મલ્લિકાર્જુનને હણ્યો ત્યારે :

ઇતશ્ચારણેનોક્તમ્ :

(119) અંબડ હુંતુ વાણીઉ, મલ્લિકાર્જુન હુંત રાઉ
પાડી માથઉં વાઢીઉં, ઉઅડિશહ દેવિણુ પાઉ.

‘મંત્રીયશોવીરપ્રબન્ધ’માં તુરકો ગુર્જરતાને ભાંગીને સિરાણા ગામે સુંદરસરનું જલ પીવા આવ્યા ત્યારે એમને જાવાલિપુરના રાજા ઉદયસિંહે સંગ્રામમાં સાફ કર્યા અને ઐબુક નામના મુખ્ય મલ્લિકને ઠાર માર્યો :

તદનુ ચારણેનોક્તમ્ :

(132) સુન્દરસરિ અસુરાંહ દલિ, જલુ પીધઉં વયણેહિં
ઉદયનરિ દિંહિં કઢ્ઢિઉં, તહ નારી નયણેશહ.

[સુંદરસરનું જે જળ અસુરોનાં દળોએ પોતાને મોંએથી પીધું, તે ઉદયનરેન્દ્રે તેમની પત્નીઓને નયણેથી પાછું કઢાવ્યું.]

છલોછલ સંસ્કૃત ભાષામાં વહી રહેલી પ્રબંધસાહિત્યની સરિતામાં આમ ચારણ એકલો જ પોતાની જૂની ગુજરાતી કહો, અપભ્રંશ કહો, પશ્ચિમી રાજસ્થાની કહો કે ડિંગળ કહો, તે ન્યારી અને ચમત્કૃતિભરી કાવ્યરચનાઓ વિનાસંકોચે કરી રહ્યો દેખાય છે. અને તે ગ્રામીણ, ગમારુ અથવા અસંસ્કારી ગણાતો હોવાનું કોઈ ચિહ્ન જડવાને બદલે જડે તો છે, આ રીતે, તેની વાણીના પણ સંપૂર્ણ સમોવડી સંસ્કારી વાણી તરીકેના જ અંગીકારનાં ચિહ્નો. ગધવાહી પ્રબંધોમાં એ ચારણનાં દેશ્ય મુક્તકો પણ અન્ય ગીર્વાણ શ્લોકો-સુભાષિતોની જોડાજોડ સોનામાં નીલમ-માણેક-શાં મઢાયાં છે, તે બતાવે છે કે પ્રબંધકાળનો ચારણ વિધાના મણિમંડપમાં પૂરેપૂરો પ્રતિષ્ઠિત હતો.

આવા સમાન સન્માનનું દૃષ્ટાંત પણ પ્રબંધોમાંથી જ સાંપડે છે. ‘પ્રબન્ધચિંતામણિ’ના ‘કુમારપાલાદિપ્રબંધ’માં સોરઠના બે ચારણોનો પ્રસંગ છે : “એક વાર સુરાષ્ટ્ર મંડળના રહીશ બે ચારણો પરસ્પર દુહા-વિધામાં સ્પર્ધા કરતા એવી પ્રતિજ્ઞા લઈને અણહિલ્લપુર પહોંચ્યા કે ‘જેના દુહાની સરસાઈ હેમચંદ્રાચાર્ય ઠરાવશે, તે ચારણને બીજાએ નુકસાની ચૂકવવી’. પછી એ બેમાંથી એકે પ્રભુની (હેમચંદ્રની) સભામાં આવીને આ દુહો કહ્યો :

લચ્છિ-વાણિ મુહકાણિ, સા પઈં ભાગી મુહ મરઉં[10]
હેમસુરિઅત્થાણિ, જે ઇસર તે પણ્ડિયા.

[હે હેમસૂરિ! તારા મોં માથે હું વારી જાઉં! કારણ કે લક્ષ્મી અને વાણી (વિધા) વચ્ચેનું શોક્યપણું જ તેં ભાંગી નાખ્યું છે. કેમ કે હેમસૂરિની સભામાં તો જે પંડિતો છે તે જ લક્ષ્મીવંતા છે.]

એટલું કહીને એ ચૂપ ઊભો રહ્યો. પછી શ્રી કુમારવિહારમાં આરતીના અવસરે જ્યારે

રાજા (હેમચંદ્રને) પ્રણામ કરી રહ્યો હતો, અને હેમચંદ્ર પ્રભુએ એમની પીઠ પર હાથ રાખ્યો હતો, તે સમયે બીજા ચારણે પ્રવેશ કરીને આ દુહો કહ્યો :

હેમ તુહાલા કર મરઉં, જિહ અચ્વબ્ભુમરિદ્ધિ,
જે ચંપેહ હિટ્ટા મુહા, તીહ ઉપહરી સિદ્ધિ.

[હે હેમસૂરિ! હું તારા હાથ પર વારી જાઉં છું કે જેનામાં અદ્ભુત રિદ્ધિ રહી છે. નીચે નમેલા જે મોં ઉપર એ હાથ પડે છે તેના ઉપર સિદ્ધિ પણ આવી બેસે છે.]

આવા પ્રકારના અનુચ્છિષ્ટ (મૌલિક) ભાવવાળા એના વચનથી ચમત્કૃત થયેલા રાજાએ એને ફરી ફરી એ જ દુહો બોલવા કહ્યું. ત્રણ વાર બોલ્યા પછી એ ચારણ બોલી ઊઠ્યો : ‘શું અક્કેકી વાર બોલવાના તમે અક્કેક લાખ દેવાના છો!’ એથી રાજાએ એને ત્રણ લાખ દીધા.

રાજકુળોના પુનરુત્થાનમાં

એમ પગલે-પગલે પાછા વળીને ઇતિહાસમાં ઠેર-ઠેર ચારણનું અવલોકન કરતા આપણે પંદરમા સૈકામાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે તો ચારણ વિશેના ઉલ્લેખોનો પાર નથી રહેતો. ચારણોમાં મહામાયા કરણીજીનો એ જન્મકાળ. રાજા હર્ષવર્ધનની પછી ભારતવર્ષની રાજકારણી એકતા ને અખંડિતતા તૂટી પડી. મુસ્લિમોના આક્રમણો ઉપરાઉપરી આવ્યાં, જાતિસંગઠન વિનષ્ટ બન્યું, તે વખતે ચારણ આજની એના નામની થઈ રહેલી વ્યુત્પત્તિને[11] સાચી પાડતો, પડેલાં રજપૂત કુળોને પડકારતો, તેમની ગુમ થયેલ શક્તિઓને પુન : સંગઠિત કરતો, મુખ્યત્વે રાજસ્થાનમાં જ ખડો થયો. એની હાકલથી – પોકાળ હાકલથી જ નહિ પણ એના સહદુ :ખી બનવાની તૈયારી વડે – રજપૂત-કુળો પુન : જાગ્યાં, નવેસર સ્થપાયાં, જાતિકુલાભિમાને પ્રમત્ત બન્યાં. આક્રમણકાર મુસ્લિમ કુળોનાં સોગણાં વધુ સામગ્રીબળોની સામે સાધનહીન ક્ષત્રિયને ખડો રાખનારી ચેતના તે વખતે ચારણે વાણી રૂપે પૂરી પાડી. એ વાણીનો વાહક પોતે પણ જો નેક ટેક ને ઈમાનવાળો ન હોત તો રજપૂતો તેને ભાગ્યે જ પડઘો આપત. એનામાં દેવત્વનું આરોપણ ન થયું હોત તોપણ પડેલો ક્ષત્રિય ભાગ્યે જ એના નર્યા પ્રશસ્તિ શબ્દો પર બેઠો થાત.

ચારિયગૌરવ

ચારણ પોતાની જીભના બૂંગિયા ઢોલ પીટીને વેગળો રહ્યો હોત તોપણ કદાપિ ક્ષત્રિય મરવા-મારવાનો તમન્ના-પ્યાલો પીવા તત્પર ન રહેત. માટે જ ચારણકુળ અને ચારણી કવિતા આઠમી ને ચૌદમી સદી વચ્ચેના એના સુવર્ણકાળમાં રજપૂત કુળના ક્યારામાં જ રોપાયેલું, અને રજપૂત રુધિરને નીરે જ સિંચાયેલું રૂખડું હતું. એ દૂર ઊભેલો સાહિત્યકાર નહોતો. રજપૂત જાતિના પરજાતિઓ સાથેના ભયાનક સંઘર્ષોમાં ચારણ પણ ઓરાયો હતો, જીવનની કઠોર કારમી વાસ્તવિકતાનો સામનો કરતો એ ક્ષત્રિયો સાથે ખભો મિલાવીને ખડો હતો, કવિતા એ એનો વ્યવહાર કે વ્યવસાય નહિ પણ એનો સંસ્કાર હતો, સ્વભાવ હતો. કવિતા એને મસ્તકમાંથી નહિ પણ રક્તમાંથી ઊછળતી, બાપના શોણિતમાંથી બેટાની નસોમાં સિંચાતી, પેઢાનપેઢી શોણિતમાં સંચરતી. અને એની પુત્રીઓ, વહુઓ, જનેતાઓ રજપૂતોને મન પૂજનીયા, જોગમાયા, દેવી-અવતાર હતી. સંસ્કૃત ભાષાના પ્રચંડવેગી યુગોના આઘાતો સામે, બ્રાહ્મણોની પરંપરા સામે, સર્વની સામે ચારણ પોતાની ડિંગળી વાણી લઈને ટકી રહ્યો તેનું એક કારણ એનું ચારિયગૌરવ.

પણ ચારણ ક્યાં એકલો ઇજારદાર હતો? ચંદ બરદાઈના ગૌરવને આપણે ઓળખીએ છીએ. સ્પષ્ટ છે કે ચારણ સાથે ભાટ પણ હતા. સંસ્કૃતમાં તેઓ દ્વારભટ્ટ કહેવાતા. તેમને શિરે પણ ત્રાગાં-ધરણાંની કુલપ્રણાલિકા હતી. તેઓ પણ દેવીનાં બાળ બોલાતા. ઉપરાંત ખુદ ક્ષત્રિય રાજવીઓ ને રાજકુમારો પણ ચારણી સાહિત્યને ખેડતાં. દા. ત. બીકાનેરના

પૃથ્વીરાજજી જે અકબર-દરબારે દીપતા ને જેમણે કાવ્ય વડે જ રાણા પ્રતાપની ડગતી ટેકને દૃઢ કરી હતી.

---

4 . જુઓ પરિશિષ્ટ 1.
5 . ચારણાય તત : પ્રાઙ્ ગ તૈલંગં દેશમુત્તમમ્.
6 . પતિયાલાના સ્વ. કવિ નિશોરસિંહ : બાર્હસ્પત્યનો ઇતિહાસ.
7 . ‘શાકુંતલ’, અંક 2, શ્લોક 14; ‘વિક્રમોર્વશીય’ પ્રથમાંક, શ્લોક 12.
8 . ‘રા’ નવઘણ’, ‘વરૂવડીનું સ્તુતિકાવ્ય’ : ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’.
9 . શ્રી રાજશેખરસૂરિકૃત ‘પ્રબંધકોશ’ : (મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત) ‘શ્રી વસ્તુપાલપ્રબન્ધ’ 123 (263), પૃષ્ઠ 104.
10 . મરઉં = મરું. આજે પણ ‘તારા પર મરું’ (ઓળઘોળ થાઉં) એ પ્રયોગ ન્યોછાવર થવાના અર્થમાં વપરાય છે.
11 . ચારન્તીતિ ચારણા : દેશનું કે નીતિનું જે સંચાલનકાર્ય કરે તે ચારણ (સ્વ. ઠાકુર કિશોરસિંહજી).

4

યુરોપનો 'ચારણ'

યુરોપની બિરદાઈ પરંપરા

આ બધા પરથી ચારણ જાતિનું દિવ્યત્વ કંઈ સિદ્ધ થતું નથી, એની કુળ-પરંપરાનાં મૂળ પકડાતાં નથી. અનુમાન તો એક જ હોઈ શકે કે એ પરંપરા કોઈ દેવકુલની નહિ પણ વ્યવસાયની અથવા તો કુલ-સંસ્કારની જ હતી : એ વ્યવસાય અને એ સંસ્કાર દાનવીર-યુદ્ધવીરના સ્તુતિકાર તરીકેનો, ઇતિહાસકાર તરીકેનો, વિદ્યાવિલાસી તરીકેનો. વંશદૃષ્ટિએ તો આજનો ચારણ આર્યોની માફક કઈ પરદેશવાસી કોમનો પુત્ર હશે તે કહેવું કઠિન છે. કારણ કે આપણા ચારણને અનુસરતી કવિ-સંસ્થા યુરોપાદિ દેશોમાં પણ મોજૂદ હતી. દાખલા તરીકે 'ધ સ્કોપ' નામની કવિ-પરંપરાનું બયાન વાંચીએ[12] :

'The Scop, the fountain of Teutonic poetry, was a member of the comtatus, and, like his companions, a man of noble birth. It was his business to celebrate in song the wealth, the valour, the descent of his lord, and, in return for the satisfactory discharge of this duty, he received from the latter presents of rings, bracelets and lands.' (સ્કોપ એ ટ્યૂટોનિક કવિતાનો મૂળ ઝરો હતો અને કુલીન હતો. એનો ધંધો પોતાના ધણીની સમૃદ્ધિને, પરાક્રમને તેમજ વંશાવળીને કાવ્યકીર્તિત કરવાનો હતો કે જેના બદલામાં ધણી પાસેથી એને વેઢવીંટીઓ, કંકણો તેમજ જમીન ઇનામમાં મળતાં.)

આપણા ચારણને પણ 'લાખપસાવ' નામની જે મોટી ભેટ મળતી તેમાં આભૂષણો, હાથીઘોડા તેમ જ જમીનનો સમાવેશ થતો. મોટા રાજવીઓ પોતાના દસોંદી (ખાસ કવિ)ને પગમાં હેમ નાખતા, એટલે કે હેમનો તોડો પહેરાવતા.

ગ્લીમેન (Gleeman) નામની કવિ-પરંપરાની પિછાન પણ એ જ પ્રકારની છે :

'Thus wandering go with their lays over many lands the gleeman of men. Their wants they express, their words of thanks they utter ; always south and north they find one knowing in songs, liberal in gifts, who desire to exalt his greatness, to show his dignity, in the presence of his nobles, until all vanishes, life and life together. He who works praise has under heaven enduring glory.'

દિલોજાન દોસ્ત

આપણો ચારણ પોતાના સ્વામીનો આશ્રિત જ માત્ર નહોતો પણ જિગરજાન દોસ્ત – અરે, પ્રેમિક – જેવો બની જતો અને વિખૂટા પડેલા કે મૂએલા માલિકને માટે કાવ્ય દ્વારા ઝૂરતો, તેના કેટલાક પ્રસંગો છે. જંતરી જાલણસી નામના ચારણે પોતાને પરરાજ્યમાં મોકલનાર પોતાના દૂરવાસી કચ્છના સ્વામી રા' દેશળનો વિજોગ ઈડરમાં બેઠાં-બેઠાં ઝૂરતે-ઝૂરતે ગાયો છે :

> કોયલ સરવે સાદડે, માઝમ રાત મ ઝૂર ;
> તુંથી આંબા ઢૂકડા, મુંથી દેસળ દૂર.

બીજા એવા જ કિસ્સા આ વ્યાખ્યાનમાં આગળ ઉપર આપીશ. આવો જ મૈત્રીભાવ આ યુરોપી 'સ્કોપ'ના હૈયાને હલાવતો હતો : 'Sometimes death or the fortune of war dispersed the comtatus, and one of the most beautiful and

pathetic passages in Anglo-Saxon poetry describes the feelings of the Scop as he recalls in exile the joyous company of former days.

`When sorrow and sleep often together bind the poor solitary one, then in his mind, it seems to him that he embraces and kisses his lord and lays on his knee, his hands and his head, as when erstwhile in days of old he enjoyed his gifts ; then wakes once more the friendless man and sees before him the fallow paths, the sea-fowl dipping and spreading their wings, rime and snow falling mingled with hail : then grow heavier the words of his heart, painful after dreaming, and sorrow is renewed.'

(સંગ્રામોમાં રાન-રાન અને પાન-પાન બની ગયેલા અથવા તો મૃત્યુખોળે પોઢેલા માલિકનું, સ્કોપને પોતાના દેશવટાના દિનોમાં સ્વપ્ન આવે છે. શોકમાં ઢળી પડેલાં પોપચાં હેઠળ, તંદ્રાવશ એ એકાકી પ્રાણ એવું અનુભવે છે કે પોતે જાણે સ્વામીને ભેટી અને ચૂમી રહેલો છે, પોતે જાણે એને ઘૂંટણે હાથ અને મસ્તક મૂકે છે, એનાં દાન લેતી વેળા જેમ કરતો તે રીતે, અને પછી જાગી જતાં તો એ બંધુહીન માનવી પોતાની સામે ઉજ્જડ સીમ અને સમુદ્રમાં ડૂબકી દઈ પાંખો પસારતાં જળપંખીડાં જુએ છે, બરફ અને કરા વરસે છે ; એટલે હૈયું વધુ ઉદાસ બને છે, તંદ્રા પછી જખ્મો વધુ ખટકે છે.)

વાઘા કોટડિયા નામના પોતાના આશ્રયદાતા-મિત્રના મૃત્યુ પાછળ ઝૂરતો આપણો રાજસ્થાની ચારણ જુઓ ; બેઉ કથાઓ એક જ હવામાંથી ઊઠેલી લાગશે. (આ કથા આગળ આવે છે.)

યુરોપની બીજી ચારણ-પરંપરા 'સ્કાલ્ડ' (scalds) નામે ઇતિહાસ-વિખ્યાત છે. 'સ્કાલ્ડ' એટલે 'સ્મૂધર્સ ઍન્ડ પૉલિશર્સ ઑફ લૅન્ગ્વેજ' : ભાષાને ફરસી અને ઘાટીલી બનાવનારા શિલ્પીઓ. એ પણ ટ્યૂટોનિક પૂર્વજોના ગાયકો હતા. પુરાતન 'બાડ્‌ર્સ'ના એ સાચા વારસદારો હતા. પૂજનીય ગણાતા. તેમની વાણી-પ્રભુતાને પણ તેઓ પોતાના દેવોના જનક 'ઓડીન' અથવા 'વોડુન'ના વારસારૂપ ગણતા. એમની ચાતુરી પણ દિવ્ય ગણાતી. તેમના દેહ પવિત્ર મનાતા, તેમની કૃપાને રાજાઓ યાચતા અને તેમને પારિતોષિકો આપતા.

ચારણવેશે શત્રુશિબિરમાં

શત્રુશિબિરમાં પણ આ યુરોપી 'ચારણ' પુનિત ગણાતો હોઈ, રાજાઓ પણ ચારણને વેશે ત્યાં પ્રવેશતા એવા આપણી તવારીખને મળતા કિસ્સા ત્યાં પણ છે. કોલ્ગ્રીન નામના સેક્સન રાજાને બ્રિટનોએ યૉર્કના કિલ્લામાં કેદ કરેલો. કોલ્ગ્રીનના ભાઈ બાલ્ડલ્ફ (Baldulph) માથું મૂંડાવી, દાઢી બોડાવી, ચારણનાં લૂગડાં પહેરી, વાજિંત્ર લઈ દુશ્મનની છાવણીમાં ગયો. ગાતો-ગાતો ભમ્યો, છેક શહેરના કોટ સુધી પહોંચી શક્યો, ઉપર ચડ્યો.

રાજા આલ્ફ્રેડ પણ એ જ પ્રમાણે ડૅનિશ સૈન્યની સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે ચારણવેશે ગયેલો, અને પોતાની સેક્સન ભાષામાં જ ગીતો ગાયાં, છતાં છેક રાજાના ખાણાના મેજ સુધી પોતે જઈ શકેલો. એ કથા ઈ.સ. 878ની છે. સાઠ વર્ષ પછી ડૅનિશ રાજાએ પણ બ્રિટિશ રાજા Athestanની છાવણીમાં ચારણવેશે પ્રવેશ કરેલો.

સ્વામીની શોધમાં

ચારણી કવિતાના ઉગ્ર આશક અને આશ્રયદાતા રાજા રિચર્ડ પહેલાને તો એક ચારણ કેદમાંથી પણ છોડાવી લાવેલો. એ ચારણનું નામ Blondell De Nesle. એ કેવો ઝૂરતો હતો! –

'Being so long without the sight of his Lord his life seemed wearisome to him and he became confronted with melancholy.'

શોધમાં નીકળેલો બ્લોન્ડેલ પોતાના રાજાને જ્યાં પૂર્યો હતો તે કિલ્લા પાસે પહોંચ્યો. પછી બારી સામે બેસીને એણે ફ્રાન્સી ભાષાનું એક ગીત લલકાર્યું. આ ગીત પોતે તેમ જ મિત્રરાજવીએ જોડે રચેલું. એનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર આવું છે :

Your beauty, Lady fair,
None views without delight ;
But still so cold an air
No passion could excite,
Yet this I patient see
While all are shunned like me.

એટલું એણે ગાતાં તો સામેના કેદખાનામાંથી કેદી રાજાએ ઉત્તરાર્ધ ઉપાડ્યું :

No nymph my heart can wound,
If favour she divide ;
And smiles on all around
Unwillng to decide.
I'd rather hatred bear
Than love with others share.

એ રીતે આ રાજા એ કિલ્લામાં કેદ થયેલો પરખાયો હતો. એવો જ બીજો પ્રસંગ છે : એક અમીરની કુમારિકાને એનાં સગાં નોર્મંડી લઈ ગયેલાં અને ત્યાં છુપાવી રાખી હતી. ટાલ્બટ (Talbot) કુટુંબના એક અમીરે ચારણવેશે જઈને એને ત્યાંથી પાછી આણી હતી.

શત્રુ-પક્ષમાં પહોંચવા માટે ચારણવેશ સલામતીભર્યો હતો તેનું કારણ ત્યાં યુરોપમાં પણ ચારણની કુલ-પરંપરા પવિત્ર ગણાતી તે જ તો.

1252ની સાલમાં તો રાજા હેનરી ત્રીજાએ ચારણને 'મૅજિસ્ટર' (magister) અથવા 'માસ્ટર'નો ઇલકાબ આપ્યો.

પછી ખ્રિસ્તી ધર્મની આણ વર્તી, આશ્રયદાતાઓનું ધર્મપરિવર્તન થયું, કવિ-વ્યવસાય સર્વ જનોને સુલભ બન્યો, યુરોપી ચારણ રફતે-રફતે પદભ્રષ્ટ બનીને રાણી ઓલિઝાબેથના સમયમાં તો છેક જ અધોગતિ પામ્યો : ભટકતા ચારણને લફંગા, રઝળુ, ભામટા અને ભિક્ષુકોની જમાતનો ગણી સજાને પાત્ર ઠરાવતો કાયદો થયો. તેણે ચારણના ધંધાને ખતમ કરી નાખ્યો. (અહીં જેમ એને 'કુશીલવ' કહ્યો તેમ.)

નારીતત્ત્વ નથી

યુરોપી ચારણ-પરંપરામાં બે વસ્તુ નજરે નથી પડતી : તેમનાં 'ધરણાં', તેમની સ્ત્રી અને એ સ્ત્રીઓનું કારમું દેવી-તત્ત્વ. ત્યાં એ જોગમાયાઓ નથી, વરદાન કે શાપ દેનારીઓ નથી, સ્તનો કાપનારીઓ કે જીભ ખેંચી ગળે વીંટાળનારીઓ નથી ; નાગબાઈઓ, કાગબાઈઓ કે જાનબાઈઓ નથી. એને બાદ દઈએ, તો શું એ ચારણ-પરંપરાનાં પુરાતન મૂળ આપણી ચારણ-પરંપરાનાં મૂળ સાથે ઇતિહાસમાં કોઈ યુગમાં મળતાં હશે? શું બેઉ એક જ આદિવૃક્ષની શાખાઓ હશે? કે કેવળ કુલાભિમાની અને લડાયક એવી ઠકરાત-પરંપરાના વિશ્વસામાન્ય પ્રકારોને ખોળે પેદા થયેલી સમાન પ્રકારની, પણ એકબીજીથી સ્વતંત્ર, એવી બે પરંપરાઓ હશે?

ઇતિહાસમાંથી એની શોધ ન થાય ત્યાં સુધીને માટે, આપણા આજના ઉદ્દેશ પૂરતી તો આપણે એને સંસ્કાર-પરંપરા જ ગણીએ એ ઠીક છે. વંશદૃષ્ટિએ ચારણ કોઈ એક નિરાળું અને દિવ્યાંશી એવું વેદવારાથી સિલસિલાબંધ પેઢી-દર-પેઢી ચાલ્યું આવતું માનવકુલ હો વા ન હો,

વાણીદૃષ્ટિએ તો એ અનોખી પરંપરા છે જ છે – અનોખી તેમ જ પુરાતન.

---

12 . અહીં આવતાં અંગ્રેજી અવતરણો મેં મારી વર્ષોજૂની નોંધપોથીમાંથી લીધાં છે. એ દરેકના મૂળનો નિર્દેશ કરવો રહી ગયો છે. પણ હસ્તપ્રતના આગલા પૃષ્ઠ પર આટલાં પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ છે : (1) Relics of Welsh Bards, (2) Memoirs of Irish Bards, (3) Four Ancient Books of Wales.

5

ચારણવાણી અને પ્રાકૃત

વે દ, પુરાણ તેમ જ રામાયણ-મહાભારતના કાળમાં જે ચારણ હતો તેણે કરેલાં સ્તુતિગાન આપણી પાસે શબ્દારૂઢ નથી. પ્રાકૃતના સમય સુધીનું નિર્વિવાદ ચારણી સર્જન આપણી ભાળમાં મળે છે. દાખલા તરીકે ‘પૃથ્વીરાજ-રાસો’.

પ્રાકૃતમાં ‘પૃથ્વીરાજ-રાસો’

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પોતાના સંપાદિત ‘પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહ’ના પ્રવેશકમાં (પૃષ્ઠ 8-9 પર) લખ્યું છે કે “આ સંગ્રહમાંના પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વિષયક પ્રબંધો પરથી આપણને જાણવા મળે છે કે ચંદ કવિએ રચેલ ‘પૃથ્વીરાજ-રાસો’ નામનો હિન્દીનો જે સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે તેના કર્તૃત્વ વિશે કેટલાક પુરાવિદ્ વિદ્વાનોનો એવો જ મત છે કે ‘આ મહાકાવ્યનો ગ્રંથ તો સદંતર બનાવટી છે અને 17મી સદીની આસપાસમાં રચાયો છે.’ તે મત સર્વથા સત્ય નથી. આ સંગ્રહનાં મજકૂર પ્રકરણોમાં 3-4 જે પ્રાકૃત ભાષાનાં પદો (પૃષ્ઠ 86, 88, અને 89 પર) ટાંકેલાં મળ્યાં છે, તેનો પત્તો મેં મજકૂર ‘પૃથ્વીરાજ-રાસો’માંથી પણ મેળવેલો છે, અને આ ચાર ટૂકોમાંથી ત્રણ ટૂકો, બેશક વિકૃત સ્વરૂપમાં પણ, શબ્દશ : એમાં મને સાંપડી ગઈ છે. એથી આટલું પુરવાર થાય છે કે ચંદ કવિ ચોક્કસપણે એક ઐતિહાસિક પુરુષ હતો, દિલ્લીશ્વર હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન અને સન્માનિત રાજકવિ હતો. એણે પૃથ્વીરાજના કીર્તિકલાપનું વર્ણન કરવા માટે દેશ્ય પ્રાકૃત ભાષામાં એક કાવ્યની રચના કરી હતી કે જે ‘પૃથ્વીરાજ-રાસો’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.” એમ કહીને પોતે મૂળ સંસ્કૃત પ્રબંધોમાં અવતરણરૂપે સાંપડેલી ત્રણ ટૂકો આપે છે, અને તેની સાથે શબ્દશ : મળતી ત્રણ ટૂકો ચારણી રાસોમાંથી આપે છે :

ઇક્કુ બાણું પહુવીસુ જુ પઈં કહં બાંસહ મુક્કઓં,
ઉર ભિંતરિ ખડહડિઉ ધીર કક્ખંતરિ ચુક્કઉ.
બીઅં કરિ સંધીઉં ભંમઇ સૂમેસરનંદણ!
એહુ સુ ગડિ દાહિમઓં ખણેઇ ખુદ્દઈ સઈંભરિધણું,
ફુડ છંડિ ન જાઇ ઇહુ લુબ્ભિઉ વારેઈ પલકઉ ખલ ગુલઈ ;
નં જાણઉં ચંદબલદ્દિઉ કિં ન વિ છુટ્ટઈ ઇહ ફલહ.

[પ્રબંધમાંથી : પૃષ્ઠ 86, પદ્યાંક 275]

એક બાન પહુમી નરેશ કૈમાસહ મુક્યૌ,
ઉર ઉપ્પર થરહર્યૌ બીર કષ્ષંતર ચુક્યૌ.
બિયૌ બાન સંધાન હન્યો સોમેસર નંદન,
ગાઢૌ કરિ નિગ્રહ્યૌ ષનિબ ગડ્યૌ સંભરિ ધન.
થલ છોરિ ન જાઈ અભાગરૌ ગાડ્યૌ ગુન ગાહિ અગ્ગરૌ,
ઇમ જપે ચંદબરદ્દિયા કહા નિઘટ્ટે ઇય પ્રલૌ.

[‘પૃથ્વીરાજ-રાસો’માંથી : પૃષ્ઠ 1496, પદ્ય 236]

અગહુ મ ગહિ દાહિમઓં રિપુરાયખયંકરુ,
કુડુ મંત્રુ મમ ઠવઓં એહુ જંબુય (પ?) મિલિ જગ્ગરુ.
સહ નામા સિક્ષખવઉં જઇ સિક્ખિવિઉં બુજ્ઝઈ
જપઈ ચંદબલિદ્દુ મજ્ઝ પરમક્ષખર સુજ્ઝઈ.
પહુ પહુવિરાય સઇંભરિધણી સયંભરિ સઉણઇ સંભરિસિ,
કઈંબાસ વિઆસ વિસટ્ટવિણુ મચ્છિબંધિબદ્ધઓ મરિસિ.

[પ્રબંધમાંથી : પૃષ્ઠ એ જ, પદ્યાંક 276]

અગહ મગહ દાહિમૌ દેબ રિપુરાઈ ષયંકર,
કુરમંત જિન કરૌ મિલે જંબૂ બૈ જંગર.
મૌ સહનામા સુનૌ એહ પરમારથ સુજ્ઝઝૈ

અષ્ષૈ ચંદ બિરદ્દ બિયૌ કોઈ એહ ન બૃજ્ઝૈ.
પ્રથિરાજ સુનવિ સંભરિ ધની ઇહ સંભૌંલિ સંભારિ રિસ,
કૈમાસ બલિષ્ઠ બસીઠ બિન મ્લેચ્છ બંધ બંધ્યૌ મરિસ.

['પૃથ્વીરાજ-રાસો'માંથી : પૃષ્ઠ 2182, પદ્ય 476]

ત્રિણિહ લક્ષ તુષાર સબલ પાષરીઅંઇ જસુ હય,
ચઊદસય મયમત્ત દંતિ ગજ્જંતિ મહામય.
વીસલક્ખ પાયક્ક સફર કારક્ક ધણુદ્ધર.
લ્હૂસડુ અરુ બલુ યાન સંખ કુ જાણઈ તાંહ પર.
છત્તીસલક્ષ નરાહિવઈ વિહિવિનડિઓ હો કિમ ભયઉ,
જઈચંદ ન જાણઉ જલ્હુકઈ ગયઉ કિ મૂઉ કિ ધરિ ગયઉ.

[પ્રબંધમાંથી : પૃષ્ઠ 88, પદ્યાંક 297]

અસિય લષ્ષ તોષાર સજડ પષ્ષર સાયદૂલ,
સહસ હસ્તિ ચવસઠ્ઠિ ગરુઅ ગજ્જંત મહાબલ.
પંચ કોટિ પાઇક્ક સુફર પારક્ક ધનુદ્ધર,
જુધ જુધાન બર બીર તોન બંધન સદ્ધનભર.
છત્તીસ સહસ રન નાઈબૌ વિહી ત્રિમ્માન એસો કિયૌ,
જૈચંદ રાઇ કવિચંદ કહિ ઉદધિ બિુડુ કૈ ધર લિયૌ.

['પૃથ્વીરાજ-રાસો'માંથી : પૃષ્ઠ 25, પદ્ય 216]

આમ, વર્તમાન 'પૃથ્વીરાજ-રાસો'નો મહદંશ ભલે બનાવટી હો, મૂળ 'પૃથ્વીરાજ-રાસો' ચંદ બારોટે દેશ્ય પ્રાકૃતમાં રચ્યો એ સત્ય છે, અને એ મૂળ ચારણી વાણી ઉત્તરોત્તર ડિંગળમાં પરિવર્તન પામતી ગઈ તે પણ સ્પષ્ટ છે.

અપભ્રંશકાળમાં તો ચારણી કવનો દફતરી દસ્તાવેજી સ્વરૂપે મોજૂદ હતાં એમ પ્રબંધકારોનો આધાર લઈ કહી શકાય. ને અપભ્રંશ કાળ, જૂની રાજસ્થાનીનો કાળ, જૂની ગુજરાતીનો કાળ, અને છેવટનો મધ્યયુગી તેમ જ આધુનિક કાળ, એ સર્વ તબક્કાઓમાં અવિરતપણે ચારણવાણી વત્તેઓછે અંશે એક જ સ્વરૂપે સાહિત્યરચનાઓમાં ચાલુ રહી છે. કાળનાં પરિવર્તનો એને નડ્યાં નથી. ઉપરાંત, સમગ્ર પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન પર એ વાણી એક જ સ્વરૂપે પથરાઈ વળેલી રહી છે. સ્થાનભેદ એની એકતાની આડે આવ્યા નથી. આજે પણ રજપૂતાનાના કોઈ ગામડામાં બેઠેલો ચારણ અને સૌરાષ્ટ્રના કોઈ સ્થળે બેઠેલો ચારણ, જે કાંઈ જૂનું ગાય છે અને નવું રચે છે તે લગભગ એક જ વાણીમાં.

સોરઠ : ચારણનું પિયર

સમસ્ત રાજસ્થાન, સિંધ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર પર પથરાઈ પડેલી આ મહાન જાતિ સોરઠને 'ચારણ રો પિયર' – પોતાના પિયર – નામે પિછાને છે. એનું કારણ શું હશે? શું તેઓનાં પરિભ્રમણ-પથનું પ્રથમ વિશ્રામધામ સોરઠ હતું તેથી? કે શું રાજસ્થાનના રાજવીએ ગુજારેલ 'ધરણા'વાળા અત્યાચાર પછી તેઓએ સોરઠનું શરણ લીધું એટલે? એ જે હો, તે હો. 'ઈસરા પરમેસરા'ના બિરદધારી મારવાડના ઈસર બારોટ ઇત્યાદિએ સોરઠી રાજકુલોને દ્વારે પોતાનું મહિમાવંતું સ્થાન મેળવ્યું, તે દિવસોથી લઈ આજ સુધી ચારણ અને તેના સાહિત્યની મહાન વણજાર સોરઠ અને રાજસ્થાનની વચ્ચે બંધાઈ ગઈ છે. માત્ર જાતિને હિસાબે નહિ પણ સાહિત્યને હિસાબે સોરઠ-ગુજરાત-રાજસ્થાન એક જ સરિતાના જૂજવા આરા બન્યા છે. એ સાહિત્ય-નીર એકબીજે આરે અખંડ પ્રવાહે આવ-જા કરતાં રહ્યાં છે. એવી એકનીરતાને ઉપકારક એવું એ સમસ્ત સાહિત્યનું જે વાણી વાહન છે તેને 'ડિંગળ' કહેવામાં આવે છે. તેમાં જે ભેદ પડે છે તે શુદ્ધ સંસ્કારભેદ છે. રાજસ્થાની ડિંગળ ઉપર સોરઠની વિશિષ્ટ ભાષાભાત્ય પડી. સોરઠ તો અનેક પરિભ્રમણશીલ કુળો, વંશો અને પશુપાલક જાતિઓની મિલનભોમ કહેવાય. મૂળ જે ડિંગળ તે ચારણવાણીએ તેથી જ કરીને અહીં આવી સિંધી, કચ્છી ઇત્યાદિ

બોલીના રંગો ધર્યા. સાડાત્રણ દિશાએ ફરતી સાગરપાળને કારણે સોરઠમાં ઊતરી આવનાર અનેકવિધ લોકોની ભાષાઓના પુટ ઉપર પુટ ચડ્યા, એટલે મૂળ રાજસ્થાની ડિંગળ કાંઈક પાતળું પડ્યું, કાંઈક મોકળું બન્યું, કાંઈક નિરાળું નિજત્વ પણ પામ્યું. ઉદાહરણો આગળ આવશે.

6

ડિંગળ એટલે શું?

ડિંગળની હાંસી

'ડિં ગળ' એ શબ્દ સાંભળતાં જ કંઈક વિદ્વાનોનાં ભવાં ચડે છે. ડિંગળ જેવી કોઈ વાણી હોઈ શકે ખરી? ડિંગળ તો ઝડઝમકિયાં ચારણી જોડકણાંની કૃત્રિમ એક કુકાવ્ય રીતિ છે, વગેરે વગેરે વિશેષણો વપરાય છે. એક બાજુ જુઓ તો ભાવનગરમાં સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન થયું અને એક ચારણને મુખેથી –

ધણ રવ પટફરર ધરર પદ ઘૂઘર
રંગભર સુંદર શ્યામ રમે!
જીય રંગભર સુંદર શ્યામ રમે!

– એવા ચારણ સાધુના રચ્યા છંદ-ઘોષ ગડૂડ્યા અને સાક્ષરો સુધ્ધાં ચિત્રામણમાં આલેખાઈ ગયા. તે રાતથી માંડી આજ વીસેક વર્ષોના વચગાળામાં ગુજરાતને ગામે-નગરે રડ્યાખડ્યા ચારણોના પ્રમત્ત કંઠમાંથી પડતા કાવ્યધોધ શ્રોતાસમૂહને પ્લાવિત કરી મૂકતા જોવાય છે, અને શબ્દાર્થે અગમ છતાં એ વાણી એના નાદ દ્વારા જ મૂર્તિઓ ખડી કરી રહી છે ; ત્યારે બીજી બાજુ કાગળ પર છપાતી એ-ની એ જ ચારણવાણી કૃત્રિમ અને અર્થહીન શબ્દરચના તરીકે દુણાઈ રહી છે. વ્યાકરણના નિયમો એની સામે હસે છે, અલંકારનું શાસ્ત્ર વિડમ્બના કરે છે. સુપ્રમાણતાની સાન એનાથી અળગી ભાગે છે. આ ડિંગળ શું છે?

ડિંગળની વ્યાખ્યાઓ

એક વર્ગ કહે છે કે ચારણની એ વાણીમાં અત્યુક્તિપૂર્ણ વર્ણનો અર્થાત્ ડિંગેડિંગ આવે છે માટે એ 'ડિંગળ' કહેવાય છે. તો બીજો વર્ગ બોલે છે કે નહિ, 'ડિંગા' શબ્દનો અર્થ રાજસ્થાનમાં 'ઊંચો' એવો થાય છે. અને એમાં પ્રયોજેલ શબ્દો ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારાતા હોવાને કારણે એ બાની 'ડિંગળ' કહેવાય છે.

રાજસ્થાનના એક પારંગત ચારણ વિદ્વાનને મતે ડિંગળ એ ડિંડ્ ધાતુ પરથી આવેલો છે, પણ 'ગળ' નામનો કોઈ સંસ્કૃત પ્રત્યય એમના જાણવામાં નથી. તો બીજા વિદ્વાન બોલે છે કે 'ડિંગળ' આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃતમાંથી શોધવાની આ આદત જ બૂરી છે. જો કોઈ શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃતના કોઈ શબ્દ સાથે નથી બેસતો તો આપણે જબરદસ્તીથી એવો સંબંધ બેસાડવાની કોશિશ કરીએ છીએ. બાકી જેમ દાગ (ડાઘ) જેવા અસંસ્કૃત શબ્દ પરથી દાગલ (ડાઘાવાળું) એવું સ્વરૂપ બંધાયું છે તે જ રીતે 'ડિંગ' પરથી 'ડિંગળ' થયું હશે. જેમ 'દાગ' સંસ્કૃત શબ્દ નથી તેમ 'ડિંગ'ને પણ સંસ્કૃત મૂળ હોવાની જરૂર નથી. (પં. મોતીલાલ નેનારિયા, ઉદયપુર.)

ડૉ. ટેસીટરીના મતાનુસાર 'ડિંગળ' શબ્દનો અસલ અર્થ અનિયમિત અથવા 'ગમાર' (ગ્રામ્ય) થાય છે. વ્રજભાષા વિશુદ્ધ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કામ કરતી હતી, તેનાથી ઊલટું 'ડિંગળ' આ બાબતમાં અનિયમિત હતી તેટલા કારણથી એનું એવું નામ પડ્યું.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીનું કથન છે કે શરૂમાં આ ભાષાનું નામ 'ડગળ' હતું. પણ પછી પિંગળ શબ્દની સાથે પ્રાસ મેળવવા ખાતર 'ડગળ'નું 'ડિંગળ' બની ગયું.

શ્રી ગજરાજ ઓઝા નામના રાજસ્થાની વિદ્વાનને મતે 'ડ' અક્ષર ડિંગળ સાહિત્યમાં વધુ વાર વપરાતો હોવાને કારણે એ 'ડ'ના પ્રાધાન્ય તેમ જ, બાહુલ્યની દૃષ્ટિથી જ પિંગળ સાથેના સામ્યને ખાતર એ ભાષાનું નામ 'ડિંગળ' પડ્યું. કહે છે કે બિહારી જેમ લકાર-પ્રધાન ભાષા છે તેમ ડિંગળ ડકાર-પ્રધાન વાણી છે.

શ્રી પુરુષોત્તમદાસ સ્વામી નામના વિદ્વાનના મતે ‘ડિમ’ (ડમરુ) અને ‘ગળ’ (ગળું) એ બે શબ્દોનો બનેલ ‘ડિંગળ’ શબ્દ છે. જેમાં ગળું ડમરુ પેઠે ગાજે છે અને ડમરુની માફક વીરસોલ્લાસક ઘોષ કરે છે તેવી ગળામાંથી નીકળતી ભાષા તે ‘ડિંગળ’. ‘ડિંગળ’ ભાષામાં આવી ડમરુ ઘોષવાળી ઉત્સાહવર્ધક, રોમાંચક, વીરસોત્તેજક કવિતાની પ્રચુરતા છે એટલે એ ‘ડિંગળ’ નામે પ્રસિદ્ધિ પામી.

રાજસ્થાનમાં એક એવો પણ પ્રસિદ્ધ મત છે કે ‘ડિંગળ’ની મૂળ વ્યુત્પત્તિ ‘ડિંભ’ + ‘ગળ’ એમ છે. ‘ડિંભ’ એટલે બાળક અને ‘ગળ’ એટલે ‘ગળું’=‘ડિંભગળ’ (જે પાછળથી ‘ડિંગળ’ બની ગયો) અર્થાત્ બાળકની વાણી. પ્રાકૃત જેમ બાળભાષા કહેવાય છે તે જ પ્રકારે રાજસ્થાનની આ શિશુવયની કાવ્યભાષા ‘ડિંગળ’ કહેવાઈ.

શ્રી શુભકર્ણ બદરીદાનજી કવિયા (બાસની, મારવાડ) કહે છે કે “અપભ્રંશ-કાળ પછીની રાજસ્થાની લોકભાષા ડિંગળ ભાષા જ રહી છે. પુરાણી હિન્દી સાથે બહુ જ મળતી એ ડિંગળની ઉત્પત્તિ જ અપભ્રંશમાંથી છે. મારે મતે ડિંગળ ભાષાનું ડિંગળ એવું નામ, એ જે પ્રદેશમાં પ્રવર્તમાન હતી તે પ્રદેશના નામ પરથી નહિ, પણ એની તેમ જ એની કવિતાની ઉચ્ચારણશૈલી પરથી પડ્યું છે. વીરરસપ્રધાન હોવાને કારણે ડિંગળ કાવ્ય ઉચ્ચ સ્વરે લલકારાય છે. મારા મત પ્રમાણે ડિંગળ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘ડીગવિહાયસા ગતૌ’ પરથી છે. અર્થાત્, ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતી ભાષા.” (‘ચારણ’ ત્રૈમાસિક, વર્ષ 3, અંક 1.)

અનુમાનો અને કલ્પનાઓ પર અવલંબેલા આ તમામ મતોને દૂર મૂકીને એટલું જ કહેવું ગનીમત થશે કે મૂળ જે પશ્ચિમી-હિન્દુસ્તાની રાજસ્થાની ભાષા તેને જ અમુક પરિસ્થિતિઓની પ્રેરણાથી અમુક વિશિષ્ટ મરોડો મળ્યા છે, એટલે કે ‘ડિંગળ’ એ કોઈ જુદી ભાષા કે બોલી નથી પણ એક ચોક્કસ છટાવાળી શૈલી બાની છે, કાવ્યનિરૂપણ પદ્ધતિ છે. ભાષા તરીકે તો એ તત્ત્વત : પ્રાચીન રાજસ્થાની જ હતી, તે વાત વિશદ બનાવવા મૂળ પશ્ચિમી રાજસ્થાનીનાં જ ઊંડાં મૂળ તપાસીએ.

અપભ્રંશની જ્યેષ્ઠ પુત્રી

‘પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષાની જ્યેષ્ઠ બેટી’ ગણાતી આ પ્રાચીન રાજસ્થાનીને વિશે જાણીતા રાજસ્થાની સંશોધક અને પંડિત શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામી (બિરલાની પિલાની કૉલેજના પ્રાધ્યાપક) કહે છે કે –

“રાજસ્થાની ઉત્તર ભારતની વર્તમાન દેશભાષાઓમાં સૌથી પ્રાચીન છે. એ અપભ્રંશની જ્યેષ્ઠ પુત્રી છે. અપભ્રંશકાળમાં સાહિત્યિક ક્રિયાશીલતાનું કેન્દ્ર મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારત જ હતું. અપભ્રંશના અધિકાંશ સાહિત્યની રચના આ જ પ્રદેશમાં થઈ. એ કારણે આંહીંની અપભ્રંશ ભાષા સમસ્ત દેશની સાહિત્યિક ભાષા હતી. એ કાળે અપભ્રંશના ભિન્ન-ભિન્ન બોલી-સ્વરૂપો બોલવાવાળી પ્રજાઓની સાહિત્યિક ભાષા જ પશ્ચિમી અપભ્રંશ હતી. એમ થવાનું એક કારણ આ પણ હતું. વેદમતાવલંબી વિદ્વાનો પોતાની સંસ્કૃત ભાષામાં જ મગ્ન હતા, – એમની તમામ સાહિત્યરચના સંસ્કૃતમાં જ થતી હતી – જનતાની બોલચાલની ભાષામાં સાહિત્યરચના કરવાની એમણે કશી પરવા જ ન કરી. એ તરફ ધ્યાન દેવાવાળા મુખ્યત્વે જૈન વિદ્વાનો જ હતા, ને જૈનોનું પ્રભુત્વ વિશેષે કરીને પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં જ હતું.

“અપભ્રંશનો વિકાસ વિક્રમની પ્રારંભિક સદીઓમાં થયો. . . . શરૂમાં લગભગ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક જ ભાષા સાધારણ પ્રાંતીય ભેદો સાથે બોલાતી હતી પણ હર્ષવર્ધનની પછી સમસ્ત ભારતવર્ષની રાજનૈતિક એકતા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ, દેશ નાનાંનાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો, આંતરપ્રાંતીય આવાગમન ધીરે-ધીરે ઓછું થતું ચાલ્યું, પરિણામે આંતર-સંબંધ તૂટતો ગયો. એટલે જ બોલચાલની ભાષાઓમાં પ્રાંત-ભેદો પડ્યા. ધીમે-ધીમે એ ભેદ મજબૂત બનતાં

વર્તમાન દેશભાષાઓનો આરંભ થયો.

ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ

“આ રીતની અપભ્રંશને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ : (1) પૂર્વકાલીન અપભ્રંશ અને (2) ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ. આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશને વિદ્વાનોએ પુરાણી હિન્દી, જૂની ગુજરાતી અને પુરાણી રાજસ્થાની એવાં નામ આપેલાં છે. આ નામ પ્રાંતીય વૈમનસ્યને કારણે ઊભાં થયાં છે. માટે મારી સમજ પ્રમાણે તો આ ભાષાને આવું કોઈ પણ નામ ન દેતાં એને ‘લોકભાષા અથવા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ભાષા’ કહીને જ ઓળખાવવી એ બહેતર છે.

“આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું વિકસિત સ્વરૂપ જૂની રાજસ્થાની છે. તેનું ક્ષેત્ર ગુજરાતથી લઈ પ્રયાગ મંડળ સુધી પહોળું હતું. બોલચાલની ભાષામાં ધીરે-ધીરે ભિન્નતા વધતી ગઈ, પણ સાહિત્યની ભાષા તો બહુ કાળ સુધી આ પ્રાચીન રાજસ્થાની જ રહી, જેમાંથી જ વ્રજભાષા, ગુજરાતી તેમ જ આધુનિક રાજસ્થાની ભાષાનો વિકાસ થયો છે. પંજાબી તેમ જ ખડી બોલીના નિર્માણમાં પણ આનો જ મુખ્ય ફાળો છે.

ડિંગળ બોલાતી હતી

“આવી રાજસ્થાનીના એક સાહિત્ય-સ્વરૂપનું નામ ડિંગળ. કેટલાક વિદ્વાનો એને ચારણ-ભાટોએ ઘડી કાઢેલી કૃત્રિમ ભાષા કહે છે. તે કથન ભ્રાંતિપૂર્ણ છે. ડિંગળ એક પ્રાચીન કાવ્યભાષા છે કે જે બોલચાલની ભાષાથી શરૂઆતમાં જુદી નહોતી. પણ ઉત્તર-અપભ્રંશ-કાળ બાદ જ્યારે રાજસ્થાનીનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા લાગ્યો ત્યારે ‘કજ્જ’, ‘કમ્મ’ આદિ શબ્દો બોલચાલની રાજસ્થાનીમાં ‘કાજ’, ‘કામ’ વગેરે બની ગયા ; પણ કજ્જ અને કમ્મ વગેરે પ્રયોગોની કવિતાની ભાષામાં તો બોલબાલા રહી. ડિંગળ કવિતા મુખ્યત્વે વીરરસાત્મક છે. દ્વિત અને સંયુક્ત વર્ણોવાળા શબ્દોના પ્રયોગ વડે વીરરસોપયોગી ઓજસ ગુણની વ્યંજનામાં મોટી મદદ મળે છે એ કારણે એનું ડિંગળ કવિતામાં ગ્રહણ સ્વાભાવિક હતું. બોલચાલની રાજસ્થાનીમાં પણ કાવ્યરચના થતી, એમાંથી એવા શબ્દોનો પ્રયોગ ધીરે-ધીરે ઓછો થતો ગયો. પણ વીરરસાત્મક ડિંગળ કવિતામાં એના ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ, તે એટલે સુધી કે પછી તો શબ્દોને દ્વિત્ત અને સંયુક્ત વર્ણવાળા બનાવી લેવા માટે જાણીબૂજીને એની કપાલ-ક્રિયા થવા લાગી. ઉપરાંત અનાવશ્યક અનુસ્વારો પણ ઉમેરાયા. એ પ્રકારે ધીરે-ધીરે બોલચાલની રાજસ્થાનીથી એ દૂર પડતી ગઈ.

“પણ દ્વિત અને સંયુક્ત વર્ણો તેમ જ અનાવશ્યક અનુસ્વારો, એ ત્રણના પ્રચુર કૃત્રિમ પ્રયોગોથી કૃત્રિમ બની ગયેલી આ ડિંગળ ઉપર ઉત્તરકાળમાં એક ઉપકારક અસર ચાલુ બોલચાલની રાજસ્થાની બોલીની પડી. તેને પરિણામે ડિંગળી શબ્દાડમ્બર પર પ્રહાર પડ્યો. ડિંગળ ફરી એક વાર સોહામણી વાણી બની.” (‘રાજસ્થાનરા દુહા’ની પ્રસ્તાવના.)

ડિંગળના જૂના નમૂના

શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામીએ શોધેલાં છેક ચૌદમી સદીની ડિંગળરચનાનાં દૃષ્ટાંતો મોજૂદ છે. તેમાં રાઠોડ રાણા રણમલ્લની, મુસ્લિમ આક્રમણો સામેની વીરતાને બિરદાવતો ‘રણમલ્લ છંદ’ દાખલો દેવાને પૂરતો છે :

કડક્કી ભૂંછ ભીછ મેચ્છ મલ્લ મોલ્લી મુગ્ગરી
ચમક્કિ ચૅલ્લિ રણમલ્લ, ભલ્લ ફેરિ સંગરિ
ધમક્કિ ધાર છોડિ ધાન છંડિ ધાડિ ધગ્ગડા
પડક્કિ વાટિ પક્કડંત મારિ મીર મક્કડા.

એથી પણ આગળ સં. 1241માં જતાં સોમપ્રભાચાર્યના ‘કુમારપાલ પ્રતિબોધ’ નામે ગ્રંથમાં ડિંગળનો પૂર્વાભાસ મળે છે :

ગયણ-મગ્ગ-સંલગ્ગ લોલ-કલ્લોલ-પરંપરુ

ણિક્કરૂણુંક્કડ-નક્ક-ચક્ક-ચંકમણ-દૂહંકરુ
ઉચ્છલંત ગુરુ-પુચ્છ-મચ્છ-રિંછોળિ-નિરંતરુ
વિળસમાણ-જાળા-જડાળ-વડવાનળ-દૂત્તરુ
આવત્ત-સયાયલુ જલહિ લહુ ગોપહિ જિંવ તે નિત્થરહિ
નીસેસ-વસન-ગણ નિઠ્ઠવણુ પાસનાહુ જે સંભરહિ.

ચંદ બારોટના 'પૃથુરાજ-રાસો'ની મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ આપેલી વાનગી આપણે જોઈ ગયા તે પુરવાર કરે છે કે ડિંગળ કૃત્રિમ નહિ પણ અપભ્રંશ-પ્રાકૃતની સીધી વારસદાર જીવતી કાવ્યબાની હતી.

ડિંગળ-વ્રજની સ્પર્ધા

ડિંગળ સાહિત્યને એનું નિરાળું સ્વતંત્ર પિંગળ પણ છે. એના કાવ્યશાસ્ત્રના કડક નિયમો છે. એની પદ્ય-રચનાઓને મુખ્યત્વે 'ગીત' કહે છે. ગીત નામ ભ્રામક છે. એ ગાઈ શકાતું નથી, એનો પાઠ ('રિસાઈટલ') જ થાય છે. એના છંદો પણ નિરાળા હોય છે. ગીતોનાં નામ જાંગડું, સપાખરું, સિંહચલું વગેરે, એના 84 પ્રકાર છે. રાજસ્થાની ડિંગળ સાહિત્યની આ પદ્યરચનાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો ઘણી મોટી સંખ્યા થવા જાય.

ચારણી સાહિત્યક્ષેત્ર પર આ ડિંગળ-કાવ્યપ્રકાર અને વ્રજભાષા કાવ્યપ્રકાર, એ બંને વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી આવી છે. ડિંગળ વાણીમાં કોમળતાનું તત્ત્વ કમતી હોઈને એની ગણતરી ધીરે-ધીરે ગ્રામ્યતામાં ખપવા લાગી, ને વ્રજવિદ્યા શિષ્ટ ગણાતી થઈ. ડિંગળ-વાણી કથનારા કવિઓ રાજસન્માનમાં નીચે ને નીચે ઊતરતા ગયા, તે છતાં રજપૂતાના-સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે સૈકાઓ સુધી કતારબંધ ચાલી રહેલી ચારણોની વણજારે જૂનાં ડિંગળી પદો સાચવી લીધાં, પ્રસરતાં ને પાંખાળાં કીધાં, ઈતિહાસ-વૃત્તાંતોને તેમ જ આખ્યાયિકાઓને એ પ્રકાર ભાવતો કીધો. રોનક ને રમૂજ, વ્યંગ ને મર્મકટાક્ષ, વીરરસ ને ભક્તિરસ, એ બધા રસોને ડિંગળના મરોડો વ્રજવાણી જેવા જ ભાવ્યા.

બોલચાલની ભાષાથી વેગળે માર્ગે

પાંડિત્યદૃષ્ટિએ ચાહે તેટલી સંપત્તિવાન સાહિત્ય-વાણી પણ સાધારણ બોલચાલની ભાષાથી વેગળી પડી જતાં જે દશાને પામે છે તે જ દશા ચારણી વાણીના આ વિભાગ પર બેઠી. તેમની પણ પંડિતાઈ થોડાં રાજરજવાડાંમાં સ્પર્ધાની ને અહોભાવની વસ્તુ બની. તે પછી તો રજવાડાંમાં પણ ન પોસાતા ચારણોના ચોપડા વગેરે હસ્તપ્રતોમાં ડિંગળ ઊધઈ ખાતી બની. આજે એ હજારો કૃતિઓનો કાંકરો જ નીકળી ગયો છે. ભાગ્યે જ કોઈ એને કાને ધરે છે. સામાન્ય જનતાને માટે એ તૂંબડીમાં કાંકરા બરોબર થઈ ગઈ, તેમ આજનો પંડિત-સમાજ એની ઉપેક્ષા કરતો બન્યો તેનું બીજે છેડે એ કારણ છે કે આપણા વર્તમાન પાંડિત્યનું ભાષાજ્ઞાન ટૂંકભંડોળિયું બન્યું હોઈ તેમને દુર્બોધ લાગતી ઘણી વસ્તુઓને તેઓ નકામી અથવા ગમારુ ગણે છે. એનો દાખલો રાણકદેવી-
રા'ખેંગારના દુહા પર સ્વ. સાક્ષર નરસિંહરાવભાઈએ કરેલા વિવેચનમાંથી જડે છે. આ રહ્યા એ દુહા :

રા' ખેંગારને હણીને પાટણનો સિદ્ધરાજ જયસિંહ ખેંગારની રાણી રાણકને પાટણ તરફ લઈ જાય છે ત્યારે રાણક પતિના ઘોડાને, જંગલના સાબરને, ગઢ ગિરનારને વગેરેને માર્ગે જોઈજોઈને સંબોધતી વિલાપ કરે છે :

તરવરિયા તોખાર, હૈયું ન ફાટ્યું હંસલા ;
મરતાં રા'ખેંગાર, ગામતરાં ગુજરાતનાં.

[હે ચપળ ઘોડા! હે હંસલા ઘોડા! તારું હૈયું કેમ નથી ફાટતું? તારો ચડનાર રા'ખેંગાર મરતાં મારે ગુજરાતની પાટણની મુસાફરી કરવી પડે છે.]

રે સાબર શિંગાળ, (એક દી) અમેય શિંગાળાં હતાં ;
મરતાં રા' ખેંગાર, ભવના ભીલાં થઈ રહ્યાં,

[હે ઊંચાં ઊભાં શિંગડાંવાળા સાબર! તારી જેમ હું પણ એક દિવસ, જ્યારે મારો રક્ષણહાર પિયુ ખેંગાર જીવતો હતો ત્યારે, શિંગાળી અર્થાત્ ગૌરવવંતી, ગર્વભરી હતી. પણ મારો રા'ખેંગાર મરતાં હું પણ જન્મારાભરની ઢળેલાં શિંગવાળી (ઊતરેલા દર્પવાળી) બની ગઈ.]

બાળું પાટણ દેશ, જિસે પટોળાં નીપજે,
વારું સોરઠ દેશ, (ભલે) લાખેણી મળે લોબડી.

[પાટણમાં ભલે સુંદર પટોળાં પેદા થતાં, એ જલી જાજો. હું તો વારી જાઉં મારા સોરઠ દેશ માથે કે જ્યાં મને લાખેણી (મહામૂલ્યવંતી) કામળીનું ઓઢણું મળી રહે છે.]

સ્વામી ઉઠો સેન લૈ, ખડગ ધરો ખેંગાર,
છત્રપતિએ છાઈઓ, ગઢ જૂનો ગિરનાર.

'કવિતાપ્રવેશ'માં મુકાયેલા એ દુહાનું વિવરણ કરતાં 'મનોમુકુર' (ભાગ 2 : પૃ. 27-55)માં સ્વ. નરસિંહરાવ લખે છે : "'ગામતરાં' શબ્દનો અર્થ પ્રકાશકોએ કોશમાં કે ટીકામાં બતાવ્યો જણાતો નથી. તરવરિયા=તેજ, પાણીદાર હશે? હંસલો=ઘોડાનું વિશેષ નામ હશે? 'ભવનાં ભીલાં'નો શો અર્થ હશે? છાઈઓ=ઘેર્યો, એમ હું ધારું છું."

'લોબડી'નો અર્થ નક્કી કરવા માટે એમને પ્રચુર વિદ્વત્તાયુક્ત પ્રમાણો આપવાં પડ્યાં છે. 'કવિતાપ્રવેશ'ના સંપાદકોએ

વાયે ફરકે મૂછડી, રયણ ઝબૂકે દંત,
જુવો પટોળીવાળીઓ! લોબડીઆળીનો કંથ.

– એ દુહાના અર્થની સમજણમાં વાળેલ છબરડાને સચોટપણે પ્રકટ કરીને સાચા અર્થ પર આવ્યા પછી પણ નરસિંહરાવે એમ જણાવ્યું છે કે "કાઠિયાવાડના માહિતગાર કોઈને પણ 'લોબડી'નો ખરો અર્થ જાણીતો હોવો જોઈએ."

ચલણી શબ્દો પણ ગુમાવ્યા

આ વિવરણ બતાવે છે કે સામાન્ય ઘરગથ્થુ બોલીના શબ્દોથી પણ આપણે વેગળા પડી ગયા હતા. અને એના અર્થો બેસાડવામાં દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરીને પણ સાચી સમજ પર આવનારા નરસિંહરાવ જેવા સમર્થ વૈયાકરણો પણ આપણી પાસે નહોતા, જેના પરિણામે આ દુહાઓના નાદાન અર્થો કરનારા માણસોની એમણે ખબર લેવી પડી. આ દુહાની વાણી તો પાછી જૂની ક્લિષ્ટ ડિંગળ પણ નથી, હળવી અને પ્રચલિત છે. જનસમૂહમાં જે વાણી પ્રચલિત હતી અને અદ્યાપિ પર્યંત પ્રચલિત છે, તેનો જાણનાર કોઈ પણ સામાન્ય માણસ કહી શકે કે 'ગામતરાં' એટલે એક ગામથી બીજે ગામ પ્રવાસ ; ને પંડિત હોય તો ભાષાજ્ઞાનથી પણ કહી શકે કે ગામતરાં=ગ્રામાન્તર (સં.).

'તરવરિયો', 'તરવરાટ' વગેરે શબ્દો તો તદ્દન ચલણી છે. એમાં આટલી મૂંઝવણ કેમ આવી? હંસલો એ ઘોડાની ઊંચી ઓલાદનું વિશેષ નામ છે તે તો સર્વવિદિત છે. 'ભવનાં ભીલાં' : હવે, 'ભીલીઓ' એ પશુપાલક ખેડુ કોમમાં રોજિંદો ચલણી શબ્દ છે. ભીલીઓ બળદ, એટલે જેનાં શિંગડાં પૃથ્વી તરફ ઢળી-વળી ગયાં હોય તેવો બળદ. એવાં શિંગડાંવાળા બળદને માટે તળપદ કાઠિયાવાડમાં જ નહિ, પણ ગુજરાતભરમાં આ સિવાય બીજો શબ્દ સંભવિત નથી. શું ગુજરાતી સાક્ષરપણું ગુજરાતના 80 ટકા ખેડુ-સમૂહથી પણ એટલું વેગળું ચાલ્યું ગયું કે 'ભીલાં' શબ્દમાં શંકા પડી? રાણી રાણક ઉચ્ચશિંગા સાબરને નિહાળી પોતાને માટે લક્ષણાયુક્ત 'શિંગાળાં' એવું વિશેષણ વાપરે છે તે કોઈ પણ કાવ્યરસના મર્મજ્ઞને પકડવું મુશ્કેલ ન પડે ; અને 'શિંગાળાં'નો સમોવડ પ્રતિશબ્દ જ 'ભવનાં ભીલાં'માં આવતો હોવો

જોઈએ એ તો કાવ્યના સમજુને માટે સાવ સાદો તર્ક છે. એટલે લોકભાષા ન જાણનાર પણ જો સાચો કાવ્યરસજ્ઞ હોય તો ગોટાળે ન ચડે. ‘છાઈઓ’ એટલે ‘ઘેર્યો’ એ તો ગુજરાતની છોકરી પણ કહી શકે.

‘લોબડી’ તો આજે પણ કાઠિયાવાડની ચારણ્યો, ભરવાડ્યો વગેરે ગરમ ઓઢણાં ઓઢનાર સ્ત્રીસમાજને અંગે જાણીતો શબ્દ છે. વ્યુત્પત્તિને હિસાબે પણ ‘લોમપટી’ એકદમ સૂઝે તેવો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે.

આમ બેઉ પક્ષે – ચારણપક્ષે તેમ જ આધુનિકોને પક્ષે – જે સામાન્ય બોલચાલની ભાષાથી વેગળાપણાનો ગંભીર દોષ થયો, તેના પરિણામે સાહિત્યને મોટી ક્ષતિ પહોંચી.

7

છંદોબદ્ધ લાંબાં કાવ્યો

લાંબાં વીરકાવ્યો

સો રઠને જેમ રાજસ્થાની ચારણો પોતાનું પિયર કહે છે, તેમ સોરઠના ચારણી સાહિત્યનું પિયર રાજસ્થાની ચારણી સાહિત્ય ગણાય. ડિંગળ કવિતાની પ્રૌઢી સોરઠે રાજસ્થાન પાસેથી જ અપનાવી છે. વિદ્વત્તા પણ તેમની જ અહીં સ્વીકારાઈ છે. એટલે પહેલાં તો આપણે રાજસ્થાની ચારણી સાહિત્યનો ઊડતો પરિચય કરી લેવો રહે છે. ત્યાંના વિવેચકોએ રાજસ્થાની ચારણી સાહિત્યના બે વિભાગો પાડેલા છે : એક ડિંગળ સાહિત્ય, બીજું સાધારણ બોલીનું સાહિત્ય. ડિંગળમાં (1) વીરપ્રશસ્તિનાં સુદીર્ઘ કાવ્યો, (2) પુરાણો--શાસ્ત્રોને આધારે રચાયેલાં પ્રભુલીલાનાં તેમ જ ભક્તિનાં આખ્યાનકાવ્યો, અને નાનાં નાનાં બિરદાવણ 'ગીતો' (જે વસ્તુત : ગેય ગીતો નથી તે સ્પષ્ટીકરણ આગળ કર્યું છે).

આ વીરપ્રશસ્તિનાં તેમ જ પ્રભુવિષયક દીર્ઘ કાવ્યો (મહાકાવ્યો કહી શકીએ?)માંથી એની ગુણવત્તા માટે સુવિખ્યાત આટલાં છે :

શ્રીધરકૃત 'રણમલ્લ છંદ' : રચનાકાળ સંવત 1454 આસપાસનો, જેમાં ઈડરના રાઠોડ રણમલ્લે પાટણના સૂબેદાર જફરખાં પર મેળવેલ વિજયની વીરશ્રી વર્ણવાઈ છે.

રાજ જૈતસીનો છંદ

ચારણ સૂજો નાગરાજોતકૃત 'રાઉ જૈતસી-રઉ છંદ' (રાવ જૈતસિંહનો છંદ) : રચનાકાળ સં. 1651 આસપાસ. આમાં હુમાયૂ બાદશાહના બાંધવ કામરાને બિકાનેર પર આક્રમણ કર્યું અને રાવ જૈતસીને હાથે હાર ખાધી તેનું પ્રૌઢ અને તેજસ્વી વાણીમાં વર્ણન છે. ચારણી છંદ પાઘડી (પદ્ધરી)માં વિક્રમશીલ પગલે વહેતી એની કાવ્યવાણીનો એક જ ટુકડો નિહાળીએ :

પાએ હસમ્મિ હાલઈ પયાળ. [13]
ફડફડઈ નાગ ફાટઈ ફ઼ણાળ
રાયાં-રાઉ ઊપરિ અસુર-રાઇ
જળરાણ જાણ મેલી મ્રજાઈ.
પુડ સાતઈ ધ્રૂજિય પવંગ-પાઈ
નાગીન્દ નાચિં નોબતિ નિહાઈ
ઝૂઝારાં આગી ખિજઈ જાળ
મુસ્સાહલ જાણે નખત-માળ
પતિસાહ-સેન દીવી પરિખ્ખ
ઉડિયણ કિરિ આવઈ અંતરિખ્ખ
રેવંત ખેડી ચઉ પહર રાતિ
પતિસાહ સેન ઢૂકા પ્રભાતિ.

[એ વિરાટ પાતશાહ-સેનાના પગ વડે પાતાળ હચમચી ગયું. શેષનાગ ફડફડ્યા ને એની ફેણ ફાટી ગઈ.

રાય-રાવ (જેતસી) ઉપર અસુર રાય પાદશાહ ચડ્યા તો જાણે કે જળરાણે (સાગરે) મરજાદ મેલી.

ઘોડાના પદાઘાતથી સાતેય પૃથ્વી-પડ ધ્રૂજ્યાં, નોબતો અને નિશાનોના ઘોષથી નાગેન્દ્રો (પર્વતો) નાચ્યા. પ્રચંડ અગ્નિ-ઝાળો પ્રજ્વલી, જાણે નક્ષત્રમાળ સળગી.

ઊડતુંઊડતું અંતરીક્ષમાં થઈને કેમ જાણે આવતું હોય તેમ, રાત્રિના ચારેય પ્રહર ઘોડા હાંકતું પાદશાહ-સૈન્ય પ્રભાતે નજરે પડ્યું.]

રાઠોડ પૃથ્વીરાજજી, જે બિકાનેર-રાજવીના ભાઈ હતા, અકબરશાહને વિદ્યાદરબારે મણિરૂપ હતા, એમણે લગભગ 1637માં ‘રુખમણીરી વેલ’ નામે મોટું પ્રભુ-કાવ્ય રચ્યું. ડિંગળનું એ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય ગણાય છે. ‘રુખમણીરી વેલ’ની કાવ્યપ્રૌઢીનો એક નમૂનો – વર્ષાવર્ણન :

કાળી કરિ કાંઠળિ ઊજળિ કોરણ,
ધારે સ્રાવણ ધરહરિયા ;
ગળિ ચાલિયા દસોંદિશિ જળગ્રભ,
થંભિ ન વિરહિણિ, નઈણ થિયા
વ્રતસઈ દડડ નડ અનડ વાજિયા,
સઘણ ગાજિયઉ ગુહિર સદી
જળનિધિ સ્ત્રી સામાંઈ નહીં જળ
જળબાળા ન સમાઈ જળાદિ
ધર સ્યામા સરિસ સ્યામતર જળધર,
ગેઘૂંચે ગળિબાહા ઘાતિ
ભ્રમિ તિણિ સંધ્યા બંદણી ભૂલા,
રિખય ન લખે સકઈ દિનરાતિ.

ડિંગળનો પિંગળ ગ્રંથ

બારોટ નરહરિદાસે ભગવાનના અવતારો વર્ણવતું ‘અવતારચરિત’ રચ્યું. કરણીદાનજીએ 1787 આસપાસ લખેલું ‘સૂરજપ્રકાશ’ તેમ જ ‘બિડદ સિણગાર’, જેમાં જોધપુરનરેશ અભયસિંહજીનું ગુજરાતના સૂબા શેરબુલંદખાન પરના વિજયનું બયાન છે. ચારણ સૂર્યમલ્લકૃત ‘વંશભાસ્કર’ (સં. 1867)માં ડિંગળની સાથે વ્રજભાષાનું મિશ્રણ પણ ઘણું છે. કૃત્રિમ ડિંગળનો એ નાદર નમૂનો છે એમ શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામીનો મત છે. સેવક મંછારામ કૃત ‘રઘુનાથરૂપક’, જેમાં ડિંગળી કવિતાનાં લક્ષણો બતાવતી જુદી-જુદી કૃતિઓ છે, એને આપણે ડિંગળનું પિંગળ કહી શકીએ.

છંદોનો નાદવૈભવ

પાધડી, ભુજંગપ્રયાત, મોતીદામ, હનુફાળ, બિઅક્ષખરી વગેરે જે વિશિષ્ટ પ્રકારના છંદોમાં રાજસ્થાની ડિંગળનાં આ લાંબાં વીરકાવ્યો-ભક્તિકાવ્યો રચાયાં છે, તે છંદોરચનાથી જ ચારણો અરધા-પોણા પ્રભાવને તો સર કરી જાય છે. નાદવૈભવ એ છંદોની મુખ્ય નેમ છે. કંઠલલકાર (‘રિસાઈટલ’)ને કારણે જ એ રચાયાં છે. કાગળ પર એની ચમત્કૃતિ મરી જાય છે.

લાંબાં કાવ્યોની આ પરંપરાને સોરઠી ચારણે પણ દીપાવી છે. તેમાં નર્યું રાજસ્થાનનું અનુકરણ નથી, નિજત્વની રક્ષા છે.

વીરભદ્રનું વર્ણન

હરદાસ મીશણ : એમણે મોરબીનો આશરો મેળવ્યો. નવાનગરના રાવળ જામના એ સમકાલીન : એમણે ‘ભૃંગીપુરાણ’ નામનું લાંબું કાવ્ય રચ્યું. ‘ભૃંગીપુરાણ’ આજ સુધી અપ્રગટ છે. એમની રચનાનો નમૂનો : શંભુ પોતાની જટાની એક લટ તોડીને તેમાંથી જેને પેદા કરે છે તે વીરભદ્ર નામના ગણને હરદાસ મીશણે આવો બિરદાવ્યો છે :

[છંદ : ભુજંગપ્રયાત]

તઠે એક જટ્ટા તણી લટ્ટ ત્રોડી
મહા ઊઠિયો વીર આળસ્સ[14] મ્રોડી[15]
રોગો કાળ રૂપી કર્યો રૂપરુદ્રં
ભલો થાપિયો નામ લે વીરભદ્રં.
જમઝઝાળ[16] જોગી જેઠીબાહજાનં[17]
મહા કોપથી તેમ જાજડુમાનં[18]

રગે રાતડો મખ્ખ[19] ચખ્ખ[20] રગત્તં[21]
મહાકારનં રૂપ ભૂપં મસત્તં[22]
અલં વપ્પલં. સર્પઉરં
ગહીરં ગભીરં શરીરં ગઉરં[23]
વદન્ન[24] વશાળં વળી વક્કરાળં[25]
કરાળં કંધાળં મહાકાલં કાળં
વરં માગવા કાજ લીળા[26] વશેખી[27]
વડા દેવ આગે હુવો નટ્ટવેખી[28]
કડચ્છે કિયાં ચંદન ચત્ર કીધા
બહુ બાહ બાજુબંધ ત્રોણ બંધા
હિયૈ[29] હીંડળે[30] દોવળા[31] દેવહારં.

[

વળી હેમવાળા વચાળે વરાજે
વગત્તે પગે ઘૂઘરા ઘોર બાજે
ગણં[32] ગંદ્રવં[33] રાગ ભેરવ્વ ગાયે
વેણા[34] ચંગ[35] મૃદંગ કહો બજાયે
થેઇકાર હોકાર જેકાર થાહે
ચખે[36] ચાહણે[37] દેવ દેવાધ ચાહે
વદે વીરભદ્રં રુદ્રં પાવ[38] વંદે
વરં દે! વરં દે! વરં દે! વરં દે!

શંકરને સંભળાવ્યું

આ કાવ્ય પોતે પહેલાં કોઈ રાજાને કે માનવીને સંભળાવ્યું નહિ. ઇનામ-અકરામો કે લાખપસાવની લાલચો કવિનું દિલ ડગાવી શકી નહિ. ઈસર બારોટે જેમ ‘હરિરસ’ કાવ્ય પહેલું પ્રભુને સંભળાવ્યું, તેમ કવિ હરદાસજી મીશણે પણ પહેલવહેલું ‘ભૃંગીપુરાણ’ ખુદ શંકરને સંભળાવવાની હઠ લીધી. કહેવાય છે કે શિવજી યોગીરૂપે કવિને અરણ્યમાં મળ્યા. પોતે તેમને પહેલા છંદો સંભળાવ્યા. પણ પહેલા ત્રણસો છંદ પૂરા થયે, ‘પ્રભુજીએ ઘૂઘર બંધીય પાય’ એ પંક્તિથી શરૂ થઈને શંકરના નૃત્યના વર્ણનના જે બાકીના સો છંદો છે તે આજે પણ કોઈ માનવીવૃંદ પાસે નથી વંચાતા.

પૂરા વાંચવાનો શાપ

એવી માન્યતા છે કે એ ભાગ વાંચનારો કવિ કાં ચિત્તભ્રમનો ભોગ બને, કાં એની સ્ત્રી મરી જાય! ભાવનગર રાજા વજેસિંહજીએ જેઠી ગઢવી પાસે પરાણે આ સો છંદ વંચાવેલા, પછી ગઢવીનાં પત્ની ગુજરી ગયેલાં!

એ જ કવિનાં બીજાં બે લાંબાં કાવ્યો ‘જાળંધરપુરાણ’ અને ‘સભા પરવ’ અપ્રગટ છે.

મારવાડમાંથી આંહીં ઊતરીને નવાનગરના રાજા રાવળજામના સભાકવિ બનનાર સુપ્રસિદ્ધ ઇસર બારોટે રચેલાં લાંબાં કાવ્યો પૈકી ‘હરિરસ’ તો પ્રગટ છે, પણ ‘દેવયાણ’ નામે દેવીની સ્તુતિનું કાવ્ય હજુ બહાર આવ્યું જાણ્યું નથી. એ પણ ભુજંગીમાં રચાયેલું લાગે છે.

મારવાડમાંથી આવેલા ગોદડ મહેડુ ગુજરાતના વાળોવડ ગામમાં થઈ ગયા. તેને 400 જેટલાં વર્ષ વીત્યાં કહેવાય છે. એમના રચેલા પૈકી અપ્રગટ ગ્રંથો : ‘સર્વતંત્ર’ (ખગોળભૂગોળ વિધાનો કાવ્ય ગ્રંથ)ને બીજાં ચોવીસ અવતારનાં ચોરાશી જાતનાં ગીતો.

કચ્છમાં જઈ વસેલા કુંભા ઝૂલા : એની અપ્રગટ રચના ‘રુક્મિણીહરણ’ જે લાંબું કાવ્ય છે.

સાંયા ઝૂલા ઈડર તાબે કુવાવાના. એમણે રચેલું લાંબું કાવ્ય ‘નાગડમણ’ પાલનપુરના મોતીસર શ્રી હમીરદાને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમની સાલ-સંવત પ્રકાશકે સં. 1632ની બતાવી છે.

બે ભાઈઓ

જેઠીભાઈ અને ગેણભાઈ નામના બે મારુ ચારણો ભાવનગર ઠાકોર શ્રી વખતસંગજીની પાસે રહેતા. તેમની પાસે વિદ્યાર્થીઓ ડિંગળશાસ્ત્ર ભણતા, જેમાં સ્વ. પિંગળશીભાઈના પિતા પાતાભાઈ ('જસોવિલાસ'ના કર્તા) નામાંકિત વિદ્યાર્થી હતા. ભાવનગરનું દશેરા પર્વ વખણાતું, ને એ પર્વ ઉપર દેશદેશાન્તરેથી જે ચારણો આવતા તેમની વાણીને આ બેઉ ભાઈઓ ઝીલી-ઝીલી લખી લેતા. એવી વાણી (એકસો વર્ષ પૂર્વેની)આ બેઉ ચારણોએ લખેલી તેના ચોપડા મોજૂદ છે. વીભા મહેડુ : 225 વર્ષ પૂર્વે. રોહીદાસ મહેડુ : 225 વર્ષ પૂર્વે. વીઠા મહેડુ : 175 વર્ષ પૂર્વે તેમની લખેલી થોકબંધ હસ્તપ્રતો મોજૂદ છે.

જૈન ગોરજી

આ બધા ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો ઉપરાંત જીવણવિજય ગોરજી અને એના શિષ્યોએ સં. 1840-45માં લખેલી 'અવતાર ચરિત્ર'ની હસ્તપ્રત, અઢીસો વર્ષ પૂર્વે લખેલી, મકાનવિદ્યાને લગતા સંસ્કૃત રાજવલ્લભગ્રંથની હસ્તપ્રત, કવિ કેશવદાસના 'રસિકપ્રિયા' નામના ગ્રંથની હસ્તપ્રતનાં છૂટાં પાનાં વગેરે વગેરે પ્રચુર લેખનસામગ્રી ચારણકવિ શ્રી ઠારણભાઈ મધુભાઈને ઘેર, ગામ પાટણા (તાબે ભાવનગર)માં એક ઓરડો ભરીને પડી છે.

ડિંગળનું પિંગળ

કોઠ પાસે રાણેસર ગામના રામચંદ્ર મોડ નામે ચારણ કવિ : તેનું રચેલ 'રસપિંગળ' હજી અપ્રગટ છે. ડિંગળી કવિતામાં 'નાગપિંગળ' વધુમાં વધુ પ્રાચીન. તે પછી 'હમીર પિંગળ' કચ્છ રાજકવિ હમીરજી રતનુએ રચેલું, 300 વર્ષ પર, તે અપ્રગટ છે.

ચારણી 'ઓખાહરણ'

લાંગીદાસ મહેડુ : હળવદ તાબે ગોલાસણ ગામના એ ચારણ 250 વર્ષ પર થઈ ગયા. આજે પણ ગોલાસણ તેના વંશજો ખાય છે. તેમણે બે લાંબાં કાવ્યો રચ્યાં છે : (1) 'એકાદશી માત્યમ' અને (2) 'ઓખાહરણ'. રાજદરબારોમાં પ્રેમાનંદનું 'ઓખાહરણ' વાંચવાનું લગભગ નિષિદ્ધ ગણાય છે, કેમ કે એમાં શૃંગારનું તત્ત્વ વધારે જોરદાર છે. પણ લાંગીદાસજીનું 'ઓખાહરણ' અંત :પુરોમાં છૂટથી મંડાતું હતું. 'ઓખાહરણ સાંભળવું હોય તો ગઢવીઓનું સાંભળવું, ઓલ્યું નઈ!' એમ દરબારો પોતાની રાણીઓને કહેતા.

સાંયા ઝૂલાનું 'નાગડમણ'

આપણો ખ્યાલ એ છે કે ચારણી કાવ્ય કેવળ વીરરસપ્રધાન છે. પણ એણે ભક્તિ, શૃંગાર, કરુણ, વાત્સલ્ય આદિ અન્ય તમામ રસોની એની કૃતિમાં વ્યંજના કરી છે તે આપણને હજુ બહુ દેખાયું નથી. એના શૃંગાર, ભક્તિ, વાત્સલ્ય, કરુણ વગેરે હરેક રસમાં બેશક છાંદસી તેમજ શાબ્દિક પ્રૌઢિ ઘણી સજીવ છે, પ્રલંબિત નહિ પણ પ્રમત્ત અને જોશીલા મરોડો છે ; કારણ કે એ કવિતાનું મુખ્ય નિશાન જ શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા ચિત્રો આલેખવાનું તેમજ અંત :ક્ષોભ પેદા કરવાનું છે. 'નાગડમણ'માં સાંયોજી ઝૂલા માત જશોદાને કૃષ્ણને જગાડતી બતાવવા છંદ ભુજંગીના આવા થડકાર આપે છે :

વિહાણે નવે નાથ જાગો વહેલા
હુવા દોડિયા ધેન ગોપાળ હેલા
જગાડે જશોદા, જદૂનાથ જાગો
મહીમાટ ઘૂમે, નવે નેદ્ધ માગો.

શિરામણ કરીને કૃષ્ણ ગૌધેન ઘોળતા ગોકુળ-ગલી વચ્ચે ચાલ્યા જાય છે ત્યારે પણ –

સુણે શામ-આગમ્મ ઊણી સહેલી
હરેવા હરેવા હવેલી હવેલી
ભર્યો માંગ સિંદૂર મારગ્ગ ભાળે
વહે શામળો વ્રજ્જ શેરી વિચાળે.

[શ્યામનું આગમન સાંભળી સાહેલીઓ એને હેરવા (જોવા) હવેલીએ હવેલીએ ઊભી થઈ રહી છે. શેરીઓની વચ્ચે શામળો ચાલ્યા જાય છે ત્યારે માર્ગ સિંદૂરથી ભરાઈ ગયો હોય છે. (શું આ મેડી પરથી જોતી સાહેલીઓનાં નીચે ઝૂકતાં માથાંના સેંથામાંથી?]

વહેલાર લેવાર પિંડાર વાળે
નવા નેહ સું દેહ ગોપી નિહાળે.
હરિ હો! હરિ હો! હરિધેન હાંકે
ઝરૂખે ચડી નન્દકુમાર ઝાંકે.
અહીરાણીઆં અબ્બળા ઝળ આવે
ભગવાનને ધેન ગોપી ભળાવે
ઇ કો બેવટે ચોવટે આય ઊભી
સંભાળી લિયો શામ મોરી સુરભ્ભી.
હુઈ નંદ રી ધેન ગોવાળ હેળાં
મિળે વાળવા જાંણી શ્રી ગંગ ભેળા
પરે નેર નીસાર આવે પ્રહટ્ટે
ત્રિવેણી ઉલટ્ટીય સામંદ્ર-તટ્ટે.

અનુપમ ઉપમા

[વ્રજની શેરી વચાળે પોતાની ધેનુઓને 'હરિ હો', 'હરિ હો' શબ્દે હાંક્યે આવતા નંદકુમારના દેહને ઝરૂખે ચડીને કેટલીક વ્રજનારીઓ નવા સ્નેહે નિહાળી રહી છે.

આહીરાણીઓનાં ટોળાં ઠેરઠેરથી પોતાની ગાયો લાવીને ભગવાનને ભળાવે છે. કોઈક વળી નાકે ને ચૌટે પોતાની ગાય લઈને ઊભી છે. અને કોઈક કહે છે કે હે શામ! આ મારી સુરભિને પણ સંભાળી લ્યો. આમ શેરીએ શેરીથી ગાય-ટોળાં નંદ-ધેનુઓમાં મળ્યાં અને પછી ગોવાળોના ભાગોળે ઊભેલા ગોધણમાં એ બધી ધેનુઓ જ્યારે ભેળી થઈ ત્યારે કેમ જાણે નાની નદીઓ ગંગાને મળતી હોય, અને પછી એ બધો ત્રિવેણીપ્રવાહ સમુદ્રને તટે ઠલવાઈ રહ્યો હોય એવું દૃશ્ય બન્યું!]

પછી યમુનાને તીરે ગોવાળિયા અને કૃષ્ણની ગેડીદડાની મસ્ત રમત :

ધડુ ગેડિયે ગેંદ મેદાન ઘેરી
ઘણું ઘુમ્મરી ડમ્મરી ફેર ફેરી,
ઝિલે આવતા ઊલટે હેક ઝેરે
ફિરે રામ ચોટા કરે દોટ ફેરે.
માઝી આંકડો માઝિયાં ખેલ માતો
રમે સંગ ગોવાળિયા રંગ રાતો
મિળે ચોટ સમોસમી દોટ માથે
હુઈ દૂધમલ્લાં તણી હેળ હાથે.
ચડાવે ઘણું સાંકડે ફેર ચાડે
જમૂના તણે નાંખિયો નીર જાડે.

પાતાળ-ભુવનમાં

દડો યમુનાનાં ઊંડાં નીરમાં જઈ પડે છે, અને કાનો એ કાળીનાગના ધરામાં ઝંપલાવી પડે છે. ત્યાં નાગકન્યા એનું રૂપ જોઈને જે સંક્ષોભ, અહોભાવ, આદરપ્રીતિ અને ઉચાટ અનુભવે છે :

જપે નાગપુત્રી ખત્રીરૂપ જોતી
મહાભદ્ર જાતી તણો કાંન મોતી ;
ઇસી ભાગણી કોણ જે કૂખ જાયો
હિંડોરે ઘલાયો ઘરે હુલ્લરાયો
હુઈ દેવ મેં રૂપ દેખી હિરન્ચે
જપે જાગસી નાગ રાખો જતન્ચે.
ઓરો દાખવો બાળ હોસી અબારો
પગલ્લે પગલ્લે મહલ્લે પધારો.
ચમંકે-ચમંકે સબે ચિત્ત ચેતી
લળે પાય લાગી વળે લૂંણ લેતી!

[ઓહો! આવો મહાભદ્ર, મોતી સમો! કઈ ભાગ્યવંતીએ હીંચોળ્યો ને હુલરાવ્યો હશે! રખે ક્યાંક નાગ જાગે! માટે એને અહીં લઈ આવો. બધી નાગકન્યાઓ ચમકી ચમકીને પગે લાગતી, વારણાં લેતી લળે છે.]

મુરકી મુરકીને નાગણી બાળને પૂછે છે :

કઠાં હૂંત આયો અઠે કાજ કેહા?
ગૃહાં ભૂલિયો બાપરા સાપ-ગેહા.
કહો કોરિ ચમ્પે રહી આવ કાવે.
અસો બાળ દેખી દયા મોર આવે
હજારાં મૂખાં જાગસી નાગ હેવાં
નડૂલો ન છંડે નિરદ્ધાર નેવાં
મહોકાળ કાળી નકો બાળ માંને
પડી બોકડી આજ સ્ત્રીં કાળ-પાને.

[ક્યાંથી આવ્યો! શા કામે? બાપનું ઘર ભૂલીને સાપને ઘેર આવ્યો? હજારમુખો નાગ હમણાં જાગશે, ને નિશ્ચયપણે તને છોડશે નહિ. મહાકાળ જેવો કાળીનાગ કોઈ બાળકનેય

ગાંઠશે નહિ. અરેરે! બકરી આજ વાઘના મોંમાં પડી!]

કિશોર કૃષ્ણ પ્રત્યે આ નાગકન્યાના કુદરતી હેતનું, કૌતુકનું અને ભયનું ચારણે દોરેલું ચિત્ર અતિ હૃદયંગમ છે. એવા જ ધીરોદાત્ત જવાબો દઈને કાન કાળીનાગ સાથે અખાડો માંડવા જીદ પકડે છે. પાતાળમાં જુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, ગોવાળિયા ડૂબેલા નંદકુમાર માટે ઝૂરતા કાંઠે ઊભા છે, મા જશોદા દોડી આવી છે :

ઊભા ગાય-ગોવાળ ઝુરંત આરે,
હાહાકાર હક્કાર સંસાર સારે
સુણે બાત આઘાત માતા સનેહી
જશોદા ઢળી કદ્દળી ખંભ જેહી.

[

બિહું લોચને નીરધારા વહંતી
કનૈયો! કનૈયો! જશોદા કહંતી
કલિંદી તણે આઈ લોટન્ત કાંઠે
ગયો જાણી ચિંતામણિ રંક-ગાંઠે.

ત્યાં તો ઊંડા પાતાળમાંથી વેણુનાદ અને વિજયનો હાસ્યસ્વર ઊઠે છે જે સાતમે પાતાળે અને સ્વર્ગમાં સંભળાય છે :

વિકસ્સે હઁસે વેણ ઊંચો વજાયો
સપત્તે પતાળે સુરગ્ગે સુણાયો
વધાઈ! વધાઈ! જશોદા વધાઈ
કરે મોરલી નાદ ઠાઢો કનાઈ.

ડિંગળની પ્રાસાદિકતા અને ઓજસનું સરળ ઉદાહરણ ‘નાગડમણ’ આપે છે. ડિંગળને એની ક્લિષ્ટતા અને કૃત્રિમતાથી મુક્ત કરીને ચોટદાર પ્રયોગ કરનાર આ કવિ ગુજરાતી હતા, એટલે આપણે વધુ ગર્વ લેવા જોગ.

વીરછંદોનો વારિધિ

આ ભુજંગપ્રયાત તેમજ વીરસોલ્લાસક અન્ય અનેકવિધ ડિંગળી વૃત્તોને પોતાના હાથમાં કે હૈયામાં રમાડનાર એક છંદોવારિધિ સમો ચારણ તો હજુ હમણાં, સં. 1932માં, જ સોરઠટીંબે થઈ ગયો : ‘વીભાવિલાસ’ના કર્તા જામકવિ બારોટ વજમાલજી પરબતજી મહેડુ. એકલા એક જામ કુળના જ ઇતિહાસને હુલરાવતી છતાં એની ડિંગળ કવિતા નગર, ધ્રોળ અને કચ્છભુજ વચ્ચેના એક જ જાડેજા કુળના સીમાડા-સંગ્રામોની બિરદાવળમાં સંખ્યાબંધ વિષયો લાવે છે. અને છંદોને તો ફૂલદડા-શા ખેલાવે છે. ભૂચર-મોરીના મેદાનમાં સોરઠનાં અને દિલ્હીપતિનાં સૈન્યો વચ્ચે અઘોર રણથળ મંડાવાની આગાહી આપતી ઘટના એણે આમ આપી છે :

[છંદ ભાખડી]

પળચર પંખાણી જી કે બાતાં યું કરે
ભય તબ ભૂચરી જી કે આગમ ઓચરે.
પર એક સમેયે ધ્રોળ પાધર ધાર જોજન પાધરં
રજપૂત એકહ નામ ભૂચર, ચાય રહ હે ધણ ચરં
સોય થંભ ચતતણ ઓય સાતી, પરખ સુરભિરખ પરે
પળચર પંખાણી જી કે બાતાં યું કરે.

[માંસભક્ષી પંખીઓ (રાત્રિએ ભૂચરા રજપૂતના ખેતરમાં) એવી વાતો કરે છે અને આગમ ઉચ્ચરે છે કે છ મહિને આંહીં મહાસંહાર મંડાશે. એ જ સમયે ધ્રોળને પાદર, એક જોજન સીધી ધાર ઉપર રજપૂત ભૂચર ઢોર ચારી રહ્યો છે. એ આ અમંગળ પક્ષી-વાણી સાંભળીને સ્તબ્ધ બન્યો અને પોતાની ગાયો મૂકીને નગરમાં ખબર દેવા આવ્યો કે માંસભક્ષી

પંખીઓ આમ વાતો કરે છે.]

ગજ-વર્ણન

સંગ્રામને માટે સજ્જ થયેલા હાથીઓને આ કવિ જ્યારે નિસાણી છંદમાં વર્ણવે છે ત્યારે હાથીઓના જાજરમાન સ્વરૂપને બંધબેસતું એ કાવ્યનું પણ અજાજૂડ રૂપ બંધાય છે :

[છંદ નિસાણી]

જે ગજરાજ ગરીઠ, સજહ જેહાં રઁગ કજ્જળ
અંગ પહાડ ઉતંગ સા, સજિયા જંગ સબ્બળ
જાણ કે ભાદ્રવ જેહડા, બરસાળા બદ્દળ
પંખી ઉડ બગ પંત્તસી, ઓપે દંત ઉજ્જળ,
ચરચ સિંદોરાં ચાચરાં ચમકંત ચળોવળ
જેહી વિધુત જાતસી બિકસાત બળોબળ
રંગ રત્તા હરિયાળિયા, મેંડ પીત ત્રહું મળ
ખેમાર ગયંદ ખેંચિયા, કોદંડ તણી કળ.

[કાળા રંગે સજેલાં હારબંધ ઊભેલા મહાન ગજરાજો કાજળના ઉત્તુંગ પહાડો-શા લાગે છે. જાણે કે ભાદ્રપદ માસનાં વાદળાં ભાસે છે. તેમના પંક્તિબંધ ઊજળા દંતૂશળ બગલાંની પંક્તિ બેઠી હોય તેવા દીસે છે. રાતા, લીલા, પીળા વગેરે રંગોથી ચીતરેલાં એ ગજરાજનાં મોં જાણે મેઘધનુષ્યો ખેંચાયાં હોય તેવાં ભાસે છે.]

વચન-કાવ્ય

લાંબાં વીરકાવ્યોને વધુ વૈવિધ્ય આપવા તેમજ મોકળાશ મેળવવા ડિંગળ કવિઓએ ડોલનશીલ અને છંદોબદ્ધ ગદ્યનો પણ એક પ્રકાર સફળતાપૂર્વક યોજ્યો છે. એને 'વચનિકા' અથવા ભૂલથી 'વચન-કાવ્ય' એવું નામ અપાયું છે. વચનિકા અથવા વચન-કાવ્ય એ ગદ્યને કહે છે કે જેમાં વૃત્ત એકેય નહિ, પણ ગદ્ય વાક્યોના પ્રાસ મળતા જાય. વચનિકાઓ પૈકી રાજસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ બે છે : 'ખીચી અચળદાસરી વચનિકા', જેમાં ગાગરોનગઢના ચોહાણ રાજા અચળદાસ અને માંડવગઢના સુલતાન વચ્ચેનો સંગ્રામ વર્ણવાયો છે. સં. 1470 લગભગ. રચનાર ચારણ સિવદાસ એ રાજાના સમકાલીન હતા. બીજી 'રાવ રતન મહેસદાસોતરી વચનિકા' જેમાં ઔરંગઝેબ અને મહારાજ જસવંતસિંહ વચ્ચે ઉજ્જૈન આગળ યુદ્ધ થયું અને રતનસિંહ વીરગતિને પામ્યા તેનું વર્ણન ચારણ જગા ખડિયાએ કર્યું છે, સં. 1657 લગભગમાં. આ વચન-કાવ્યની ગદ્ય-પંક્તિઓ લાંબી-ટૂંકી હોય, પણ તૂક મળે, પ્રાસ મળે. દા. ત. આ બીજી વચનિકામાંથી :

હિન્દુઆણ તુરકાણ કરણ ઘમસાણ કડખ્ખૈ
સજી કબાણ ગુણ બાણ દળાં પ્રારંભ બળ દખ્ખૈ
ભડ ભિડજ્જ ગજધજ્જ ધડા ચતુરંગ કસસ્સૈ
સધુ સદ્ રબદ્ નદ્ નીસાણ નિહસ્સૈ
ચત્રવાહ ચાહિ દોઈ રાહ ચઢિ સજી ફોજાં દિવૈ સમથ
વિચિ ઝંડ થંડ મંડૈ વડા કરિવા ભારથ એમ કથ.

'ઠાકોર મહેરામણજીનો કસુંબો'

આપણા સૌરાષ્ટ્રમાં એ વચન-કાવ્યની પરંપરા ઊતરી છે. એનું નામ 'ઠાકોર મહેરામણજીનો કસુંબો' છે. 'પ્રવીણસાગર' નામે વ્રજભાષાના મણિરૂપ મનાતા ગ્રંથના સહકર્તા રાજકોટ-ઠાકોર મહેરામણજીની કચેરીમાં એક અફીણીએ બગાસું ખાધું. મહેરામણજીએ અફીણને વખોડતી વચનિકા કરી :

મુખ સે ઉબાસા ખાય

હાથ સે ચુકટી બજાય
અંગ મેં પ્રસીના આયા
આંખો મેં નીર દરસાયા
યારો! અફીમ મેં કેસા ગુન પાયા
જાકે ખાવે સેં પરાધીન હોના
કાયા કા બિગોના
દેહી કા રૂપ ગમાવે
બદરૂપકું લાવે
આલસ ઉપાવે
કર-બલ ઘટાવે
જલહર બલહર કામહર, રૂપ હરત દ્રવ્યહાણ,
સજ્જન! સો વિખ ખાત હે, કૌન ભલો ગુણ જાણ!

એટલે સરદારો સામા કસુંબાના ગુણ વર્ણવે છે –

પંથી કા સાથી,
થાકે કા વાહન
સૂર કા સખાઈ
દશમન કા દાહન
કાયરકું પોરસ ચડે
શૂરા ખાય તો ચોગુણા લડે
સંગ્રામ કે સમે,
કોઈ દોહાલી બંધ ખાવે
તો દૂસમન કો મારી કર હઠાવે
જોગી કા જોગ સદ્ધે
રોગી કા રોગ મટે
બિજોગી કી ઉદાસી કટે
જુવાન મેહલીકા ગુમાન બી ગંજે.

‘વીભાવિલાસ’માં વાત-દુહા

એથી સુંદર, સુડોળ અને અધિક ગૌરવભરી વચનિકા તો ઉપર કહ્યા તે જામ-દસોંદી વજમાલજી મહેડુએ ‘વીભાવિલાસ’માં મૂકી છે. એને પોતે ‘વાત-દુહા’ કહે છે. ભૂચર મોરીના મહાસંગ્રામ વેળા મૃત્યુ માટે સજ્જ બની બેઠેલા સોરઠી યોદ્ધાઓનાં મનોમંથનો વર્ણવાય છે : યોદ્ધાના મૃત્યુનો અતિ ઊંચો, જીવનમુક્તિનો આદર્શ મુકાય છે. જો મૂઆ પછી અપ્સરાઓ પરણવાની હોય તો તો આવાગમનનો ફેરો ક્યાં ટળ્યો! માટે જો જ્યોતમાં જ્યોત રૂપે ભળી જવું હોય, તો તો ઓ ઠાકોરો! દેહની કણીકણી થઈ જાય એવી તરેહથી લડો કે જેથી અપ્સરાને હાથ આપણો દેહ આવે જ નહિ!

ઇણ તરહ સોહડ દાતાર ઝૂઝાર
ભારથ સિર સજિયા માટીપેણરા[39] ભાર
વિસુધારા[40] વાહરૂ વિસુધારા કમાડ
અણિયારા ભમર આદમ અવનાડ
સામરા[41] સહાયક સામરે સાચ
કામ આરણ સીસા કાચ
અપ-ધરારા[42] આડણ, પર-ધરારા ખાટણ
અમલાંરા[43] વાટણ[44] , અરહરા ઉચાટણ
રજપૂત મૂછાં બળ ઘાલ[45] ઉર ડરી બાતાં કરણ લાગા[46]
જમામેરદ થાટોથાટ, દાયરાં જાગાજાના.

[

આ દેહ કાચી, નિહચેં[47] માટી થાય બિરાચી.

[

ઇતરો[48] સુણ કે કિતાક રજપૂત ઉચરિયા
કે ઠાકરાં મારવો તો સાબત,
પેં કાચા પ્રયાણ કરિયા
જો રસરંગ હોય અપસરાં-પરણ
દૂલહેરી[49] રીત જેહી,
તો તો ચોરાસીરો ફેરો
આવાગમણ ટળે નહીં.
પણ એક રીત કરો.
તરવારરી ધારા મેં બુરજે બુરજા[50] હોય પડો.
સાએબ મુકતી પાય
જોત[51] મેં જોત હોય ભેળા ભળો
અપછરાં ઓર ઈસ તો ઉમેદગાર થકાં ઈ રહે.

[

ઈણ તરે રજપૂત અરસ લાગા
ઉર ડરી બાતાં કરે છે
ધીરજ ચિત્ત કેવળ હેક મરણરી હાંમ ધરે છે
જણ આગળ બીરપણરા[52]
કાળરાસિંધુ ગહકિયા છે.
બડાબડા રજપૂતાંરાં બિરાદ બાનાં દુહા અલાપ મેલિયા છે
તિણ બખત નકીબાંરી હાકલ, કટકાં ચઢણરી ત્યારી હુઈ
જાગાં જાગાં, તંબુ તંબુ, થાટાં થાટ
મસલ મસલાં જૂઈ જૂઈ
તહાં રજપૂતેં પાગેડે પેંગે દીધા
મરણરાં નેંમ લીધાં
સબેં આય દરબારરે તંબુ ભેળા હુવા
મસલો મસલ આપોઆપ બેહુ બગલ ફરા બંધ કિયા
ઇણ બખત સૂત્રનાળાંરા
બરનન કવિ કવિતા મેં કિયા.

વાર્તાલાપ થતો હોય તે જ શૈલીએ આ વાત-દુહા બોલાય છે. અપધાગધના આ નમૂના છે. પણ ચારણી વાણીનું અપધાગધ સ્વાભાવિક તોરમાં વહે છે, અને એના પ્રયોગમાં પ્રસંગૌચિત્ય સાચવે છે. ગમે ત્યાં અપધાગધનો ઉપયોગ નથી થતો.

---

13 . આ જ પધ્ધરી છંદ, સૈન્ય-સંચાલનના વર્ણનને માટે, નાદ-દૃષ્ટિએ એટલો બધો બંધબેસતો છે કે એને લલકારતી વેળા જબાન પર જાણે કે કટકની કૂચ ચાલે છે. એ છંદનો આવો જ સફળ પ્રયોગ, છેક સં. 1932માં, એટલે કે ત્રણ સૈકા બાદ, સૌરાષ્ટ્રના બારોટ વજમાલજી પરબતજી મેહેડુએ ‘વીભાવિલાસ’ નામના જામનગરના જામ વીભાજીના આશ્રયે રચેલા બુલંદ ઐતિહાસિક ચારણકાવ્યમાં કર્યો છે, તેનો નમૂનો :

કર હલે મેળ સાહબ
અધપતિય દોય લાગા અટક્ક.
લેવાહ વેર પારકા લોય
કર હીં સકે ન દૂસરો કોય.
કરગરટ જોર હેમરસ કેક
ઉકસે પ્રબળ પેદળ અનેક.
બગતરાં છકડ જડી અંગ બેસ
કરમરાં અંગ આવધ કસેસ,.
પાખરાં ગરટ કરિયા પમંગ,
આવિયા અરસ છબતા ઉતંગ

આબવાં જાણ ઊતરે આય
ગોરખં સદ્ધ જુના ગણાય.

[કટકનો મેળ કરીને સાહેબજી જીડેજા હાલ્યા. બેઉ અધિપતિઓ આટકવા લાગ્યા. પારકા લોહીનું વેર લેવું એ તો બીજો કોઈ ન કરી શકે. કેટલાય હેમર (ઘોડા) પર ચડેલા, કેટલાંય પેદળ. અંગ પર બખ્તરોની કડીઓ જડેલી, કસકસીને તરવારો(કરમરાં) વગેરે આયુધો કસેલાં. પવંગોને (ઘોડાને) જીન કસ્યાં છે, ને જાણે આકાશને અડકતા હોય તેવા ઉત્તુંગ ઘોડા છે. જાણે કે પુરાતન, ગોરખનાથ જેવા સિદ્ધો આબુથી ઊતરી આવે છે.]

14 . આળસ 15. મરડી 16. જમની ઝાળ (જ્વાલા) જેવો. 17. આજાનબાહુ 18. જાજરમાન 19. મુખ 20. ચક્ષુ 21. રક્તિમ, રાતી, રુધીરેભરી 22. મસ્ત 23. ગૌર 24. વદન 25. વિકરાળ 26. લીલા 27. વિશેષ. 28. નટવેશધારી.

15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28

29 29. હૈયા પર 30. ઝૂલે છે 31. બેવડા 32. ગણ 33. ગંધર્વ 34. વીણા 35. એક જાતનું વાજિંત્ર 36. આંખથી 37. જોવા 38. પાય

30
31
32
33
34
35
36
37
38

39 . માટીપણરા = મર્દાઈના. 40. વિસુધારા = વસુધાના. 41. સામરા = સ્વામીના.

40 42. અપ-ધરારા = પોતાની ધરતીના. 43. અમલા = અફીણ. 44. વાટણ = વાટનારા. 45. મૂછાં બળ ઘાલ = મૂછે વળ ઘાલીને 46. કરમ લાગા = કરવા લાગ્યા. 47. નિહચેં = નીશ્ચય.

41
42
43
44
45
46
47

48 48. ઇતરો = એટલું 49. દૂલહેરી = વરરાજાની. 50. બુરજે બુરજા = કણીકણી. 51. જોત = જ્યોત. 52. બીરપણરા = વીરપણાનો કાળનો સિંદુ ઘૂઘવે છે.

49
50
51
52

8

ચારણી કાવ્યની વિષયસામગ્રી : 1

ડિંગળી કંઠસ્થ વાણીના કારીગર ચારણે શું-શું ગાયું? કેવળ વીર રસ? ના, એણે ગાયાં :

1. ઈશ્વરનાં, દેવદેવીઓનાં સ્તવનો.
2. વીરો, સંતો, આશ્રયદાતાઓની બિરદાવળો.
3. યુદ્ધનાં વર્ણનો.
4. ચલાયમાન બહાદુરોને તેમજ કુકર્મી ચમરબંધીઓને ઉપાલંભો.
5. વીરત્વદ્રોહીઓની ઊભત્ય (ઠેકડી).
6. પ્રેમના વાર્તાપ્રબંધો.
7. મરેલાં વીરો, આશ્રયદાતાઓ અને મિત્રોના મરસિયા (વિલાપ-કાવ્યો).
8. પ્રકૃતિસૌંદર્ય, ઋતુશોભા અને પર્વમહિમા.
9. અસ્ત્રશસ્ત્રોનાં વર્ણનો.
10. સિંહ, ઘોડા, ઊંટ અને ભેંસોની બિરદાઈઓ.
11. બોધાત્મક અને વ્યવહાર-ચાતુરીનાં સુભાષિતો.
12. પૌરાણિક મહાકાવ્યો.
13. દુષ્કાળ ઇત્યાદિ લોકાપત્તિઓના સંતાપો.

શક્તિની ઉપાસના

પોતાને જોગમાયાનાં બાળ કહેવરાવનાર ચારણોએ પ્રથમ તો સદા શક્તિને જ ઉપાસી છે. એની કાવ્યોપાસનામાં શક્તિનું રમ્ય, ભીષણ અને વિક્રમશીલ ઓજસ-રૂપ ઉદ્બોધ્યું છે. એણે બહુચર વગેરે ચારણ્ય દેવીઓનું રાસમંડળ દાનવો સાથેના લોહીલુહાણ જુદ્ધના મેદાનમાં જ કલ્પ્યું. રામ નામના ચારણની આ રચના છે :

અળ[53] રાસ મંડાણીય, ઘટ્ટપ્રમાણીય અંગ ઠવાણીય જંગ અસા,[54]
મખ[55] માત્ર[56] સમાણીય, એકએકાણીય, જાણીય પૂનમ-ચંદ જસા ;[57]
કેતાક[58] વખાણીય, કોયલ-વાણીય, સ્રોન[59] ઝંખાણીય તેણ સમે
બરદાળીય[60] બેચર બુઢીય બાળીય,[61] રંગરઢાળીય રાસ રમે,
ઘમંકે પાય ઘૂઘર, નારે નરંતર, ચાવ પટંબર[62] અંગ સજે,
હોય ચીર ઘરેહર,[63] વેણ્ય[64] ખરહર,[65] વાણ્ય[66] ભરહર ભેર[67] વજે.[68]
કમરં ઝલ[69] કમ્મર, દેખીએ ડમ્મર, નાગ સરંનર[70] પાય નમે. – બરદાળીય #
કર ચૂડ ખળક્કીય, ઝાલ ઝળક્કીય, નાક ભળક્કીય નંગ નથં,
ગળ-હાર વ્રળક્કીય, વેણ ઢળક્કીય, શીષ સળક્કીય વીજ-સથં ;[71]
અહરાણ[72] અળક્કીય ; દેવ ડળક્કીય, ટોળ ટળક્કીય ભૂત ટમે. – બરદાળીય #

એવી વર્ણનછટાને આગળ વહાવતો કવિ અંતમાં તો દર્શન કરે છે શિવરૂપ શક્તિનું :

શવરૂપ[73] શકત્તીય, સત્તીય જત્તીય, તામ ધરત્તીય રૂપ તવાં,
તોય[74] રીત શકત્તીય, અક્કળ ગતિય, ભીડ[75] કમત્તીય ટાળ ભવાં ; કહે રામ કિરત્તીય,
આપ ઉગત્તીય, શખ સપત્તિય[76] તેણ સમે
– બરદાળીય #

રાસ રમતી દેવીના હાથમાં ચારણે ખપ્પર અને ત્રિશૂલ કલ્પ્યાં, દુશ્મનનાં દળો ઉપર ત્રાટકતી જોગણી કલ્પી, શત્રુ-શબોના માંસ-લોચાનું ગીધણોને પિરસણ કલ્પ્યું –

ઝબ તેગ ઝબોળાય, રાખસ[77] રોળાય, ખણ બંબોળાય કંધ ખળાં, ઝકોઆ રમઝોળાય,
ડાકણ ડોળાય, મેળાપ જોગણ સાથ મળ્યા ; લહીઆ પળ-લોળાય,[78] ગ્રીધણ[79]
ગોળાય, ફીહર ટોળાય પેટ ભરે ; ખપરં[80] તરસૂળ[81] ધરે હથ ખોડલ,[82] કેક જવન્નાય[83]

હોમ કરે દેવી! કેક દહીંતાંય[84] ભોગ ધરે.

ઉપલી રચનાઓમાં 'મંડાણીય', 'પ્રમાણીય' વગેરેમાં આવતો 'ય' પ્રત્યય, 'કમરં', 'ખપરં' વગેરેમાં અનાવશ્યક અનુસ્વારનો પ્રયોગ, અને સ્રોન (સુવર્ણ) જેવાં રૂપો ; ખળક્ક, વ્રળક્ક, કમત્તી જેવા દ્વિત્ત ઉચ્ચાર, એ ડિંગળી કવિતાની મર્યાદાઓ રૂપ છે. નાદ-મરોડો આપવા માટે જ એનો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ આ રચનાઓ ચારણકંઠેથી પહેલી જ વાર લિપિબદ્ધ થતી હોઈ તેમાં કેટલી અશુદ્ધિ હશે તે પણ કેમ કહેવાય? ડિંગળના મૂળ સ્વરૂપની વિકૃતિ પણ મુખપરંપરામાં થઈ હોય તો નવાઈ નથી.

સૂર્યોપાસના

ચારણનો બીજો પ્રિય ઉપાસ્ય દેવતા સૂર્ય છે. પ્રભાતના પતિ પર ચારણ એક નારીની જેમ વારી જઈને ઓવારણાં લે છે – ઓવારણાં લેવાં એ ચારણની પોતાના દાતા પ્રત્યે ને દેવ પ્રત્યે લાડભરી સન્માનરીતિ છે. ઘણે ભાગે એ એક હાથે વારણાં લેતો બોલે છે કે 'વઘન્યાં બાપનાં!'

ભલેં ઊગા ભાણ, ભાણ તુંહારાં ભામણાં ;[85]
મરણ જીયણ[86] લગ[87] માણ, રાખો કશ્યપરા[88] ઉત!

[હે ભાનુ! તમે ભલે ઊગ્યા! તમારાં વારણાં લઉં છું. હે કશ્યપના પુત્ર! જીવનથી મૃત્યુ લગી મારાં માનઆબરૂ રાખજો.]

સૂર્ય એને મન શ્રેષ્ઠ દેવ છે, કારણ કે

ઊગેવું[89] અચૂક, ઉગાનું આળસ નહિ ;
ચળુ[90] ન પડે ચૂંક, કમણે[91] કશ્યપરા ઉત!

[તમારુ ઊગવું એ તો અચૂક છે. ઊગવાનું તમને આળસ નથી. કદી એક ચળની પણ ચૂક નથી પડતી.]

કે[92] દાદર કે ડાકલાં, કે પૂંજે પાખાણ
(પણ) રાતન ભાંગે રાણ, કમણે કશ્યપરા ઉત!

[કોઈ કાજળી જોઈને કે કોઈ ડાકલાં વગાડીને બીજાં દેવદેવીઓને રીઝવે, કોઈ પાષાણની મૂર્તિઓ પૂજે, પણ તમારા વગર કોઈ દેવથી રાત થોડી ભાંગે છે!]

ને સ્તુતિકાર માગે છે શું? :

આમસામાં[93] ભડ આફળે, ભાંગે કેતારા[94] ભ્રમ્મ[95]
તળ વેળા કશ્યપ તણા! સૂરજ, રાખો શરમ્મ!

[સામસામા સંગ્રામોમાં કંઈક સુભટોના ભરમ ખુલ્લા પડી જાય છે તે સમયે, હે સૂર્ય! તમે મારી લાજઆબરૂ રાખજો.]

ને પછી તો એ અન્ન માગે છે – ભેગું એક દુઝાણુંયે!–

તારાં અંજવાળાં તણો, મેંમા[96] કાંઉ મા'રાજ!
અયણું[97] ચારણ આજ, કીં રે કશ્યપરા ઉત!

[હે મહારાજ! જો આ તારો સ્તુતિકાર ચારણ આજ દુઝાણાનું દાન મેળવ્યા વગર રહે તોતો તારાં અજવાળાંનો શો મહિમા!]

પછી તો ચારણનો ઉલ્લાસ છંદના વાહને ચડે છે :

પ્રથી[98] ઉજાસં ક્રોડ પચાસં
આશાવાં[99] પૂરણ મનઆશં.
પૂરણ મન આશં, જ્યોત પ્રકાશં, ચડણ વ્રહાસં ઉજાસં
ઉદયાગર[100] પાસં, કરણ[101] ઉજાસં, તડીઅડ[102] વાસં પડ ત્રાસં.
ગોરસ રસ ગ્રાસં, દિયણ દાસં, મખણં છાસં કણ મેવા ;
જે જે જગવંદન, કાશવ[103] - નંદન, દાળદ્ર - નકંદન[104] રવ્ય[105] દેવા!

મનની આશા પૂરનારા, જ્યોત પ્રકાશનારા, ઉદયગિરિ પાસે ઉજાસ કરનારા, અંધકારને

હણનારા, સેવકને ગોરસ રસ, ગામગરાસ, અને માખણ-છાશ દેનારા, કશ્યપના પુત્ર રવિ દેવા! જય હો તમારો!

ગહકે ગૌશાળા, છૂટા ગાળા, પંખિયાં માળા પરહરિયા,
દેયળ દેવાળા ટળિયા તાળા, હુવા ઉજાળા તમ હરિયા ;
વાયા ઝલરાળા, નાદ વડાળા, સાધ સરખાળા સધ સેવા. – જે જે #

ગૌશાળાઓ ગહેકી (ગુંજી) રહી છે, ગાયોના ગાળા (બંધન) છૂટ્યા છે, પંખીઓએ માળા મૂક્યા છે, દેવળોનાં તાળાં ઊઘડ્યાં છે. અંધકાર હરાયા છે, ઝાલરો વાગે છે અને બુલંદ નાદવાળા (નાદવડાળા) સાધુઓ સિદ્ધો સેવા કરે છે.

તસગર ભે ભગ્ગા, જણ સૌ જગ્ગા, ચાલણ લગ્ગા રાસંગા,
મહીઆ મટ વગ્ગા, કેસરક્રગ્ગા,[106] લળત ઉમંગા લીળંગા ;
ચાડે[107] અઠ[108] અગ્ગા[109] ભસમ સધગ્ગા,[110] બોલ કલંગા[111] બંગેવા. – જે જે #

તસ્કરોનો ભય ભાગ્યો છે. સૌ જણ જાગ્યા છે. લોકો ચાલવા લાગ્યા છે. મહીનાં માટલાં (વલોણાં) વાગી રહ્યાં છે. કેસર સમા પંજાવાળી નારીઓ ઉમંગે લળી-લળી મહી ઘુમાવી રહી છે. સિદ્ધો આઠેય અંગે ભસ્મ ચડાવી રહ્યા છે. કૂકડાં બાંગો પુકારે છે. [‘ઋતુગીતો’]

પીરની સ્તુતિ

ભીડ પડે ત્યારે ચારણ પીરને પણ છોડતો નથી. કહાનદાસ મહેડુ નામના ચારણને અમરેલીમાં (કે પછી વડોદરામાં) ગાયકવાડના કોઈ ગોરા અમલદારે કોઇ ગુનાને કારણે કેદમાં નાખેલો ત્યારે એણે દુલ્લા મહમ્મદ દરિયાપીરને આરજૂ ગુજારી કે –

[ગીત શાણોર સાવજડું]

એકલદત[112] સરસતરી[113] અગ્ગાં,[114] કરું પ્રણામા જોડ કરગ્ગા[115]
લળ[116] દરિયાઈ[117] તણે પગ લગ્ગાં, મહમદ તણો આશરો મગ્ગાં,[118]
ખુદા તણી જ વકીલત ખાસી, પંચ જતનરા જ્યોત પ્રકાશી,
ચકવે ચાહ બંદ ચોરાસી, વીરપરે દરગાહા વાસી.
જપે આલમે ક્રીત[119] જણોજણ, રબતાલાસુ પ્રીતિ રખ્ખણ,
આશક કળી કુસુમરા ઓઢણ, પ્રેમગલી થાનકરાં પોઢણ!
ગાવે ગુણનવાજ ગુજારે, પડે દરદીઆં પીર-દુવારે
થાનક આયો આશરે થારે, હિંદુ મુસલમાન નહારે.
સંકટ કટે હટે દુ :ખરી શલ,[120] અષ્ટસિધિ નવ નધ પર અમ્મલ,
દુલ્લા થાને ભજે હેકોદલ,[121] હોય તિહારા[122] મુરાદ હાંસલ.

આંહીં સુધી દરિયાપીરનો મહિમા ગાયો. ચારણની ખાસિયત એ છે કે જે વિશે કૃતિ રચે તે વિષયનું વાતાવરણ ખડું કરવા ભાષામાં પણ તેઓ ભેળ કરે. અહીં મુસ્લિમ દેવની ઉપાસના હોઈ મુસ્લિમ શબ્દોની રંગોળી પૂરી છે.

પછી પોતાના દુ :ખની ધા પુકારવા માટે એણે ચાલુ કાવ્યમાં જ છંદ ફેરવી નાખ્યો :

મોરાદ હાંસલ કરણ માલક, સબે ખાલકરી[123] સદા ;
ભેટણો સુખરી અટલ વૈભવ, પેટણો સૂબાંમદાં ;
નિજ વકટ ખાવંદ ધાવ નખતે સંકટ વખેતે તું સગો,
દુલ્લા મહમ્મદ પીર દરિયાઇ, ભીર[124] કર બેડી ભગો.[125]
અચબંક માથે પડી આફત, સખત કેદે સોંપિયો,
વળ હલણ ચલ્લણ અતિ વપતિ, થાનકે જપતં થિયો ;[126]
ચકડોળ થે ઘનઘોર ચિંતા, જોર ગેહડો તણ જગો. – દુલ્લા મહમ્મદ #
ભુજદંડ કોપ્યો દૃઠ[127] ભૂરો,[128] ઘાટ જેહડો તણ ઘડી
લોહરા[129] નોંધી દિયા લંગર,[130] કિયો કબજે કોટડી
તણ પરે જડિયાં સખત તાળાં, ઉપર પેહેરો આવગો. – દુલ્લા મહમ્મદ#

કેવો છે એ ભૂરો અર્થાત્ ગોરો! કોઈ પણ ધર્મ પંથ પાળનાર નહિ, અખાજ ખાનાર, અને પાણીમાં નાગો થઈને નહાનાર!

કલબલી ભાખા,[131] પેર્ય કુરતી, મેર નૈ દલ માંઈયાં,
તોફંગ હાથે સરાં ટોપી, સૌહી ન ગણે સાંઈયાં ;
હરામ ચીજાં તરક હિન્દુ, લાલ ચહેરે તણ લગા. – દુલ્લા મહમ્મદ #
શાખા ન ખત્રી, નહિ સૌદર, વૈશ ભ્રમ્મન કુલ વહે
હલ્લે ન મુસલમાન હિંદુ, કવણ જાતિ તણ કવે!
અશુદ્ધ રેવૈ, ખાય અમ્મખ, ના'ય જળમાં હુઈ નગો[132] . – દુલ્લા મહમ્મદ #
અપરમ્મ તે મુખ ધણી અલલ્લા, ન લે હેકો નામને,
કેહે ન મક્કા સનદ કાશી, ધરે ના દલ ધામને,
રખ્ખે ન પાટ નવાજ રોજા, પંથ બારે સરપગો. – દુલ્લા મહમ્મદ #
ઈદકા નાંહી દીપ ઓછવ, ગામ દેવાં નહ ગણે,
કૂરાન ગીતા નહિ ખટક્રમ, બ્રહ્મવાણી નહ ભણે
ચેલ હોઈ થક્કો, નહિ નક્કો, દોઈ રસ્તેથી દગો. – દુલ્લા મહમ્મદ #
અંગરેજ કેરે પેચ આયો, તુંહારી કુમખ તઠે
જયમ જહાજ કારણ[133] કરી જલદી[134] , અસી જલદી કર અઠે

બંચાવ્યા કવિયાં, તોડ્ય તોડ્ય બેડી, કાનરો[135] પકડી ક્રગો. [136] – દુલ્લા મહમ્મદ #

એકોપાસના

પણ પરબ્રહ્મની એકોપાસના કરતા ઈસર બારોટ ચારણોના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્તુતિકાર ગણાયા છે. જામનગરમાં આવીને સોરઠી બનેલા આ મારવાડી ભક્તકવિએ જે ‘હરિરસ’ રચ્યો, તે ડિંગળી વાણીમાં ઊંચું સ્થાન મેળવી ચૂકેલ છે. એ લાંબા સળંગ સ્તુતિ કાવ્યમાંથી એક ટુકડો જ આપું છું :

[છંદ : મોતીદામ]

ભ્રમાય[137] વિચારત રુદ્ર બ્રહમ્મ
ન પાવત તોરાય[138] પાર નિગમ્મ,
પ્રમેશર[139] તોરાય પાર પળોય,
કુરાણ પુરાણ ન જાણીય કોય.

[

અલાહ, અથાહ, અગ્રાહ, અજીત,
અમાત અતાત અજાત અતીત,
અરત્ત અપીત, અસેત અનેશ,
આદેશ આદેશ આદેશ આદેશ!

[

અનાથ, અગમ્મ, અનેહ, અગેહ
દતાર અપાર અણંકળ દેહ
જરા જમજીત, અજીત યોગેશ
આદેશ આદેશ આદેશ આદેશ.

[

નહિ તોય ક્રમ, [140] નહિ તોય કામ,
નહિ તોય ધ્રમ, [141] નહિ તોય ધામ.
નહિ તુજ મૂળ નહિ તુજ ડાળ
નહિ તુજ પત્ર નહિ તુજ પાળ.

[

નહિ તુજ માત નહિ તુજ બાપ
આપેંજ[142] આપેંજ ઉપન્નોય આપ ;
મનેચ્છાય બીજ ચડાવણ મૂળ
કવેચર વેચર સૂક્ષમ સ્થૂળ.

[

વિરાટ સમાન નિપાવીય વ્રખ
દુહું ફળ જેણ કિયા સુખદુ :ખ
નિપાવીય રૂપ ઉભૈ નરનાર
વધારીય જગ્ગ તણો વિસતાર. [143]

મેનાજીની સાખીઓ

શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપનું આલેખન કરતાં કરતાં ચારણે ઉપનિષદની તગલી ડાળીએ હાથ પહોંચાડીને નિરૂપ્યું કે આ વિરાટ વિશ્વરૂપી વૃક્ષ નિપજાવીને, હે હરિ, તેં સુખ અને દુ :ખરૂપી બે ફળ એમાં ઉગાડ્યાં! એવી સ્તોત્રધારા આજે પણ ચારણોને કંઠસ્થ છે. તદુપરાંત, દંતકથા ચાલે છે કે કોઈ એક વિચિત્ર મુલક આ પૃથ્વી પર હોવાનું એ આર્ષદ્રષ્ટા કવિએ વર્ણન કર્યું, તેને નગર-નરેશ રાવળ જામે હસી કાઢતાં, કવિ ઈસર બારોટે એક મંદિરમાં પુરાઈ જઈ, મંદિરનાં દ્વારને પણ બહારથી ચણાવી લીધાં. ને અંદર ફક્ત એક મેનાને સાથે રાખી. અન્નજળ-વિહોણી દશામાં રૂંધાઈ રહી પોતાની સંગિની મેનાને સંબોધી સ્તુતિ કરેલી, જે ‘સોળ સાખી’

નામે જાણીતી છે. એનો નમૂનો :

દોક્રણ[144] માર્યો રાજ ઉથાપ્યો
સાંધ્યો ભ્રમર સરે
કુંભકરણને રણમાં રોળ્યો
તાકો ભજન કરે
મેનાજી*!* તાકો નામ ધરે*!*

---

53 . અળ = પૃથ્વી. 54. અસા = એવો. 55. મખ = મુખ. 56. માત્ર = બધાં. 57. જસા = જેવો.
54
55
56
57
58 58. કેતાક = કેટલાક. 59. સ્રોન = સુવર્ણ. 60. બરદાળી = બિરદોવાળી. 61. બાળી = બાળ વયની. 62. પટંબર = અંબર, ઓઢણું. 63. ઘરહર = ઘેરમાં ઘૂમતાં. 64. વેણ્ય = માથાનો ચોટલો, વેણી. 65. ખરહર = વેરવિખેર. 66. વાણ્ય = વાણી. 67. ભેર = ભેરી. 68. વજે = વાગે. 69. ઝલ = ઝીલીને. 70. સરંનર = સુરનરો. 71. વીજ સથં = વીજળી રૂપી સેંથો. 72. અહરાણ = અસૂરો. 73. શવ = શિવ. 74. તો = તારી. 75. ભીંડ = મારી કુમતિવાનની ભવની ભીડ ટાળજે. 76. શખ સપત્તિ = સુખસંપત્તિ. 77. રાખસ = રાક્ષસ. 78. પળ લોળાય = માંસના લોચા. 79. ગ્રીધણ = ગીધણી. 80. ખપરં = ખપ્પર. 81. તરસૂળ = ત્રિશૂલ. 82. ખોડલ = ખોડિયાર નામની દેવી. 83. જવન્ના = યવનો. 84. દહીંતા = દૈત્ય;
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85 . ભામણાં = વારણાં. 86. જીયણ = જીવન. 87. લગ = લગી. 88. કશ્યપરા ઉત = કશ્યપના પુત્ર. 89. ઊગેવું = ઊગવું. 90. ચળુ = ચળ પણ. 91. કમણે = કદાપિ. 92. કે = કોઈ. 93. આમસામા = સામસામા. 94. કેતારા = કેટલાયના. 95. ભ્રમ્મ = ભરમ, આબરૂ.
86

87
88
89
90
91
92
93
94
95
96 96. મેંમા = મહિમા. 97. અયણું = દુઝાણાં ઢોર વગરની સ્થિતિ. 98. પ્રથી = પૃથ્વી. 99. આશાવાં = પ્રાર્થું છું. 100. અદયાગર = ઉદયગિરિ. 101. કરણ = કરનાર. 102. તડીઅડ = તિમિર. 103. કાશવ = કાશ્યપ. 104. નકંદન = નિકંદન. 105. રવ્ય = રવિ. 106. કેસરક્રગ્ગા = કેસર સમા કરાગ્ર અર્થાત્ પોંચાવાળી સુંદરીઓ. 107. ચાડે = ચડાવે. 108. અઠ = આઠ. 109. અગ્ગાં = અંગો. 110. સધગ્ગા = સાધુ લોકો. 111. કલંગા = કૂકડા
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112 . એકલદત = એક દાંતવાળા ગણપતિ; 113. સરસતરી = સરસ્વતીની; 114. અગ્ગાં = આગળ; 115. કરગ્ગા = કરાગ્ર, પોંચો. 116. લળ = લળીને. 117. દરિયાઈ = દરિયાપીર. 118. મગ્ગાં=માગું છું. 119. ક્રીત = કીર્તિ. 120. શલ = શિલા. 121. હેકોદલ = એક દિલે. 122. તિહારા = તેની. 123. ખાલકરી = ખલ્કની. 124. ભીર = ભેર, સહાય. 125. ભગો = ભાંગો. 126. થાનકે જપતં થિયો = કેદમાં પૂરી દીધો છે. 127. દૂઠ = દુષ્ટ. 128. ભૂરો = ગોરો.
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129 129. લોહરા = લોઢાના. 130. લંગર = બેડી. 131. ભાખા = ભાષા. 132. નગો = નાગો. 133. જહાજ કારણ = ભક્તના વહાણને બચાવવા 134. જલદી = તાકીદ. 135. કાનરો = કવિ કાનજીનો. 136. ક્રગો = કરાગ્ર,

પોંચો.
130
131
132
133
134
135
136
137 137. ભ્રમાય = બ્રહ્મા. 138. તોરાય = તારો. 139. પ્રમેશર = પરમેશ્વર 140. ક્રમ = કર્મ; 141. ધ્રમ = ધર્મ; 142. આપેંજ = સ્વયંભૂ; 143. `હરિરસ' બે જણાએ પ્રકટ કરેલ છે ઃ સ્વ. પિંગળશી પાતાભાઈએ ને કવિ શ્રી શંકરદાનજીએ.
138
139
140
141
142
143
144 . દુર્યોધન

9

ચારણી કાવ્યની વિષયસામગ્રી : 2
સીમાડાના સંગ્રામો

પરચક્રની ચઢાઈ પ્રત્યે અણગમો

દા તારો ને શૂરવીરોની પુંજના પુંજભરી પ્રશસ્તિઓ રચાઈ છે. તેમાં આપણી સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે તેમણે ખુશામદ જ કરી, તે સાચી નથી, કેવળ વિચારહીન યુદ્ધોમાં જ શૂરવીરોને ધકેલ્યા નથી. તેમની ઉચ્ચતમ કાવ્યપ્રસાદી તો રસાનંદ અને રસોલ્લાસથી જ ભરેલી છે. શિહોરના ગોહિલરાજ આતાભાઈ (વખતસંગ)ને પેશ્વાની ચોથ ઉઘરાવતી ચઢાઈનો જવાબ વાળવા આવી વાણી વડે ગરમ કર્યા હતા :

કવણ આભ ઊંડણ લિયે પીયે દરિયા કવણ
તું પખે કવણ ગર-મેર તોળે
ગોહિલાંરાવ ગજગાવ! થારો ગજો
ઊગરે નવસરઠ તુંજ ઓળે.
ઠોર વિણ મિંયારી મીંની કાઠી થિયા
ખાન ને જામ દોઉ રિયા ખીજે,
હઠે તો વખતસંગ થકી દખણી હઠે
બાપડે હઠે નો દખણ બીજે.
જોધ પેરંભધણી! ભીમ અરજણ જસા!
નવસરઠ તું દશાં કાંધ નામે,
બરાછક ટોપિયાં અને દખણી બને
શિયોરા તણી બથમાંય સામે.
નથુજી, હરિસંગ, જીયલમાં કંઈ નથી
ઠોરે હળવદ ગઢે નથી થાતા.
મારુવા રાવ પરિયાણ લાંબાં મ કર
ઊઠ રે ઊઠ ખગ ધ્રોડ આતા!
પોતરા રતનરા! ધરા કહેશે પછે
દળાંરી પ્રછટ લખ વાર દીધી
ઘરે બેઠાં ગરે આંકડે ઘોંકડે
લોંકડે ભ્રામણે સરઠ લીધી!
કવજણે તું જ વારાહ રૂપી કિયો
ઠાકરા વધુ કંઈ નથી થાતી;
ખત્રી શધ અખાઉત કેમ બેસે ખમી?
જમીં દાઢાં વચે રાખ જાતી.

ઠંડું દેશાભિમાન પ્રેરવા-પ્રોત્સાહવાની કાવ્યશૈલીનો આ નમૂનો છે. હે આતા! તારા વગર આભને બાથમાં કોણ લઈ શકે? દરિયા કોણ પી શકે? તું વિના મેરુગિરિ કોણ તોળી શકે? એક તારી જ શક્તિ સોરઠને ઉગારવાની છે. ઠામઠેકાણા વગર કાઠીઓ મિયાંની મીની જેવા થયા છે. જૂનાગઢનો ખાન અને નગરનો જામ બેઉ ખિજાઈ રહ્યા છે. એટલે આ મદોન્મત્ત ટોપીવાળાનું બનેલ કંપની સરકારનું લશ્કર અને દક્ષિણી (પેશ્વા) એક તારા વગર બાપડા કોઈથી નહિ હઠે. તારા સમકાલીન અન્ય ઠાકોરોમાંથી પાણી ઊતરી ગયું છે. પેશ્વાના છત્ર તળે સર્વ આવવા તૈયાર છે. પરચક્રના રસાતલમાં જતી સોરઠ ધરાને ઉગારનારો તું વરાહરૂપ બન. વધુ તો શું કહી શકું! પણ જગત કહેશે કે આજ સુધી તેં લાખો વાર સીમાડે જઈ લશ્કરોનો માર ઝીંક્યા પછી છેવટે આ લુચ્ચા બ્રાહ્મણોએ (પેશ્વાઓએ) ઘેરબેઠાં ક્ષત્રિયની ધરા ઝૂંટવી લીધી.

પરચક્રો સામે દાઝ

પેશકશી ઉઘરાવવા આવતા પેશ્વાનાં સૈન્યો સામે ટક્કર ઝીલવાના કંઈક સીમાડાના સંગ્રામોને સોરઠી ચારણોએ બિરદાવ્યા છે. ગાયકવાડ અને કંપની સરકારની લશ્કરી ભીંસ સામે ખડા થનાર દ્વારકાના વાઘેરોની મર્દાઈ ચારણોએ લાંબાં રણકાવ્યોમાં ગાઈ છે. કંપની સરકારના ગોરા અમલદારોનાં અપહરણોના કિસ્સા પણ આ ઠકરાત કવિઓએ કાવ્યાંકિત કર્યા છે. એ બધામાં પ્રધાન સૂર પરચક્રના ઉગ્ર સામનાનો છે. એ સામનાની ભાવના છેક મુસલમાનોના સમયથી ચાલી આવે છે. પાદશાહી ફોજોની સામે જઈ પ્રાણવિસર્જન કરનારા એકલવીરોના વીરકાવ્યો સોરઠમાં પણ પગલે-પગલે સામાં મળે છે. રાબા શાખના ચારણ દળપતિ વીહળ રાબાએ પોતાના અગિયાર મિત્રો સહિત, પોતાના આંબરડી નામે નાના ગામને પાદર પાદશાહી ફોજ સાથે સંગ્રામ સ્વીકારી સ્વર્ગારોહણ કર્યું તે સમસ્ત કથાનું ‘નિશાણી’ છંદનું સુદીર્ઘ ચારણી કાવ્ય એક કરમણ ચોટાળા નામના મીરે – મુસ્લિમે! – શુદ્ધ ડિંગળી મરોડોમાં રચ્યું છે તેની થોડી વાનગી આપું છું :[145]

[નિશાણી]

પ્રમ ડાડો જેરે હેક પખ, પખ બે પાનંગરા
ગઢા પરઠે નવનગર ચોરાશી શકારા,
વાહણ નિગમ ભડ વગંબે પખ બે વડવારા
ચારણ તારણ ખતરિયાં વેદગ વચારા
ભલા સે ચારણ ભણાં દાતા સવચારા
તંબર નાગ સવસંતે નરા અધકારા.

[જેને એક પક્ષે (પિતૃપક્ષે) મહાદેવ દાદો છે અને જેને બીજે (માતૃપક્ષે) શેષનાગ પૂર્વજ છે, એવા નવેય નગરના અને ચોરાસી ગામના ગઢવીઓ, જેને વેદરૂપી વાહન છે : જેનાં બન્ને કુળો મોટાં છે, એવા ક્ષત્રિયોને તારનારા ચારણો : વેદને વિચારનારા : એવા ભલા એ ચારણોને વર્ણવું છું : એ દાતા છે, સુવિચારી છે : અને તંબર, નાગ ઇત્યાદિ એ નરા ચારણના વડવાઓ છે.]

નવનગરે નરહા વડા, ચૌં જગ લગ ચારણ,
વાહણ ફેરણ ગવરીવર, સ્વગ-લોક સકારણ,
સાત દીપ વશ શુધ કળાં, ત્રાગે કળ તારણ
માચે ભારત ત્રભે મન વડે, વેર વડારણ,
તાય વડગણ વીનવાં નર વ્રે નારાયણ.

[એ નવે નગરના ચારણોમાં નરા કુળના ચારણો ચાર જુગ સુધી મોટા છે : પોઠિયાનું વાહન ફેરવે છે; સ્વર્ગલોકના કામી છે. સાતેય દ્વીપમાં એમનું શુદ્ધ કુળ છે. ત્રાગાં વડે કુળને તારનારા છે. યુદ્ધ મચે ત્યારે નિર્ભય મન રાખે છે : એટલા માટે હું એને વર્ણવું છું.]

વડ ચારણ પવીએ વડો વરદાય વીહળ,
લખણ બત્રીસે લીળઘણ ચિત્ત ધ્રુવ અણચળ.
નરમળ નરહો નવનગર, જેડો ગંગાજળ,
ચોરાશી વ્રજ ચકવે વજિયો ડાડાવળ,
આપન્ચો સોઢે આગમે દો માઝે મેળ દળ,
આગળ રવીઓ ધારાઈ દિવાણે અણકળ.

[એવો ચારણોમાં શ્રેષ્ઠ, વરદાયી વીસળ : બત્રીસલક્ષણો : ઘણો શોભીતો : અચલાયમાન ચિત્તવાળો : નવેય નગરના ચારણોમાં નિર્મળ એ નરો, જેવું નિર્મળ ગંગાજળ : ચોરાસીએ વર્ણમાં જે ડાડાવળો કહેવાયો : જે અગાઉ સોઢાઓની સાથે લડેલો.]

શાત્રવ શેન શનાયા, શબળા શરતાણા
રા’ પંચાળા ઉપરે વડિયા દિવાણા,
શેષ સળક્કે ભારસું, કોરંભ કચકાણા,
ધર અંબર રવ્ય ધ્રોખળો, ઠાર ચડે અઢ્ઢાણા
થાનકે વીહળ વાત થે નરહે નરહાણા
દેવારીઆ ડાડાવળે નરભે નિશાણા.

[શત્રુઓએ સૈન્ય સજ્યું. સબળ સુલતાન એ પાંચાળના રાજવી ઉપર ચડ્યો. એની સેનાના ભારથી શેષનાગ સળવળ્યા. કાચબો કચકચી ગયો. ધરતી, આકાશ અને રવિ ધૂંધળાં બન્યાં. વીહળના થાનકમાં વાત થઈ. એટલે એ ડાડાવળે (વીહળે) યુદ્ધનાં નિર્ભય નિશાનો સામે દેખાડ્યાં.]

મુસ્લિમ ચઢાઈનો જૂજ વીરોથી સામનો કરી ખપી જનાર જેતપુરના કુંવર ચાંપરાજ વાળાને ચારણ વગર કોણ બીજો આવી કાવ્યાંજલિ આપત! –

ખાંડા તણો ખડ્યે, પોહવ! પારીસો કિયો;
કર દીધા કલબે, આડા એભલરાઉત!

[એ રાજા! તેં તો યુદ્ધક્ષેત્રરૂપી જમણમાં ખાંડાના ઝાટકા પીરસવા માંડ્યા; એટલું બધું પિરસણું કર્યું કે હે એભલના પુત્ર! મુસલમાન જોદ્ધાઓ રૂપી જમવા બેઠેલા મહેમાનોએ હાંઉ! હાંઉ! કરી આડા હાથ દીધા, અર્થાત્ તેઓ તારા શૂરાતનથી ત્રાસી ગયા.]

સર ગોળી સાબળ તણા, માથે મેં થીઆ,
(તોય)ચાંપો ચાયે ના, ઓળા એભલરાઉત!

[ચાંપરાજના માથા ઉપર તો તીર, ગોળી અને ભાલાઓનો વરસાદ વરસતો હતો, તે છતાં એ એભલ વાળાનો દીકરો કોઈ ઓથ લઈને એ વરસાદમાંથી ઊગરવા માગતો નથી, અર્થાત્ નાસતો નથી.]

પતશાહે પતગરીઆં નૈ, પોહપ પાછાં જાય;
ચાંપા છાબાંમાંય, ઊઠે એભલરાઉત!

[પાદશાહની પાસે પ્રભાતે માલણ ફૂલછાબ લઈને ફૂલો દેવા ગઈ. પાદશાહે પૂછ્યું કે ‘શેનાં ફૂલ છે?’ માલણ કહે કે ‘ચંપો.’ ‘અરરર, ચાંપો!’ કરતો પાદશાહ ચમકે છે. ‘ચંપો’ ફૂલનું નામ સાંભળતાં પણ એને લાગે છે કે ક્યાંક ચાંપો (ચાંપારાજ) છાબડીમાંથી ઊઠશે! માલણ પુષ્પોની છાબડી લઈ પાછી ચાલી જાય છે.]

અરે, એને તો ઠીક, પણ એની જોડે યુદ્ધસાથી બની મરનાર એક અછૂત (ઢેઢ)ને તો ચારણ વગર બીજા કોની કવિતા સ્પર્શ સરખોય કરત!

રાંપોનો રાખહાર, કલબાં લે વેત્રાણ કિયાં
વીજળ તણો વિચાર, તેં કીં જાણ્યો જોગરા!

[હે રાંપીને રાખનાર! તેં તો મૂઆ ઢોરનાં ચામડાં કાપવાને બદલે કલબાં (મુસલમાનો)ને વેતરી નાખ્યાં. હે જોગરા! તરવારનો પ્રયોગ તેં કેમ કરીને જાણ્યો!]

આગે છેલ્લી ઊઠતો, પે’લી ઊઠ્યો પાંત;
ભૂપાંમાં પડી ભ્રાંત, જમણ અભડાવ્યું જોગરા!

[હે જોગરા! તું તો અછૂત, એટલે અગાઉ તો તું જમવા માટે છેલ્લી પંગતમાં જ આવતો. આજે આ જુદ્ધરૂપી જમણવારમાં તું પહેલી જ પંગતમાં જમવા ઊઠ્યો. તને એ જુદ્ધરૂપી જમણ જમતો જોઈને રાજાઓમાં પણ ભ્રાંતિ પડી. તેં તો તેમનું જમણ અભડાવ્યું.]

ઐતિહાસિક કૃતિઓ

દ્વિત્ત અને સંયુક્ત વર્ણથી, અનાવશ્યક અનુસ્વારથી, કૃત્રિમ ‘ય’ જેવા પ્રત્યયથી રહિત શુદ્ધ ગુજરાતી વાણીનાં આવાં કાવ્યો ઘણાં છે. તદુપરાંત, આવી બિરદાવળોએ ઇતિહાસનાં અન્યથા અપ્રાપ્ય બનેલાં સાધનો-સાહેદીઓ સાચવ્યાં છે. સૌરાષ્ટ્રદેશના લખાયેલા ઇતિહાસમાં કે રાજ્યોનાં દફતરોમાંથી ગેરહાજર જે જોગીદાસ, અભો સોરઠિયો, બરવાળાના શેઠ શૂરવીર ઘેલાશા, તેમણે કરેલાં પરાક્રમો, પાળેલાં બિરદો, સહેલાં સંકટો, રળેલા અન્યાયો, દગલબાજીની બરદાસ્તો, સીમાડાના સંગ્રામો, જે લોકજીવન, લોકપ્રકૃતિ ને લોકસંસ્કાર પર પ્રકાશ પાડનાર તેમજ લોકચારિયને ઘડનાર અંગો છે, તે પૂંભડે-પૂંભડે વીણ્યાં છે. આ બિરદાઈઓની કંઠ-વાણીએ સંઘરેલી એ ઘટનાઓ મારી ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ના પાંચ ભાગમાં, ‘સોરઠી બહારવટિયા’ના ત્રણ ભાગમાં દુહા, ગીતો ને છંદોની કાવ્યરચનાનો આધાર લઈને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પડી છે. પડોશી ખસિયા રાજા ઠકરાતનો કોળિયો કરી જનાર ગોહિલરાજ વખતસંગજી (આતોભાઈ) તેમજ હીરજી કામદાર પર ભરવસ્તી વચ્ચે વેર લેનાર ખસિયા-કામદાર અભા સોરઠિયાને, કે સુદામડા ગામ પર ચડેલ ધાડાં પર સમસ્ત વસ્તીનાં દળબળની જોડાજોડ એક હાડકાંનો નળો લઈ ઝૂઝી પ્રાણ દેનાર રખેહર (ભંગી)ને ય આ ચારણી વાણીએ બિરદાવી ગ્રામવીરો, સીમવીરો અને કુળવીરોના ઇતિહાસની વિગતો સાચવી છે. આજેય જ્યારે જ્યારે કાને પડે છે એ પંક્તિઓ –

વાગી હાક બપોરા વખતે, લોપી વેણ વાસતે લાજ,
ઊડી ચડે કઠોડે અભલો, અભલો મણા ન રાખે આજ.
અભલે તાતી ખાગ આછટી, થરહર ભાવનગર થિયો.
હેડી આતા તણી હીરજી, કટકા મેડીમાંય કિયો.

ત્યારે એ વિશ્વાસઘાતી ભાવનગરનાથની મેડી પર ચડી જઈને સામે ખડો થનાર, 'મારા ધણી જસા ખસિયાનો હિસાબ આપો છો કે કેમ?' એવો જવાબ માગનાર, અને 'હિસાબવાળી વાત તો મારો કામદાર હીરજી મહેતો જ જાણે છે' એવું દીકરાના સોગંદ ખાઈને કહી છૂટેલ ઠાકોર આતાભાઈને છોડી, સીધો હીરજી કામદારની મેડીને કઠોડે છલંગનાર અભા વાણિયાની બપોર વેળાની હાક સંભળાય છે, એની તાતી તલવારનો હીરજી મહેતાની ફાંદ પર પડતો ઝાટકો સંભળાય છે, 'તાતી ખાગ આછટી!' – ભાવનગર થરથરે છે. અને 'એ અભા, મને માર મા!' એવી હીરજી મહેતાની કાકલૂદી સંભળાય છે.

જાચી મે'તે હાથ જોડિયા, દઝડી દાઝે મૂંજ મ દાખ્ય;
લેણું ભરું દંડ દિઉં લાખાં, રૂડા શેઠ, મું જીવતો રાખ્ય!

કે હે ભલા અભા શેઠ! હું તારા ધણી જસા ખસિયાનું પાઈ યે પાઈ લેણું ચૂકતે કરી દઉં, દંડ પણ ચુકાવું, મને ભલો થઈને જીવતો રાખ! તેના જવાબમાં સંભળાય છે કારમી વેદનાના કરાળ કાળભર્યા બોલ : હીરજી મે'તા! હિસાબ તો હવે –

કરશું હિસાબ જસા કને!

મારો મૂએલો ધણી જસો જ્યાં છે ને ત્યાં, સુરાપરીમાં, આપણે બેઉ જઈને હિસાબ કરશું. બોલેબોલના ઘોર સ્વર સંભળાય છે : 'કરશું હિસાબ જસા કને!' મારવા આવેલને ખબર હતી કે ધણીની પાસે હિસાબ ચોખ્ખો કરવા કાં ઠાકોર આતાભાઈને અને કાં મહેતા હીરજીને લઈને પોતાને જાતે જ સુરાપુરીએ જવાનું છે, પોતે બચવાનો નથી.

આ અભા સોરઠિયાને માર્યા પછી આતાભાઈ ઠાકોર ભાવનગરની બજાર વચ્ચે કૂતરાની જેમ ઢસરડાવી સ્મશાને મોકલતા હતા ત્યારે પણ ત્યાં ચારણ જ ઊભો હતો અને ઠાકોરને મોઢામોઢ કહેતો હતો કે –

માર્યા ને મૂવા તણો, ધોખો કાઉં ધરે!
મે'તાને મોર્ય કરે, હાલ્યો સોરઠિયો અભો.

એટલે આ બિરદ ગીતોને કેવળ અત્યુક્તિમય પ્રશસ્તિમાં જ ન ખપાવતાં તેમાં પડેલી ઐતિહાસિક વિગતોની દૃષ્ટિએ તપાસ કરવી ઉચિત છે. નથી ભૂલવા જેવું કે રાજ્યોની શત્રુવટ ખેડતા આ નાના-નાના વીરો ટેકધારીઓને જીવતાં ને મૂઆં લાડ લડાવતો લોકકવિ કંઈ જેવુંતેવું જોખમ નહોતો ખેડતો.

જોખમ ખેડતો રંક કવિ

એનો એક દાખલો : ભાવનગર સામે ઊઠેલા ગિરવાસી બહારવટિયા જોગીદાસને ખતમ કરવા બીડું ઝડપીને કેવળ ઇનામની લાલચે ચડેલો જસદણનો કાઠી ઠાકોર શેલો ખાચર પોતાની સાથે પોતાનું ધીંગાણું જોવા ગાંગા નામના પોતાના એક આશ્રિત રાવળને (એ પણ ચારણી વાણીની સાહિત્યકાર વહીવંચા કોમ છે) લઈ ગયેલો. પણ શેલા ખાચરને 'છો વીસું' ઘોડે જોગીદાસની સાથેના દસ જ સુભટોથી નાસવું પડ્યું. એ નામોશીનો સાક્ષી બની કવિ પાછો જસદણ આવ્યો, મૂંગો જ મરી રહ્યો, પણ એના જીવાઈદાતા દરબાર શેલા ખાચરે પોતાની જૂઠી પ્રશસ્તિ રચવાની એને ફરજ પાડી. ઘણી આનાકાની પછી એ રાવળે ભરકચેરીમાં આવીને આ ઠેકડી-ગીત લલકાર્યું :

બળ કરી અતગ હાલિયો બોંશે,
લાવું પવંગ (જાણે) ખુમાણુંના લોંશે,
ખુમાણે દીધાં ભાલાં તરીગમાં ખોંચે,

(તે) ભોંયરગઢ લગ આવ્યો ભુંશે!
ખાચર ખોટ દૂસરી ખાયો,
ઝાળે ખુમો ભોણ જગાયો,
કૂડુ ◌શેલા કામ કમાયો,
ગેરમાં જઈને લાજ ગમાયો.
ધરપત સબે થિયો ધૂડધાણી,
રાખી મેલ્યા ડોડ રમાણી,
માર્યા ફરતા ડોડ મોકાણી,
ઠરડ કાઢ્યો ભાલે ઠેબાણી.
આલણહરો કહું અલબેલો
ખેલ જઈને બીજે ખેલો
ઝાટકીઓ દશ ઘોડે ઝીલો
છો વીસુંથી ભાગ્યો શેલો.

આ ગીત સાંભળીને ખિજાયેલા શેલા ખાચરે કહ્યું કે ‘મારા જસદણની બહાર નીકળી જા’. ત્યારે ‘થૂ તારા જસદણમાં!’ એમ કહીને ગાંગો રાવળ ચાલી નીકળ્યો હતો.

આ ઠેકડી-કાવ્યમાં જોઈ શકાશે કે હીચકારા વીરદ્રોહીનું વર્ણન કરતી પંક્તિઓના મરોડ જ મશ્કરીદાર, કઢંગા, ઠરડાયેલા છે, જ્યારે છેલ્લી કડી, જેમાં વીર જોગીદાસને ‘આલણહરો અલબેલો’ કહ્યો છે, તેમાં પ્રાસાનુપ્રાસ મુલાયમ છે.

જોગીદાસ ખુમાણનું બિરદ-ગીત

ઠંડા વીરરસની પ્રૌઢિ દાખવનાર એક લાંબી વીરગાથામાંથી થોડી નમૂનેદાર પંક્તિઓ લઈએ અને યાદ રાખીએ કે આ કૃતિ ગરીબ જોગીદાસ ખુમાણના કોઈ આશ્રિતે નહિ પણ શત્રુરાજ ગોહિલપતિના કવિએ રચી છે :

પડ ચડિયો જે દિ’ જોગડો પીઠો, આફુડિયા ખાગે અરશડગ;
જરદ કસી મરદે અંગ જડિયાં, સમવડિયા અડિયા તરસિંગ.
જુધ કરવા કારણ રણ ઝૂટા, સાંકળ તોડ બછૂટા સિંહ.
મોંડે ખેધ બેધ ખુમાણો, લોહ તણે સર જાણે લીંહ.
જુસહા કસિયા જોધ જુવાણે, ખુમાણે સજિયા ખંધાર,
પૃથ્વી કીધી ધડે પાગડે, બાધે દેશ પડે બુંબાડ.
દીવ અને રાજુલા ડરપે, શેષ ન ધરપે હેઠે સાસ,
આવી રહે અચાનક ઊભો, દીં ઊગે ત્યાં જોગીદાસ.
આઠે પહોર ઉદ્રકે ઊના, ઘર જૂના સુધી ઘમસાણ
પાટણરી દૃશ્ય ધાહ પડાવે ખાગાં બળ ખાવે ખુમાણ.

[‘જોગીદાસ ખુમાણ’ : ‘સોરઠી બહારવટિયા’]

એમ આખી કથા છે. એના લય, પ્રાસાનુપ્રાસ અને શબ્દભાર સમથળ નદીની જેમ વીરતાનું વહેણ બાંધી આપે છે. વ્યર્થ આડમ્બર કે મારમચરડાટ નથી. ડિંગળી ભાષા આસાનીથી ગુજરાતીમાં સરી ગઈ છે.

મૂર્ખાઈભરી વીરતા

સીમાડા-સંગ્રામોનું સ્વરૂપ જે ક્ષુદ્ર કારણોથી હાસ્યાપદ કોટિએ ઊતરી ગયું હતું તેની પણ મોજ લેનારા ચારણો થઈ ગયા છે. વ્યંગમાં ઉપહાસ કરવાનું એને આવડતું હતું. એનો એક કિસ્સો : 18મી સદીના વઢવાણના ઝાલા રાજા પૃથ્વીરાજની એક બકરીને હળવદના ઝાલા રાજા હરિસંગે મારી નાખી અને એનો માંસભક્ષ કર્યો. એનું વેર લેવા વઢવાણનાં સૈન્ય વારંવાર હળવદ ભાંગવા લાગ્યાં. અને તેનું પાછું વેર વાળવા હળવદપતિએ પેશ્વાની બાબરાવાળી ફોજને પૈસા ચૂકવીને તેડાવી વઢવાણપતિ પૃથ્વીરાજને નમાવ્યા; એ આખી મૂર્ખાઈની કથાનું મશ્કરી-કાવ્ય (‘મૉક-હીરોઈક’) એક ચારણે રચ્યું કે જે આજે પણ ‘ઝમાળ’

નામે છંદમાં પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે. એના છંદનો તેમજ રચનાનો થોડો નમૂનો જ મારી હસ્તપ્રતમાંથી આપું છું :

[ઝમાળ]

અજા કળોલે અવતરી, પીથલરી ધર માંય
વીરાં પેલો રણ વખે, જોગણ ભોગ જકાય.
જોગણ ભોગ જકાય બત્રીસા જેહડી,
બણી દીયાંરી ખૂબ ઘીયાંરી બેહડી,
થોકે થોકે માંસ ચેરબ્બી થાળિયાં,
ધોળી રૂપા ખાપ જે ઉપર ઢાળિયાં.

[પીથલ (પૃથ્વીરાજ)ની ધરતીમાં એક અજા (બકરી) અસ્થાને અવતરી. જોગણીના બતરીસા ભોગ જેવી, ભરપૂર ઘીથી ભરેલી થરેથર માંસવાળી; અને ચરબીઓ તો એનામાં થાળીએ-થાળીએ ભરેલી : જેના ઉપર પ્રભુએ જાણે કે સફેદ રૂપેરી ખાપ બિછાવી હોય એવી શ્વેત ચામડી હતી.]

પળને ખાધે પળ ચડે, પળ ખાધે બળ થાય,
મેલું તો મૂંઝાય મન, વેધું તો વખ થાય,
વેધું તો વખ થાય બરૂ થાં વત્તડી
ગઢાં બેહુ બિચ રાડ્ય થયાંરી હોય ઘડી.
હળવદ હુતાં ફોજ ચડે પંથ હાહળી,
વેધી અજા નિજ હાથ વેહદ હદ વાવળી.

[હળવદ-ઠાકોર હરિસંગને આ હૃષ્ટપુષ્ટ બકરી દેખીને થયું કે આનું માંસ ખાઈએ તો જ બળ વધે. આ બકરીને છોડી દઉં તો મન મૂંઝાય છે, ને જો મારી ખાઉં તો ઝેરનાં બીજ વવાય તેમ છે. વઢવાણગઢ અને હળવદગઢ વચ્ચે બૂમરાણ બોલશે. તોપણ હળવદથી રાજાની ફોજ ચડી અને રાજા સ્વહસ્તે જ બકરીને વધેરી ખાઈ ગયા.]

પગી ધા પીથલ અગે, વોમ જગો વઢવાણ
ચીવળિયા કેકાણ ચડ્ય, નાંગળિયાં નીશાણ.
નાગલિયાં નીશાણ દદામા દડદડી
પડી તંબાળી ઠોર અઠે દશ ઊપડી
કોરવ પાંડવ જેમ લોહાંભડ કોપિયા.
રાજે પરથમ મૂળ કંળાના રોપિયા.

[આ વાતનો પોકાર પૃથ્વીરાજ પાસે પહોંચ્યો. વઢવાણનું વ્યોમ ગાજી ઊઠ્યું, ઘોડા પર યોદ્ધા ચડ્યા અને નિશાનો ગાજ્યાં. દદામાં દડદડ્યા, કૌરવો ને પાંડવો પેઠે, લોખંડી સુભટો કોપી ઊઠ્યા, હળવદરાજે કલહનાં પ્રથમ મૂળ રોપ્યાં.]

હળવદે દી ઊગે હબે, રોજ ધબે વઢવાણ,
ફેર્યા નહિ પાછા ફરે મારકણા મકવાણ.
મારકણા મકવાણ અણી અણ મેળવે
ભાલાં તણી જડ ઝીંક એકા એક ભેળવે;
જૂને જૂનાં વેર વેધાળુ જાગિયાં,
લીહાળુ શું ખેલ લંકાળુ લાગિયાં.

તે પછી તો બેઉ રાજવીઓ વચ્ચે વડછડ ચાલે છે, તે પણ પ્રચ્છન્ન હાસ્યનો સુંદર પ્રયોગ છે. ફોકટનાં અને ગમારુ વૈરની આવી હાંસી ચારણ વગર બીજો કોણ કરત?

વઢવાણપતિ કહેવરાવે છે :

રાજે કાગળ ભેજિયા રચવા ફર રામાણ
રાણ હરિસંગ તાણ્ય દળ, ખગ ઘોડાં વઢવાણ,
ખગ ઘોડાં વઢવાણ અખેલા ખેલવા
થાટ પથારા ઝાટ ઝણંબે ઠેલવા

ખેંગાં ડાબાંમાંય ખૂંદાવું ખાખરા, [146]
કોટ તણા અસમાણે ઉડાવું કાંકરા. [147]

તેનો જવાબ હળવદરાજ હરિસિંગ આપે છે :

લે હરિચંદ ફરમાણ લખ, વળ ભેજ્યો વઢવાણ,
હળવદ ગઢ લીંબડી જુવું પથા મહ જાણ.
જુવું[148] પથા મહ જાણ નવી નહ ધારીએ.
હડમંત[149] સાથે બાથ ભરંતાં હારીએં.
કર મા જધ[150] વપરીત[151] અજાને કારણે
બાંધી કોક જમ રૂપ તેડાવીશ બારણે.
વેધી અજા ન જીવશે, દુજો જશે દરંગ,
ફેલાશે ફરંગી[152] ઘણા, ચોકાશે ચતરંગ.
ચોકાશે ચતરંગ સરંગાં[153] ચાલશે
હોક હવાયાં[154] કોક કબાણાં[155] હાલશે
ગોળે મારી કોટ પિયાળે[156] ઘાલશે
અળ હાલા હીલોળ ને ભાલે આલશે.

છેવટે બાબારાવ પેશ્વાના ભાડૂતી સૈન્યને તેડાવી હળવદપતિ વઢવાણગઢને ભંગાવે છે :

સાઠ હજારે તેડિયા બાબોજી દહીવાણ;
આજુકો વઢવાણ સર ઊલટિયો મેહરાણ.[157]
ઊલટિયો મેહરાણ અરબ્બાં[158] અડઅડે,
ખડે દરંગાં રાંગ મહલ્લાં ખડહડે;
હથનાળ્યાં[159] બોહ રૂપ બંધૂકાં હૂબકે.
ધણણ વહે કેવાણ નિસાણાં ધૂબકે.

વઢવાણરાજ ઝાલો, હળવદપતિ પણ એ જ વંશનો, છતાં એકને તારાજ કરાવી બીજો કેવો સંતોષ લે છે! પારકી ભાડૂતી ફોજના તોપગોળાથી વઢવાણનો કોટ તૂટી પડ્યો, પીથલ (પૃથ્વીરાજ) ભારી વજનનો હતો તેને તાજુડીમાં તોળીને હળવો ફૂલ કરી બતાવ્યો, રણવંકા પીથલને રાંક જેમ રણમાં રોળ્યો, એને બબે વાર ભગાડ્યો, એ પેશ્વાની પેશકશી ભરીને હાથ જોડી જીવ્યો :

હીંસબ ગોળા લગ ગયા, કોટ પડ્યો ઉથલ્લ;
પીથલ ભારે સલ[160] હતો, કિયો સો હળવો ફુલ્લ.
કિયો સો હળવો ફુલ્લ તાજુ[161] લૈ તોળિયો,
રાવ હતો રણવંક રંક જ્યમ રોળિયો;
ભાગ્યા દો દો વાટ માધાણી ભાથિયાં
રણ અખાડા કિયા અફાળી હાથિયાં,
પેશ[162] ભરી નમિયો પથો, હથ જોડ્યે અણભંગ,
હે દોયજા[163] ભોજા અદા રાજહથાંને રંગ.
રાજહથાંને રંગ ભોપાલે ભાખિયો,
રજવટ હંદો[164] ચાલ ધરાણે રાખિયો,
અતળી બળ જધ જીપ ધરાં-દશ[165] આવિયા,
ગુણિયણ મેંદે એમ ઝમાળે ગાવિયાં.

કદાચ હું જ ભૂલ કરતો હઈશ! સાચે જ હળવદરાજના આશ્રિત ચારણે ગંભીર ભાવે આ બિરદાવળ ગાઈ હશે! તો તો પછી જૂઠા નોકટેક ખાતર પડોશી ઠાકોરો વચ્ચે ભયંકર કલહ જગાવવાના ચારણી દૂષણનું જ આ સચોટ દૃષ્ટાંત સમજવું.

---

145 . 'અણનમ માથાં' વાર્તા અને તેનું કથાગીત : 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'.

146 . ઘોડાના ડાબલા નીચે તારી ભૂમિના ખાખરા ખૂંદાવીશ.
147 . તારા કોટના કાંકરા આસમાને ઉડાવીશ.
148 . જુવું = જેવું 149. હડમંત = હનુમાન. 150. જધ = જુદ્ધ. 151. વપરીત = વિપરીત 152. ફરંગી = ફિરંગી લોકોનાં પૈશ્વાઈ ભાડૂતી સૈન્યો. 153. સરંગા = સુરંગો. 154. હવાયાં = હવાઈ. 155. કબાણાં = દારૂગોળાવાળાં શસ્ત્રો. 156. પિયાળ = પાતાળ 157. મેહરાણ = મેરામણ, દરિયો. 158. અરબ્બા = અારબની બેરખ. 159. હથનાળ્યાં = એ નામનાં બંદૂક જેવાં હથિયાર. 160. ભારેસલ = શિલા જેવા ભારે. 161. તાજુ = ત્રાજવું.
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162 . પેશ = પેશકશી
163 163. દોયજા = બીજા
164 164. હંદો = નો
165 165. ઘરાં-દશ = ઘરની દિશાએ

10

ચારણી કાવ્યની વિષયસામગ્રી : 3
નિસર્ગલીલા

વહીવંચાની વાણી

વ ધુ વિગતદાર વિવેચનને માટે એક-બે જુદાં જ વ્યાખ્યાનો માગી લેતા આ ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિકાવ્યોનો પ્રદેશ છોડીને જ્યારે આપણે પ્રકૃતિલીલાના કાવ્યપ્રદેશમાં પ્રવેશીએ છીએ ત્યારે એક ચોખવટ કરવી રહે છે. ચારણોની ઉત્પત્તિ વેદકાળના ઋષિઆશ્રમો અગર તો દેવલોકમાંથી હો કે ન હો, ઇતિહાસકારોના કહેવા મુજબ ચારણો સિથિયન હો વા નહિ, આપણે તો તેના કુલને એક સ્તુતિપ્રશસ્તિકાર સાહિત્યસેવી વર્ગપરંપરા લેખે જ નિહાળીએ. એ હિસાબે ચારણ કોમ ઉપરાંત ભાટ, રાવળ, મોતીસર, મીર વગેરે જાતિઓ પણ આ સાહિત્યપરંપરામાં સમાવેશ પામે છે. યુરોપનો ‘બાર્ડ’ જેમ ‘at once a poet, a penegyrist and a geneologist’ હતો, તેમ હોવાને બદલે આપણો ‘જીનિયોલૉજીસ્ટ’, વહીવંચો, વંશાવળી જાળવનાર રાવળો-બારોટોનો વર્ગ જુદો છે. એની કાવ્યપ્રૌઢી ચારણી છે. યજમાન કુળોને આંગણે નવાં જન્મેલ સંતાનોનાં ‘નામ માંડવા’ એને નોતરીને ‘દેવ’ શબ્દે સંબોધી પૂજનીયતાને આસને જ્યારે બેસારવામાં આવે છે, ત્યારે એ છેક વિશ્વની ઉત્પત્તિથી પ્રારંભ કરીને આખા વંશઇતિહાસનો કાવ્યબદ્ધ મુખપાઠ કરે છે. પણ એ લપસિંદરને કોઈ બીજા પ્રસંગ પર મુલતવી રાખી આપણે અત્યારે તો એ મિષ્ટ ભોજન જમવા ટાણે જે અન્નદાતા યજમાન બિરદાવળ બોલે છે તે જ લઈએ –

બા. પો. હડુડુ ઘી ઘી ઘી
ન્યાં હોય લીલા દી’
દૂધુંવાળો દડેડાટ,
ઘીયુંવાળો હડેડાટ
એમાં માઠિયું[166] આઈયું[167]
ને માઠિયા આપા[168]
જાય તણાતા
જાવા ધો,
કોઈ આડા ફરતા નૈ
કોઈ રાવળ આવે હડવડે
કોઈ પડપડે
કોઈ મનમાં કચકચ થાય
કોઈ મળિયું[169] ગોદડાં સંતાડે
આઈ દિયે ને આપો વારે
આપો દિયે ને આઈ વારે
એને લઈ જાય જમને બારે.
કોઈ જાતો કોઈ આવતો
કોઈ કાશી કોઈ કેદાર
અન્યનો ખધાર્થી[170] હોય ઈ આવજો.
.ભાઈને ન્યાં કરો ભર્યાં ગાજે
બા. પો! હ ડુ ડુ ડુ
ઘી ઘી ઘી
ન્યાં હોય લીલા દી.
સોયલી વાર[171] !
સત ને વ્રત મખૂટ[172] !

ચડતી કળા, ને રાવળ[173] વળા!
ઝાઝે ધાને ધરાવ!
સોયલાં ને સખી રો!
આઈ માતા!
તમે ત્રેપખાંનાં[174] તારણહાર
મા! તમે જનેતા!
છોરવાં[175] સમાનો[176] લેખવણહાર!

[દુહો]

ધીડી કરિયાવર જે કરે, દીઠલ બાપ-ઘરે
હીરા હેમર દિયન્તી, તડ વિક્રમ તરે.

[પોતાની પુત્રીને સારી મહેરામણી તો એ જ માતા કરે કે જેણે પોતે જ પિતાઘેરે સમૃદ્ધિ દીઠી હોય. હીરા વિક્રમની કુંવરી હતી, તેથી જ બાપના મૂઆ પછી એણે રોજ બબ્બે ઘોડા દાનમાં દેવાનું પિતાનું નામ ચાલુ રાખ્યું ને વિક્રમકુળને તાર્યું.]

‘કરો ભર્યો ગાજે’ તે આનું નામ. કરો = હસાવનાર. ભર્યો = તૃપ્ત. આવો હસાવનાર બારોટ, ઠેકડી કરી જાણે, ચાબખા મારી જાણે, જનેતાપદને બિરદાવે, હીચકારા આશ્રયદાતાનું પ્રહસન રચીને એ ગરીબ નિરાધાર પોતાની આજીવિકા પણ જતી કરે, અને પ્રકૃતિની જે લીલા પણ એ ગાય છે તેમાં ડિંગળનું આગવું કૌવત છે.

ચારણનાં ઋતુકાવ્યો

પ્રભુને, દેવદેવીઓને, દાતારોને અને વીરોને ઉપાસતો ચારણ કવિ (એટલે કે ચારણ, રાવળ, ભાટ, મીર કે મોતીસર) શુદ્ધ નિસર્ગસૌંદર્યની રસદૃષ્ટિ ધરાવતો હશે શું, એ શંકા સહજ છે. સમશેરોના ચમકાટ, લોહીના ધધકાટ અને માંસના લોચાને વર્ણવવા ટેવાયેલ કાવ્યરુચિ પ્રકૃતિની રંગલીલામાં શે લીન બની શકે? ઋતુદર્શને વહાલાંના વિરહની મીઠી વેદના કેમ કરી માણી શકે? શબ્દાડમ્બરની ઝડઝમક એને સુકોમળ ઊર્મિપ્રદેશોમાં ઊતરવા માટે ફાવેય શી રીતે?

છતાં આ એક પૂરી હકીકત છે કે ચારણી કવિતા નિસર્ગને, ઋતુપરિવર્તનને, લોકપર્વને અને વિરહભીના ભાવોનેય મોરલાના મત્ત ટહુકાર સમી બાનીમાં બહેલાવતી હતી. એ લલિત ભાવોમાંય તેનું ગાન જુદ્ધના બિભીષણ ભાવો જેટલું જ મેઘકંઠીલું (‘ફૂલ થ્રોટેડ’) રહેતું. ઋતુશોભાને ચારણે ‘બારમાસા’માં લલકારી છે. બારે માસની ઋતુશોભાને અને તેને અનુગમતી માનવ-ક્રીડાને કાવ્યમાં મૂકવાની પ્રણાલિકા તો બેશક જૂની છે, વ્રજ સાહિત્યમાં છે, લાંબાં બંગાળી લોકકાવ્યોમાં ‘બારમાસી’ નામે જાણીતો એ પ્રકાર છે, હિન્દી લોકસાહિત્યમાં પણ રામવનવાસની બારમાસી છે, આપણાં સ્ત્રીઓનાં લોકગીતોમાં ‘મહિના’ છે. એટલે એ પ્રકાર તો મૌલિક નથી, પણ ચારણી ઋતુકાવ્યની અધિકતા એના જોશીલા ઊર્મિગર્જનમાં રહી છે. રાધા-કૃષ્ણના વિરહના બારમાસા નિહાળો (અને ચારણનો ઋતુવિલાપ તીવ્ર વિપ્રલંભોદ્દીપક વર્ષારંભેથી જ મંડાતો) :

ધર આષાઢ ધડૂકિયો, મોરે કિયો મલાર,
રાધા માધા સંભરે, જદુપતિ જગભડથાર.
ખળહળ વાદળિયાં વચૈ, વીજળિયાં વ્રળકંત
રાધા માધા કંથ વણ, ખણ નવરીઅણ ખસંત.

[ગજગતિ છંદ]

વ્રજ વહીં આવણાં જી કે વંસ વજાવણાં,
પ્યાસ બુઝાવણાં જી કે રાસ રમાવણાં.
રરંગ રાસ રત ખટ માસ રમણા! પિયા પ્યાસ બુઝાવણાં!
આષાઢ ઝરણાં ઝરે અંબર, તપે તન તરણી તણાં;
વિરહણી નેણાં વહે વરણાં, ગિયણ વિરહી ગાવણાં!
આખંત રાધા, નેહબાધા! વ્રજ્જ માધા આવણાં!
જી! વ્રજ્જ માધા આવણાં!

[હે પ્રભુજી! વ્રજમાં આવો અને બંસરી બજાવો! મારી પ્યાસ બુઝાવો અને રાસ રમાડો! છયે ઋતુના રંગને ઓપતા રાસ રમાડીને, હે પિયુ, પ્યાસ છિપાવો! આકાશથી, ઓ

પ્રિયતમ, આષાઢી મેઘની ધારાઓ ઝરે છે, પણ અમારાં તરુણીઓનાં અંગ તો વિરહની વેદનાથી તપી રહ્યાં છે. વિરહિણી ગોપીઓનાં નેત્રોમાંથી વારિ (વરણાં) વહે છે. વિરહનાં ગીતો ગવાય છે. રાધાજી કહાવે છે કે ઓ માધવ! સ્નેહથી બંધાયેલા ઓ સ્વામી! વૃંદાવને આવો! એ જી! આવો!]

તો કોઈ કવિ વળી જેઠ મહિનાના આખરી ઉકળાટથી આરંભ કરતો –

વિનતા તમને વીનવે, નહિ નેઠો કે નેઠ,
એક વાર માધા આવજો! જો અબ આયો જેઠ.
[છંદ દોમળિયા]
અબ જેઠ આયો, લહેર લાયો, ચંત ચા'યો શામને,
જદુવંસ જાયો, નાથ નાયો, કહેણ કહાયો કાનને;
વન વેણ વાતાં, રંગ રાતાં, ગોપ ગાતાં ગ્યાનને.
ભરપૂર જોબનમાંય ભામન કહે રાધા કાનને,
જી! કહે રાધા કાનને.

[હવે જેઠ મહિનો આવ્યો, આનંદની લહરીઓ લાવ્યો. ચિત્ત સ્વામીને ચહાવા લાગ્યું. કાનને સંદેશો કહાવ્યો. છતાં એ યદુવંશમાં જન્મેલો નાથ ન આવ્યો. વનમાં વેણ વગાડત, રંગમાં રાતા ભીંજાયેલા ગોપલોકો જ્ઞાનનાં ગીતો ગાય છે, અને ભરપૂર યૌવનવાળી ભામિની રાધા કાનને કહેવરાવે છે.]

હવે એની વસંત ઋતુની વેદનાનું કાવ્યરૂપ નિહાળો :

અંબા મોરિયા જી કે કેસુ કોરિયા,
ચિત્ત ચકોરિયા જી કે ફાગણ ફોરિયા.
ફોરિયા ફાગણ, પવન હરફર મહુ અંબા મોરિયા,
ગણ રાગ ઘર ઘર ફાગ ગાવે, ઝટે પવ્વન જોરિયા;
ગલ્લાલ ઝોળી, રમત હોળી, રંગ ગોપ રમાવણાં,
આખંત રાધા, નેહ બાધા, વ્રજ્જ માધા આવણાં!
જી! વ્રજ્જ માધા આવણાં!

[આંબા મ્હોર્યા છે : કેસૂડાં કોળ્યાં છે : ચિત્ત અમારાં ચંચળ બન્યાં છે : એવો ફાગણ ફોરી રહ્યો છે. ફાગણ ફોરી (મહેકી) ઊઠ્યો છે : પવન ફરકે છે : મહુડાં અને આંબા મહોર્યા છે; ઘેરે-ઘેરે ઘણે રાગે હોળી (વસંતોત્સવ)ના ફાગ ગવાય છે. પવન જોરથી ઝપાટા મારે છે. ઝોળીઓમાં ગુલાલ ભરીને હોળી રમાય છે. હે ગોપલોકોને રંગે રમાડણહાર! રાધા કહે છે કે હે સ્નેહમાં બંધાયેલા માધવ! વ્રજમાં આવો!]

મરશિયાનું ઋતુકાવ્ય

રાધાકૃષ્ણના વિરહના બારમાસા કરતાં વધુ આકર્ષક અને ચારણી કવિતાનો નિજનો જ એક પ્રકાર 'બારમાસાના મરશિયા'વાળો છે. મૂએલા દાતાર, વીર કે મિત્રની સ્મૃતિમાં ગવાતાં ઋતુકાવ્ય ચારણ સિવાય અન્ય કોઈનાં છે ખરાં? ઉમાભાઈ મહેડુ નામના ગુર્જર ચારણે માતર તાલુકાના ઠાકોર હિમ્મતસિંહજીની પાછળ ઋતુવિરહ ગાયો.

છયે રાગના પરખંદા અરે પ્રિયજન! હે માતર ગામના ઠાકોર! તું આવા વસંતના આનંદો માણવા પૃથ્વી પર પાછો આવ :

માઘ-ફાગ ખત્રિયાં-મણિ, શશિયર બણી સોહાગ
તણ રત વળ્ય પિથલ તણાં! રાણ પ્રખણ ખટ રાગ.
શશિયર સુહાવે, રંગ છાવે, હુલસ ગાવે હોરિયાં
ફગવા મગાવે, રમત ફાવે, ગમત ભાવે ગોરિયાં;

બાજે બજાવે, ચરિત ચ્હાવે બસઁત દરસાવે બણી,
રઢરાણ હિમ્મત! વળ્યે અણ રત, ધરણ સર માતર–ધણી!

['ઋતુગીતો']

પ્રત્યેક માસની વનશ્રી, જનશ્રી અને પ્રત્યેક મોસમના આનંદપ્રમોદના ચિતારને અંતે કવિને મરેલા પ્રિયજનની ગેરહાજરી સાલે છે, ચારણી સાહિત્યપરંપરામાં છેક અધમ ગણાતા એક મીર કોમના મુસ્લિમે, કીડિયા ગામના મીર કાના મનજી ઉદિયાએ પોતાના એક મૃત આશ્રયદાતા અને મિત્ર વીસળ નામના ચારણ માટે ગાયું (મીર એ ચારણનો માગણિયાત છે) :

ગહકે મોરાં ગરવરે, સજે વાદળ સામાઢ,
ધર ઉપર જાંબુ ધણી! આઈ રત આષાઢ.
આષાઢ આયા, મંન ભાયા, રંક રાયા રાજીએ,
કામનિ નીલા પેર્ય કચવા સઘણરા દન સાજીએ;
મગવરણ ધરતી, તરણ મેમંત, કોયણ ઊગાવો કરે.
જસપ્રલિયણ તણ રત માલજામં–સતન વીસળ સંભરે.

['ઋતુગીતો']

દુષ્કાળમાં સપડાયેલો

એમ એણે અષાઢથી માંડી બારેય માસ ગાતાં-ગાતાં મિત્રને ઝંખ્યો. મૂએલા આશ્રયદાતાને જેમ ચારણ માસે-માસે સંભારી ઋતુરસ ગાતો તેમ જીવતા આશ્રયદાતાને ચારણે આભારની લાગણીથી ઋતુકાવ્યમાં અંકિત કર્યો છે. હજુ તો છેલ્લા દાયકામાં જ અવસાન પામેલા એક ગીગા બારોટ નામના ચારણી કવિતાકારે પોતાના કડવા અનુભવને ઋતુકાવ્યમાં મીઠો કર્યો હતો. છપ્પનનો ભયંકર દુકાળ પડ્યો. અન્નને ને દાંતને વેર થયું, ખુદ પોતાના યજમાન આહીર જમીનદારે કવિને જાકારો દીધો, એક ખુમાણ કાઠી દરબારે એને આશરે રાખ્યા. કવિએ ત્યાં રહ્યાં દરમિયાન દુકાળની વર્ણન-કવિતા રચ્યા કરી, શિયાળો ને ઉનાળો વર્ણવ્યાં, પણ ચોમાસું સારું વરસ્યું, એટલે એ વૃદ્ધ બારોટે પ્રભુના અહેસાનમાં નીતરતાં નીતરતાં મેઘધારાને લલકારી, માનવ-આનંદને ગાયો, ઋતુસૌંદર્યને ગાયું, ભગવાનના જશ ગાયા, અને છેલ્લે એ આશ્રયદાતાને આશીર્વાદ પણ ઋતુકાવ્યમાં જ આપ્યાં. આ ચારણી વૃત્તને સપાખરું કહે છે. એમાં પાખર અર્થાત્ અનુપ્રાસોની ભારી મિલાવટ હોય છે. વધુમાં વધુ ચારણપ્રિય આ વૃત્ત છે.

[ગીત સપાખરું**]**

મળ્યાં વાદળાં ઘઘુંબી કાળાં મેઘવાળાં ધરા માથે,
ચોમાસારા સજ્યા ગર્યે સઘણ સામાઢ;
વરા ફેરી ધરા સરે ચડી ફોજ ઇંદ્ર વાળી.
ગાઢા મેઘ ગાજા, ત્રુટા છપનારા ગાઢ.

[કાળાં મેઘનાં વાદળાં ધરતી પર મળ્યાં. ગિરનાં જંગલે ચોમાસાના ઉત્સવ-શણગાર સજ્યા. ઇંદ્રની સેના ધરતી પર ચડી. ગાઢો મેઘ ગાજ્યો કે તુર્ત છપ્પનિયા કાળના ગાઢ વછૂટી ગયા.]

વીજળી મશાલુંવાળી ઝળેળી આકાશ વેગે,
ધરી રંગ લીલાં પીળાં ખેંચિયાં ધનુષ;
ચોપદારા લલકારા મોરલા જીંગોર્યાં સારા,
મેઘ ઓતરદા ચડ્યા, હરખ્યા મનુષ.

[વીજળીરૂપી મશાલો આકાશમાં ઝળહળી ઊઠી. મેઘધનુષ લીલાપીળા રંગો ધારણ કરીને ખેંચાયાં. મોરલારૂપી બધા છડીદારોએ લલકાર કરીને નેકી પોકારી. ઉત્તર દિશાથી મેઘરાજાને ચડ્યા દેખી માનવી હર્ષ પામ્યાં.]

ઇંદ્રઝારા છૂટી ધારા ભોમકારા મચી એલી,

નદિયાંરા ભર્યા આરા સ્રોવરારાં નીર;
દાદરારા કવેસરા કીરતિ ગેંકિયા દા’ડી,
બાપૈયા બોલિયા ઠારોઠારથી બજીર.

[ઇંદ્રની ઝારીમાંથી ધારાઓ છૂટી. એલી (સતત આઠ દિવસની વૃષ્ટિ) મંડાઈ. નદીઓના ને સરોવરોના આરા ભરાઈ ગયા. મેઘરાજાના કવીશ્વરોરૂપી દેડકાં નિરંતર એની કીર્તિ ગાવા લાગ્યાં. અને ઠેરઠેર બપૈયા બોલવા લાગ્યા.]

ગંગાજળાં ધધકિયાં, ખળક્યા ડુંગરા-ગાળા,
પ્રથીવાળાં નદીનાળાં સિંધુ ઢાળાં પૂર;
ખંખાળ્યા જમીંકા ખાળા, દુ :ખ દવા ટાળ્યા ખેહ,
નવે ખડાંવાળાં ઢાળા પ્રગટાણાં નૂર.

[ગંગાજળ ધોધમાર વહેવા લાગ્યાં. ડુંગરની ખીણો ખળખળી ઊઠી. પૃથ્વી પરથી નદીનાળાનાં પૂર દરિયા તરફ ચાલ્યાં. જમીનનાં પડને પાણી વતી ખંખાળી નાખ્યાં. દુ :ખો અને ખરાબ વાયરા નાબૂદ કર્યા. નવે ખંડમાં નૂર પ્રગટ્યાં.]

પીલંબરી લાલફૂલી લીલંબરી બણી પ્રથી,
ઘનશ્યામ માથે છૂટી મેઘરી ઘેઘુંબ;
પા’ડ ઘેર્યા રીછાંવાળે ટૂંક માથે ઝર્યાં પાણી
જમીં બણી ફળફૂલે ઘણી લૂંબઝૂંબ.

[પૃથ્વી પીળે, લાલ ફૂલે અને લીલે સાળુડે (અંબરે) સજ્જ બની. અને એના માથા પર ઘનશ્યામ મેઘની ગાઢ વૃષ્ટિ છૂટી પડી. રીંછડીઓ (શ્વેત વાદળીઓ)એ પહાડો ઘેરી લીધા. શિખર પરથી પાણી ટપકવા લાગ્યાં. જમીન ફળેફૂલે લૂંબઝૂંબ બની.]

રાંકવાળી મટી ખધ્યા, મો’લ ભાળી થિયા રાજી;
કેતા માનવસ્રોવરારા છલક્યા કિનાર,
તૃણચારા કરેવાને મેખિયુંનાં હાલ્યાં ટોળાં,
ધરા સરે ચોમાસારી ઘૂમે મહીધાર.

[રંકજનોની ક્ષુધા ટળી. ધાન્યના છોડ દેખીને રાજી થયાં. કેટલાક માનવસરોવરોના કિનારા છલકાયા. ઘાસના ચારા કરવાને મહિષીઓ (ભેંસો)નાં ટોળાં ચાલ્યાં. જાણે પૃથ્વી પર ચોમાસારૂપી વલોણું ઘૂમી રહ્યું છે.]

પ્રથી ફળી હેમફૂલે, હીંડળી મોલાત પાકી,
દુ :ખ દવા ગિયાં, સુખ થિયા દસે દેશ,
નોરતારી રમે નારી ગરબારી મળી નત્યો,
વળી પુંજા અંબકારી કરેવા વશેષ.

[હેમવરણાં ફૂલે પૃથ્વી ખીલી ઊઠી છે. પાકેલા મોલ ઝૂલી રહ્યાં છે. દુ :ખ ગયાં છે, દસે દેશોમાં સુખ થયું છે. નોરતામાં રોજરોજ નારીઓ ગરબે રમે છે. વળી અંબિકાની પૂજા કરે છે.]

ભુપે દસરારી સારી સવારી બણાવી ભારી,
શણગાર્યાં હથિયારાં અંબાડિયાં સાય;
ગામોગામ ધામધૂમ સણગાર્યાં શોક ગળી
પૂર્યા અન્નકોટ પાયે હરિને પ્રીસાય.

[રાજાઓએ દશેરાની સવારીઓ કાઢી. હાથીની અંબાડીઓ શણગારી. ગામોગામ શોક ગળી ગયા, ધામધૂમ ને શણગાર મચ્યાં. પ્રભુને ચરણે અન્નકોટ પુરાઈને પિરસાય છે.]

વળ્યા વર્ષ ભલસરા, ભલાવાળાં રિયાં વેણ,
નોંધાણાં કાગળે જુગોજુગરાં નિશાણ;
ઘણા કવિ ઉગારિયા, ઉતારિયા કાળ ઘાટી,
ખાટ્યા જશ પરજજાંમાં પીઠવા ખુમાણ.

[સારાં વરસ ફરીને આવ્યાં. ભલાં કામો કરનારનાં સ્તુતિ-વચનો અમર રહ્યાં. એવા જનોની નિશાનીઓ જુગોજુગ સુધી કાગળ પર રહી ગઈ. ઘણા કવિઓને ઉગારીને, આવો છપ્પનિયો દુષ્કાળ પાર કરાવીને પીઠો ખુમાણ ત્રણેય પરજોમાં (કાઠીની ત્રણ શાખાઓમાં) સુયશ ખાટી ગયો.]

મૂએલા આશ્રયદાતા માટે તલસતું ચારણ-હૃદય વિલાપ ગાતું હતું એ મુદ્દો આગળ આવ્યો છે. ઋતુકાવ્યમાં એ તત્ત્વ આપણે જોઈ ગયા. હવે તેથી જુદા પ્રકારો જોઈએ.

મરશિયા

રાજસ્થાનની જોધપુર રિયાસત નીચેની કોટડા જાગીરનો ઠાકોર વાઘો કોટડિયો મૂઓ ત્યારે એના ચારણ મિત્ર વૃદ્ધ આશાજી બારોટને કાવ્યમાં જ વાઘાજીનું કારમું રટણ ઊપડ્યું તેનો કિસ્સો જાણીતો છે. મરનાર વાઘાજી રાઠોડ એક સુંદરીનો પ્રેમ જીતીને જોધાણનાથની અકૃપાનો ભોગ થઈ પડેલા. આશોજી બારોટ જોધપુરના જ આશ્રિત કવિ હતા, એટલે વાઘાજીનું રટણ છોડાવવા જોધાણનાથ રાવ માલદેવે બહુ મહેનત કરી. છેવટે એક રાતના ચાર પહોર પણ જો કવિ વાઘાજીનું રટણ છોડે તો કવિને ચાર લખપસાવ દેવાનું ઠરાવ્યું. પણ વૃદ્ધ ચારણની વિયોગ-વેદના દાબી દબાઈ નહિ. પુત્રોએ કહ્યું કે બાપુ! ચૂપ રહેશો તો અમારે ભવનું દાળદર ભુક્કા થઈ જશે. છતાં પહેલે જ પહોરે ચારણ સબૂરી હારીને ઝંખી ઊઠ્યો :

વાઘા, આવ વળે, ધર કોટડે તું ધણી;
જાસી ફૂલ ઝડે, વાસ ન જાસી, વાઘડા!

[હે વાઘા! કોટડાની ધરતીમાં તું પાછો વળી આવ. ફૂલ જડમૂળથી જાય તોય એની સુવાસ નથી જાતી. હે વાઘ! તું ગયેય તારી પ્રીતિ મહેકી રહી છે.]

બીજે પહોરે બહુ વાર્યા છતાં આખરે ધૈર્ય ખૂટતાં :

ક્યું કુરલાયો કૂકડા, ગળતી માંઝલ જોગ,
વિહંગ તાને વીંટિયો વાઘા તણો વિજોગ!

[હે કૂકડા! અત્યારે મધરાત્રિએ તું કેમ પુકારી ઊઠ્યો? શું તને પણ વાઘાજીનો વિયોગ ઘેરી બેઠો છે?]

ત્રીજે પહોરે :

વાઘાજી વિણ કોટડો, લાગે મોં અહડોહ.
જાંની ઘરે સિધવિયો, જોણે માંડવડોહ.

[વાઘાજી વગર મને કોટડું ગામ એવું લાગે છે કે જેવો જાન ચાલી ગયા બાદ લગ્નનો માંડવો લાગતો હોય છે.]

ચોથે પહોરે :

ચીંઘણ ચાળવિયા, ખેરા માંય ખંખેરિયા,
રાણા! રાખ થિયા વીસરશાં મેં વાઘને.

[હે રાણાજી! વાઘાજીને તો હું ચિતાનાં લાકડાંમાં ભસ્મ બની ગયા બાદ જ વીસરી શકીશ.]

આવા સ્વામીસ્નેહનું ઉદાહરણ દેખીને દ્રવીભૂત બનેલા રાણાજીએ ચારણના પુત્રોને ચારેય લાખપસાવ અર્પણ કર્યા હતા એવી રાજસ્થાની કથા પોકળ હોય તોયે આ કવિતા તો શુદ્ધ સત્ય છે ને?

એ કરતાં વધુ તીવ્ર પ્રસંગ અરઠીલાના મૃત્યુંજય જુવાન ક્ષત્રિ હમીરજીનો છે. હમીરજી ગોહિલ જે વેળા સોમૈયાની સખાતે એકાકી ચાલી નીકળેલા ત્યારે માર્ગે એક ગામમાં એક ચારણી મૂએલા પુત્ર પાછળ મરશિયા બોલી રડતી હતી. એ રુદન હમીરજીને મીઠું લાગ્યું. એણે કહ્યું કે માડી! હું યે બાદશાહ સામે લડી મરવા જઈ રહ્યો છું. મારા મરશિયા મને

સંભળાવો. ચારણીએ જીવતાના મરશિયા ગાવા ના પાડી. પછી હમીરજી જ્યારે સોમનાથ પહોંચી જઈ સુલતાનની સોમનાથ-ચઢાઈની સામે લડતાંલડતાં મરતો હતો તે સમયે, હમીરજીને આપેલા કોલ મુજબ એ ડોશીએ હાજર રહી મરસિયા ગાયા :

વે’લો આવે વીર, સખાતે સોમૈયા તણી
હિલોળવા હમીર, ભાલાની અણીએ ભીમાઉત.
પાટણ આવ્યાં પૂર ખળહળતાં ખાંડાં તણાં,
સેલે માંહી સૂર, ભેંસાસણ શો ભીમાઉત.
વેળ તુંહારી વીર! આવીને ઉવાટી નહિ,
હાકમ તણી હમીર, (આડી) ભેખડ હતી ભીમાઉત.
વન કાંટાળાં વીર, જીવીને જોવાં થિયાં;
આંખો અળવ્ય હમીર, મોરીને ભાંગ્યો ભીમાઉત.

---

166 . માઠી = માઠાં, લોભી.
167 . આઇ = ગૃહિણી.
168 . આપો = ગૃહપતિ.
169 . મળિયું = ગદલાં ગોદડાં.
170 . ખધાર્થી = ક્ષુધાર્થી.
171 . સોયલીવાર સમૃદ્ધવંત વેળા. 172. મખૂટ = અખૂટ. 173. રાવળ વળા=રાવળ અર્થાત્ વહીવંચો તમારે ઘેર આવે તેવી વેળા (સંતતિની છત). 174. ત્રેપખાનાં = સ્ત્રીના ત્રણે પક્ષ : પિયર, મોસાળ અને સાસરું. 175. છોરવાં = છોરું. 176. સમાનો = સમાન.

172
173
174
175
176

11

દુહાની દુનિયા

કૃત્રિમતામાંથી મુક્ત સૃષ્ટિમાં

ક્લિષ્ટતા, કૃત્રિમતા અને શબ્દાડમ્બરની વત્તી-ઓછી માત્રા વડે પીડાતી ગીત-છંદોની જટિલ કવિતામાંથી નીકળીને જેમ આપણે આ ડિંગળી દુહા-કાવ્યના પ્રદેશમાં આવીએ છીએ તેમ આપણને કારખાનાંની ગૂંગળાવતી હવામાંથી હરિયાળી સુવિશાળ સીમભોમમાં પ્રવેશ કર્યાનો અનુભવ થાય છે. ચોમેર હળવાં ફૂલ અને રૂનાં પૂંખડાં જાણે હીંચોળા લે છે. ગીતો--છંદોના અગણિત પંક્તિપુંજમાંથી ભાષામરોડો તેમ જ વ્યવહારજ્ઞાનની વિગતો લઈ લીધા પછી આપણે એને જતાં કરી શકીએ તેમ છીએ. એ તો પેટી ને પટારા સમ છે. જેની પાસે ચાવી હોય તે જ ખોલી શકે, ને ખોલ્યા પછીયે જીવનને, પ્રાણને સ્પર્શતી સારગર્ભિત, ધ્વન્યાત્મક વસ્તુસામગ્રી મહેનતના પ્રમાણમાં ઓછી મળે; જ્યારે દુહાની દુનિયા તો બુદ્ધિને, કલ્પનાને અને ઊર્મિને, ત્રણેયને એકીસાથે પકડી લઈ ખુદ શ્વાસ જ આપણને કવિતાની સુગંધનો લેવરાવે છે. પશ્ચિમ હિન્દના શિષ્ટ પ્રાકૃત સામે નાનાંમોટાં જનોને કાવ્યનું સ્ફૂર્તિદાયી પરિશીલન કરાવનાર કોઈ પણ પ્રકાર હોય તો તે દુહો જ છે. આવું મિતાક્ષરી, આવું સંક્ષિપ્ત અને સુઘટ્ટ, આવું સારગર્ભિત અને સચોટ, આવું સુગેય ને કંઠ-રમતું બીજું કોઈ કાવ્યસ્વરૂપ આપણને સાંપડ્યું નથી. અન્ય એકેય પ્રકાર આપણા ગળામાં ઘૂંટાયો નથી, ટપક્યો નથી, ચૂયો નથી. દુનિયાના ડહાપણદારોના ચાતુરીભંડાર અને પ્રેમિકોના અશ્રુનિ :શ્વાસ જે જુક્તિથી દુહે ઝીલ્યા છે એમાં તો અવધિ કરી છે. જુદ્ધટંકાર પણ એ બે પંક્તિના ધનુષ્ય-ચાપમાંથી અનેરા ઊઠ્યા છે. મંથન અને ચિંતનોનાં બિન્દુઓ પણ એ દુહારૂપી છીપમાં પડીને પૂર્ણ પાણીદાર મોતી-શાં બન્યાં છે.

દુહો દસમો, વેદ, સમજે તેને સાલે;
વિંયાતલની વેણ્ય, વાંઝણી શું જાણે!

દુહો કેટલો પ્રાચીન?

કેટલા પુરાતન ભૂતકાળનો યાત્રિક છે આ નાનકડો દુહો! સંસ્કૃતના પુરાતન કાળમાં જે સ્થાન અનુષ્ટુપે મેળવ્યું તે જ સ્થાન અપભ્રંશમાં દુહાએ મેળવ્યું. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનો આ મુખ્ય છંદ હતો, પહેલેથી જ એ લોકકવિતાનું લાડીલું વાહન હતો, અને જનતામાં ખૂબ-ખૂબ પ્રચલિત બન્યા પછી જ એ વામનજીએ સાહિત્યમાં પગ મૂક્યો.

શ્રી રાહુલ સાંકૃત્યાયનના મંત્રયાન, વજ્રયાન અને ચોરાસી સિદ્ધ તથા હિન્દીના પ્રાચીનતમ કવિઓ વગેરે નિબંધોનો આધાર લઈને શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામી લખે છે કે વિક્રમની નવમી શતાબ્દીના પૂર્વ ભાગમાં ચોરાસી સિદ્ધોના આદિ સિદ્ધ સરહપા થયા, એમણે જે સાહિત્ય લખ્યું તે તત્કાલીન બોલચાલની ભાષામાં હતું, ને એ લિખિત સાહિત્યમાં આ છંદનો પ્રયોગ કરનાર એ પહેલા જ પુરુષ હતા. ધીરે-ધીરે આ છંદ બહુ જ લોકપ્રિય બન્યો. તે બાદ કણ્હપા આદિ સિદ્ધોએ પણ એ છંદનો આશ્રય લીધો. દસમી શતાબ્દીના અંતમાં દેવસેનસૂરિએ ‘સાવય-ધમ્મ-મંખહી’ નામનો ગ્રંથ દુહામાં લખ્યો. બારમી શતાબ્દીના અંતભાગમાં હેમચંદ્રાચાર્યના ‘સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન’ નામના વ્યાકરણગ્રંથમાંયે ‘રોમાન્સ’ની આસમાની ઉત્પન્ન કરનાર એમણે ટાંકેલા દૃષ્ટાંતરૂપ દુહા છે. દુહાઓની ગોતણ કરતા-કરતા તે પછીના શતકોમાં આંહીં સુધી ચાલ્યા આવો, દુહા વધુ ને વધુ કવિપ્રિય, વિદ્વાનપ્રિય, અને તે છતાં ભારોભાર લોકપ્રિય બનતા આવે છે; એટલું જ નહિ પણ બોલચાલની તેમ જ સાહિત્યની વાણી જેમ-જેમ વેશાન્તર-રૂપાન્તર કરતી ગઈ તેમ-તેમ તે-તે નવતર રૂપવિધાન કરીને દુહો પણ વાણીની સાથે જ કાળપંથે ચાલ્યો આવ્યો છે.

વિરહિણીનું માર્મિક ચિત્ર આંકતો આજે બોલાતો દુહો :

કામન કાગ ઉડાવતી, પિયુ આયો ઝબકાં;
આધી ચૂડી કર લગી, આધી ગઈ તડકાં.

[વિરહિણી સુંદરી આંગણે આવીને બોલતા કાગડાને હાથ ઝટકાવીને ઉડાડતી હતી. (કાગડો આવીને ઘરઆંગણે બોલે તે પિયુ-આગમનની આગાહી ગણાતી હતી, પણ તે તો રોજ ખોટી પડતી તેથી પોતે કંટાળી હતી!) પણ એ જ ક્ષણે પિયુ આવી પહોંચ્યો, એટલે ક્ષીણ હતું તે શરીર ઉલ્લાસથી એકદમ પ્રફુલ્લિત બન્યું, અરધી ચૂડી શરીરે ચોંટી રહી ને અરધી કાંડું ફુલાતાં તૂટીને નીચે પડી ગઈ.]

અથવા એ કરતાં વધુ ચમત્કૃતિભર્યો આ પ્રચલિત દુહો છે :

કાગ ઉડાવણ ધણ ખડી, આયો પીવ ભડક્ક,
આધી ચૂડી કાગ-ગળ, આધી ભુંય તડક્ક.

[ચિરવિરહિણી, ક્ષીણદેહી ઘરધણિયાણી કાગડાને ઉડાડતી ઊભી હતી. ત્યાં તો એકાએક ચિરવિદેશી પિયુ આવી પહોંચ્યો, એની અસર કેવી થઈ? પહેરેલી ઘણી ચૂડીઓમાંથી અરધોઅરધ તો (કાંડું વિરહને પરિણામે દૂબળું હોવાથી) નીકળીને કાગડાના ગળામાં પરોવાઈ ગઈ, પણ તત્ક્ષણે જ પાછું શરીર પ્રફુલ્લ બનતાં, તત્કાળ કાંડું ફૂલી ગયું, એટલે બાકીની અરધી ચૂડીઓ ટુકડા થઈને ભોંય પર જઈ પડી.]

એ દુહો કેટલો બધો પ્રાચીન છે! મૂળ એ અપભ્રંશ કાળનો મસ્ત ખેલાડી. બારમી શતાબ્દીનાં સર્વત્યાગી, વ્રતધારી, વિદ્વત્તાવતાર હેમચંદ્રને વ્યાકરણમાં દૃષ્ટાંત દેવા લાયક લાગેલો, વેધક અને મર્મસ્પર્શી લાગેલો એ દુહો એમને ક્યાંથી મળ્યો? જનતાની જીભે રમતાં જૂના અપભ્રંશ સુભાષિતોમાંથી આ સ્વરૂપે :

વાયસુ ઉડ્ડાવન્તીણ
પિઉ દિટ્ઠઉ સહસત્તિ,
અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય
અદ્ધા ફૂટ તડન્તિ.

અને જનતાને કંઠે રમતું થતાં એ સુભાષિતને કેટલો કાળ થયો હશે!

હવે આ બીજો દુહો નિહાળો. આજનાં માવતરની મર્મવ્યથા આલેખતો આ જન્મભૂમિના પ્રેમનો દુહો સમસ્ત રાજસ્થાનમાં ઘરગથ્થુ બની ઘૂમ્યો છે :

બેટા જાયા કવણ ગુણ, અવગુણ કવણ મૂવાં,
જો ઊભાં ઘર આપણી ગંજીજે અવરાં.

[છતે દીકરે જો આપણી ધરતીને બીજા ખૂંદી શકે, તો પછી દીકરા જન્મ્યા તેનો લાભ શું, અને મૂઆ તેની ખોટ શું?]

આ દુહો પણ હેમચંદ્રને આઠસો વર્ષ ઉપર, જનભોગ્ય અપભ્રંશ વાણીના શતકજૂના વહેતા કાવ્યપ્રવાહમાંથી આવે સ્વરૂપે ભેટ્યો હતો :

પુત્તે જાએં કવણુ ગુણુ, અવગુણુ કવણુ મુવેણ,
જા બપ્પીકી ભુંહડી ચંપિજ્જઈ અવરેણ.

આપણી કૌતુકવૃત્તિને મીઠી મૂંઝવણ ઉપજાવતો આજનો એક બીજો રાજસ્થાની દુહો છે :

રાજા રાવણ જલમિયો, દસ મુખ એક શરીર,
જનનીને સાંસો ભયો, કિણ મુખ ઘાલું ખીર?

એ તો ‘પ્રબંધચિન્તામણિ’ના સંસ્કૃતપ્રેમી કર્તા મેરુતુંગને મળ્યો હતો, આજથી પોણા સાતસો વર્ષ પરની પ્રચલિત લોકવાણીમાંથી :

જઈ યહ રાવણુ જાઈયઉ, દહ-મુહ ઇક્કુ સરીરુ,
જણણી વિયંભી ચિન્તવઈ કવણુ પિયાવઉં ખીર!

રાણકદેવીના પ્રાચીન દુહા

મેરુતુંગે ‘સોનલવાક્યાનિ’ એ શીર્ષક હેઠળ સંઘરેલા અપભ્રંશ સોરઠા જ શું થોડાઘણા ભાષાપરિવર્તનને બાદ કરતાં આજના આપણા સોરઠી રાણક-દુહા નથી? મૂળ અપભ્રંશમાં :

રાણા સવ્વે વાણિયા, જેસલ વડુઉ સેઠિ,
કાહઉ વણિજડુ માંડિયું, અમ્મિણા ગઢ હેઠિ.

તે ચાલુ ડિંગળમાં :

અમારા ગઢ હેઠ, કેણે તંબૂ તાણિયા?
સધરો મોટો શેઠ, બીજા સરવે વાણિયા!

મૂળ અપભ્રંશમાં :

પઈ ગરુઆ ગિરનાર, કાઇઉ મનિ મત્સર ધરિઉં,
મારિતાં ષંગાર, એકૂ સિહરુ ન ઢાલિઉં.

તે ચાલુ ડિંગળમાં :

ગોઝારા ગરનાર! વળામણ વેરીને કિયો,
મરતાં રા’ખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ થિયો?

‘પ્રબંધશચતામણિ’માં દુહો છે : સાધુમાંથી સેનાપતિ બનેલા અવન્તિના કુલચંદ્રને એની એક પ્રેયસી કહે છે કે :

નવ જલ ભરિયા મગ્ગડા, ગયણ ધડક્કઈ મેહુ,
ઇત્થંતરિ જઈ આવિસિઈ, તઈ જાણીસિઈ નેહુ.

[હે પિયુ! નવાં વર્ષા-જળે માર્ગો બધા ભરાઈ ગયા હશે, ને આકાશમાં મેઘ ધડૂકતો હશે એવી વસમી ઋતુમાં તું મને મળવા આવીશ તો જ હું જાણીશ કે તારો મારા પર સ્નેહ છે.]

એ જ દુહો ડિંગળમાં છેક વર્તમાનકાળને ઉંબરે ઊતરીને ઊભો છે :

આજ ધરા દિવસ ઊનમ્યો મોટી છાંટા મેહ,
ભીજી પાગ પધારસ્યો જદજાણૂંલી નેહ.

અને એ જ ભાવનું સોરઠી રૂપ આવું બંધાયું છે :

ભોં ભીની, ઘોડા ભલા, ડાબા ઊપડિયા;
(કાં) મરઘાનેણી માણવા, (કાં) ખગ વાવા ખડિયા.

[જમીન ભીની છે, એમાં સરસ ડાબલા પડી રહ્યા છે, એટલે કે આંહીંથી ઘોડા ઊપડ્યા લાગે છે. હે સખી! એવા ઘોડા ઉપાડીને આવી ઋતુમાં ઘોડેસવાર ક્યાં ગયા હશે? બીજી સખી જવાબ વાળે છે કે ગયા હશે, કાં તો પોતાની મૃગનયનીને માણવા, અથવા તો રણસંગ્રામમાં (ખડિયાહ) ખડ્ગ ચલાવવા.]

જીવનની અસારતાને ઉલ્લેખતો આ દુહો ડિંગળી રાજસ્થાનીમાં છે :

જલમ અકારણ સ્ત્રી ગયો, ખડ-સિર ખગ્ગ ન ભગ્ગ;
તીખા તુરી ન માણિયા, ગોરી ગળે ન લગ્ગ.

[જો સુભટોને શિરે ખડગ ભાંગ્યાં નહિ (મતલબ કે રણસંગ્રામ ખેલ્યા નહિ), તાતા ઘોડા જો ખેલવ્યા નહિ અને ગોરી સુંદરીને જો ગળે લગાડી નહિ, તો તો આ માનવજન્મ અફળ ગયો.]

એ તો સંસ્કૃત પ્રબંધમાં છસો-સાતસો વર્ષો પહેલાં પેસી ગયેલો દુહો છે. એક સાધુએ એક પ્રભાતે અવન્તિમાં નિશ્વાસ નાખ્યો :

તિક્ખા તુરિય ન માણિયા
ભડ સિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ,
એહુ જમ્મ નગ્ગહં ગયઉ,
ગોરી કંઠિ ન લગ્ગુ.

લાખા ફુલાણીના પ્રાચીન દુહા

'પ્રબંધશચતામણિ'કારે કચ્છના રા' લાખા ફુલાણીનો એક અપભ્રંશ દુહો ટાંક્યો છે. સંસ્કૃત વાર્તાપ્રબંધના ગધને કંઠે માણેક-શો ઝૂલતો એ દુહો છે :

ઉગ્ગા તાવિઉ જહિ ન કિઉ
લખઉ ભણઇ નિઘટ્ટ,
ગણિયા લબ્ભઈ દીહડા
કે દહક અહવા અટ્ઠ.

[કુશળ લાખો કહે છે તે શત્રુને એ ઊગતો હોય ત્યારે જ જો ખતમ ન કર્યો હોય તો પછી આપણે તો ગણ્યાગાંઠ્યા આઠ કે દસ દિવસ જ જીવવાનું રહેશે.]

હવે, એ જ લાખા ફુલાણીના જે 25-30 દુહા મને મારા સંશોધનમાં સાંપડેલા છે તેમાં એક લાક્ષણિક કથાનકને નિર્દેશતું થોડા દુહાનું ઝૂમખું છે. રા' લાખો અને એનું કુટુંબમંડળ એક દિવસ બેઠું છે. ઉદાસ લાખો ઉદ્ગાર કાઢે છે :

લાખો કે' માણ્યાં નહિ, છતે હુતે સેણ,
દિયાડા દસ આઠમેં, કો જાણે હો કેમ!

[છતે સ્વજને જો આપણે સુખ માણ્યાં નહિ, તો પછી કોણ જાણે છે કે આઠ-દસ દિવસમાં શું ન થાય? આ દેહનો શો ભરોસો!]

ત્યારે લાખાની પત્ની ઉમા બોલે છે :

દિઆડા દસ આઠમેં ફુલાણી બહુ ફેર;
આ ઊગ્યો આ આથમ્યો, કો જાણે હો કેમ!

[હે લાખા ફુલાણી! આઠદસ દહાડાની વાત ક્યાં કરે છે? સૂર્યના ઊગવા ને આથમવા વચ્ચે જ શું થશે એની કોને ખબર છે!]

એટલે તો લાખાની પુત્રી બોલી ઊઠે છે :

લાખો ભૂલ્યો લખપતિ, ઉમા ભૂલી એમ,
આંખું કેરે ફરુકડે, કો જાણે હો કેમ?

[અરે! તમે બન્ને ભૂલ્યાં. ઊગ્યા-આથમ્યાની વાત કરો છો? આંખના એક પલકારામાંય શું નહિ થાય!]

ત્યાં તો દાસીએ સાચું જ્ઞાન દીધું :

લાખો, ઉમા ને સતધેહડી, ત્રણે ભૂલ્યાં તોય,
વાસ વળુંભ્યો પ્રોણલો નાંભે આર્યો કે નોય!

[રાજા લાખો, રાણી ઉમા અને તેની પુત્રી, ત્રણેય ભૂલ્યાં. અરે, આ પ્રાણરૂપી પરોણલો એક શ્વાસમાં ઊંચે ચડ્યા પછી વળતા શ્વાસમાં પાછો નાભિ સુધી આવે કે ન યે આવે! અર્થાત્ શ્વાસ અને ઉચ્છ્ વાસની વચ્ચેનો જે સમય તેનીયે કોને ખબર છે!]

ઉપલાં ઉદાહરણો પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે જે દુહા અપભ્રંશ કાળમાં હતા તેના તે જ

ગુજરાતીમાં સાંગોપાંગ ઊતર્યા છે, અને એનું વાહન ડિંગળ રહ્યું છે. વાહન આટલું અનુકૂળ ન હોત તો ગુજરાતીમાં કદાચ આવા અકબંધ સ્વરૂપે અને શોભીતા કલેવરે દુહા આપણને ન સાંપડ્યા હોત.

મારિતાં ષડ્ગાર એકઉ સિહરૂ ન ઢાલિયઉ

એ ગુજરાતીમાં :

મરતાં રા' ખેંગાર, ખડેડી ખાંગો નવ થિયો

એમ મળે ત્યારે આપણને વિસ્મય થાય છે. મૂળ દુહો સચવાઈ તો રહ્યો, પણ નર્યા તરજૂમાને સ્વરૂપે નહિ, એણે લોકવાણીની નવી તાકાત પકડી :

ખડેડી ખાંગો નવ થિયો.

સાદું એકાદ શિખર ઢળે (એકઉ સિહરૂ ન ઢાલિયઉ) તેમાં શું! ગિરનાર સમા પાકા ગ્રેનાઈટ પથ્થરના બનેલા પહાડનો ખેંગાર-વિરહ તો પહાડ પોતે ખડેડીને ખાંગો (ખંડિત) બને તો જ ખરેખરો વ્યક્ત થાય ને! આમ દુહા લોકવાણીમાં ઊતરતા રહ્યા ખરા, પણ ગુલામરૂપે નહિ; નવતર નિજત્વ ધારણ કરીને ઊતરતા રહ્યા.

આણંદ-કરમાણંદના દુહા

આણંદ-કરમાણંદ નામની કવિજોડલીનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો છે. આ બેઉ જોડીદાર સુભાષિતકારો હતા. એક જણ પહેલાં બે દુહા-પદ પ્રશ્નરૂપે રચે, તેના જવાબરૂપે બીજો બાકીનાં બે પદ રચી આપે :

આણંદ કે' કરમાણંદા, માણસે માણસે ફેર?
એક લાખું દેતાં નવ મળે, એક ટકાનાં તેર.
આણંદ કે' કરમાણંદા, રીગાં કીં રીઝંત?
પહેલાં આવે પાટુએ, (પછી) ગડદે પેટ ભરંત.

એવાં સુભાષિતો રચનાર એ આણંદ-કરમાણંદની કવિજોડલી ચારણ હતી, સિદ્ધરાજ સોલંકીના દરબારમાં કંકાળણ ભાટ્યને એમણે કાવ્ય-પરાજિત કરેલી. એનો એક શૃંગારરસિક દુહો હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં લેવાયો છે :

બિંબાહરિ તણુ રયણ વણુ
કિઉ ઠિઉ સિરિ આણંદ?
નિરુવમ રસુ પિએ પિઉવિખણુ
સેસ હો દિણ્ણી મુદ.

[હે શ્રી આણંદ! આ બિમ્બાધરી રમણીના હોઠ ઉપર લાલચોળ વ્રણ કોણે ચોડ્યો હશે! (અર્થાત્ દાંત વડે બટકું કોણે ભર્યું હશે!) કરમાણંદ જવાબ વાળે છે કે એના પિયુએ નિરુપમ રસ પી કરીને પછી છેવટે એ અધર પર પોતાની મુદ્રા ચાંપી દીધી છે : કે આ મારી માલિકીનુ રસપાત્ર છે, માટે બીજા કોઈ રખે પીતા!]

દુહો : મહાન પરિવ્રાજક

સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના ધોમ મધ્યાહ્ને અપભ્રંશ દુહાઓએ કવિતાને સર કરી. જેની કને ડિંગળ ગીતછંદોના વીરરસભોગી પંડિતપંતી રાજદરબારાશ્રિત ચારણો ન પહોંચી શક્યા તે જનસામાન્યના હૈયા લગી જઈ ઊભતો લોકકવિ (પછી તે ચારણ હો કે અન્ય કોઈ ચારણી લોકવિધાનો ઉપાસક) અપભ્રંશનાં તળપદાં બળોની મદદથી વલોણું વલોવી માખણ ઉતારી લાવ્યો દુહારૂપે. અપભ્રંશ દુહાને ડિંગળ વાણી વધુ ભાવી, ને એ ડિંગળ પર ચાલુ બોલચાલની ભાષાનો રંધો ફરી ચૂક્યો હોવાથી દુહાનાં સ્વરૂપો જ પરપ્રાંતની લોકબોલીમાં અકબંધ ઊતર્યાં, એટલું જ નહિ પણ અધિક સૌંદર્યવિધાન સાથે રમતાં થયાં.

આંતરપ્રાંતીય આવ-જા

પશ્ચિમી રાજસ્થાનના પ્રદેશભરમાં દુહા પરિવ્રાજકોરૂપે પરિભ્રમણે ચડ્યા ને જ્યાં

વિચર્યા ત્યાં વધુ રૂપાળા બની શોભ્યા. પણ ઘણીવાર તો આ દુહા અથવા દુહાગૂંથી આખ્યાયિકાઓ કયા દેશની કૂખે જન્મી, ઊછરી, જોબન પામી ને પછી કયે દેશે પર્યટને ચાલી તે કહેવું કઠિન બને છે. એક રાજસ્થાની ટુચકો છે. પુરુષ પોતાના ઘોડાને ઘી પાય છે, તેની સામે સ્ત્રી વાંધો લે છે. પુરુષ કહે છે :

કલહ કર્યે મત કામણી, ઘોડાં ઘી દેતાંહ :
આડા કદયક આવસી, વારડલી વહતાંહ.

[હે કામિની! ઘોડાને ઘી પાતાં તું તકરાર ન કર, કારણ, કોઈક દિન વહાર ચડતાં (યુદ્ધે જતાં) એ ઘી પાયેલા ઘોડા જ આડા આવશે, અર્થાત્, બચાવ કરશે.]

પત્ની જવાબ આપે છે :

આગ બટૂકાં પવન ભ્રખ, ઘોડાં આગળ જાય,
હું તને પૂછું સાયબા, હિરણ્ય કિસાં ઘી ખાય!

[તૃણને અભાવે વગડાની ગરમ લૂ અને પવન ભક્ષીને પણ ટકનારાં અને ઘોડાંથી પણ આગળ નીકળી જનારાં જે હરણાં છે, તેને ઘી ખાવા ક્યાં મળે છે, હે પતિ!]

આ ટુચકો મને શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામી સંપાદિત ‘રાજસ્થાન રા દુહા’માંથી સાંપડ્યો તે પૂર્વે વીસ વર્ષો પર સૌરાષ્ટ્રના ચારણની જીભેથી આવા સ્વરૂપે મળેલો છે : પુરુષ કહે છે :

ઘોડાને ઘી પાતે, કામન! કર ગ્રહીએં નહિ,
ચટકી દી ચડ્યે, પારકાં પોતાનાં કરે.

[હે કામિની, ઘોડાને ઘી પાતાં તું મારો કર ન પકડ, કારણ કે એ ઘી પીને તાકાતવાન બનશે તો જ (રાતમાં લૂંટેલો) પરાયો માલ, પ્રભાતની જરી ચમકી ચડતાં જ ઘરભેગો કરી શકશે.]

સ્ત્રીનો જવાબ :

આગ બટૂકે, વા ભ્રખે, ઘોડાં મોર્યે જાયે,
હું તુજ પૂછું કંથવા, ઈ હરણ કસાં ઘી ખાય!

પતિનો ફરી જવાબ :

કાઠો બગતર ને આદમી, ત્રણે લઈને જાય;
હું તુજ પૂછું કામની, ઈ હરણાંથી શે થાય!

કોણ કહી શકશે કે આ ટુચકો, ત્રણ કે બે દુહાને ટેકે મૂળ રાજસ્થાનથી સૌરાષ્ટ્રે ઊતર્યો કે સૌરાષ્ટ્રેથી મેવાડે જઈ ચડ્યો? બેશક, જેમાં પારકાં પોતાનાં કરવાની, લૂંટેલો માલ ઘરભેગો કરવાની વાત આવે છે તે લાક્ષણિક સોરઠી દુહો છે, અને લાગે છે કે કાઠીશાસ્ત્રી છે, કારણ કે લૂંટનો મહિમા એ કોમે જ કાવ્યમાં મુકાવ્યો છે. એવું જ એક બીજું કથાનક રાજસ્થાની ડિંગળમાં છે :

આગ લગી વન ખંડમેં, દાઝ્યા ચંદણ વંસ,
હમ તો દાઝ્યા પંખ વિણ, તું ક્યોં દાઝે હંસ?

[વનમાં લા લાગતાં સળગી રહેલું ચંદનવૃક્ષ પોતાની ડાળે બેસી રહેલા હંસને કહે છે કે, ભાઈ! હું તો પાંખો નથી માટે જલું છું, પણ તું છતી પાંખે કેમ સળગે છે?]

હંસનો જવાબ :

પાન મરોડ્યાં, રસ પિયાં, બૈઠ્યાં એકણ જળ;
તુમ જળો હમ ઊઠ ચલેં, જીણો કિતોક કાળ!

[હે ચંદનવૃક્ષ! મેં તારાં પાંદ મરડીને તોડ્યાં, તારો રસ પીધો, આપણે બેઉ એક જ નવાણતીરે બેઠાં ને હવે તું સળગતા હું ઊડી જાઉં, તો મારે કેટલાક કાળ જીવવું છે?]

મૈત્રીના આ ચોટદાર મર્મને પ્રકટ કરતા બે દુહા વર્ષો પૂર્વે એક સોરઠી બારોટને મુખેથી મળેલા :

ઊડો ઊડો પંખિયાં, મ કરો મોરી આશ :
હમ જલત હૈ પાંખ વિણ, તુમ જલત હે કાંય?
પાંદ બગાડ્યાં, ફળ ચર્યાં, બેઠાં શીતળ છાંય,
(આજ) તુમ જલો હમ ઊડીએ, તો જીવનકા ફલ કાંય.

સુભાષિતો, પ્રેમોક્તિઓ, ઋતુલીલા નિહાળીને કવિને ઊછળેલ સૌંદર્યોર્મિના વાહકો, અને નનકૂડી બબ્બે પંક્તિઓમાં ત્રંબાળું યુદ્ધનિશાણના ગંભીર ઘોષ કરતા વીરરસવાહી દુહાઓ છે. રાજસ્થાનના એ સભરભર ભંડાર તરફથી સોરઠને ઘરઆંગણે વળીએ ને રાજસ્થાની ચારણોએ જ કરેલી પ્રશંસા સાંભળીએ :

સોરઠિયો દોહો ભલો, ભલી મરવણકી બાત;
જોબનછાઈ ધણ ભલી, તારા છાઈ રાત.

દુહો તો સોરઠિયો જ ચડિયાતો – એટલું જ કથન કરવા માટે ચારણે એને ત્રણ એવાં જ રૂપાળાં સાથીઓ દીધાં : મારવાડની વાત મીઠી, જોબનવંતી ધણિયાણી મીઠી ને તારલે છાયેલી રાત મીઠી.

સોરઠિયા દુહાનો ઘાટ આ રહ્યો : રાણકદેવીના વિલાપ-દુહા :

માણેરા મ રોય, મ કર રાતી આંખડી;
લાગે કુળમાં ખોય, મરતાં મા ન સંભારિયેં.
(કોઈ) પહલીએ પાણી પાય, (તો) એને ઘડે ઘી ઘૂંટાવશું,
(મારાં) કુંપળડાં કરમાય, રોપા રાણકદેવના.

[ઓ લોકો! કોઈ મારાં તરસ્યાં બાળકોને અંજલિ પાણી પાશો તો હું એના બદલામાં ઘડો ભરીને ઘી આપીશ. મારા કુંણા રોપા કરમાઈ રહ્યા છે.]

દુહાની અર્થઘનતા

દુહાથી ઊલટો તે સોરઠો : પ્રાસ વચ્ચે મળે. વાણી-વિચાર બન્નેનાં પાંખિયાં સમતોલ રહે :

સૌ રોતો સંસાર, (એને) પાંપણીએ પાણી પડે,
ભૂત રૂવે ભેંકાર, (એને) લોચનિયે લોહી ઝરે.

દુહો એટલે અક્કેક ઊર્મિ મુક્તક :

ભાણું ભાંગ્યું હોય, તો રેણ દઈને રાખીએ,
(પણ) કાળજ ફાટ્યું કોય, (એને) સાંધો ન મળે સૂરના!
કાપડ ફાટ્યું હોય (એને) તાણો લઈને તૂંનીએ,
(પણ) કાળજ ફાટ્યું કોય, (એને) સાંધો ન મળે સૂરના!

મુલકોની લાક્ષણિકતા

મુલકેમુલકનાં લાક્ષણિક શોભાવર્ણનો દુહામાં અંકાયાં –

ઉદયાપુરરી કામણી, ગોખે કાઢે ગાત્ર,
દેવાળુંરાં મન ડગે, માનવિયાં કુણ માત્ર!
[ઉદેપુર-મેવાડ]

જળ ઊંડાં, થળ ઊજળાં, નારી નવલે વેશ,
પુરખ પટાધર નીપજે, આયો મરધર દેશ.
[જોધપુર-મારવાડ]

સરવો સોરઠ દેશ, (જ્યાં) સાવઝડાં સેજળ પીવે,
બાળું પાટણ દેશ, (જ્યાં) પાણી વણ પોરા મરે.
[સૌરાષ્ટ્ર]

ભલ ઘોડા કાઠી ભલા, પેનીઢક પેરવેશ,
ભલા જાદુવંશરા, ડોલરિયો કચ્છ દેશ.
[કચ્છ]

વાજા ઠાકર ને અંબવન ઘર ઘર રંભા ઘેર,

રેંટ ખટૂકે વાડિયાં, ભોં નીલી નાઘેર.
[નાઘેર]
કંકુવરણી ભોમકા, સરવો સાલેમાર;
નરે પટાધર નીપજે, પડ જોવો પાંચાળ.
[પાંચાળ]

ઋતુવર્ણનોના દુહા

એનાં ઋતુવર્ણન –
આંબા હિલોળે આવિયા, શાખે રસ ન સમાય;
કહેજો ઓધા કાનને, જેઠ વસમ્મો જાય.
એવી ઋતુમાં પ્રેમવિરહિણીની તસ્વીર પણ દુહામાં ખેંચાય :
વરસ વળ્યાં, વાદળ વળ્યાં, ધરતી નીલાણી;
(પણ) વિજાણંદને કારણે, શેણી સુકાણી.
એવો જ રાજસ્થાની દુહો :
સાવણ આયો સાયબા! હરિયા હરિયા વન્ન;
હરિયો હુવો ન એકલો પ્યારી ધણરો મન્ન.

વિરહ-સંયોગ-શૃંગાર

વિજોગી સંયોગી બને ત્યારે પણ દુહો જ બબ્બે પંક્તિમાં મિલન-મસ્તીના પડઘા ઝીલે. રાજસ્થાની ડિંગળમાં આમ છે :
થાંભા થડકે ઘર હસે, ખેલણ લાગી ખાટ,
સાજણ આયા હે સખિ! જ્યાંકી જોતાં વાટ.
તેનું સોરઠી રૂપ આ છે :
થંભ થડકે, મેડી હસે, ખેલન લગ્ગી ખાટ,
સો સજણાં ભલ આવિયાં, જેની જોતાં વાટ.
ને પછી મિલનરાત્રિના છલકતા શૃંગારનો સમરજાદ છતાં મસ્ત સાક્ષી પણ દુહો જ છે :
પહેલો પહોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ,
પિયુ કંટાળો કેવડો, ધણ્ય કંકુની લોળ.
બીજો પહોરો રેનરો, વધિયા નેહ સનેહ,
ધણ્ય ત્યાં ધરતી હો રહી, પિયુ અષાઢો મેહ.
ત્રીજો પહોરો રેનરો, દીવડા સાખ ભરે,
ધણ્ય જીતી પિયુ હારિયો, રાખ્યો હાર કરે.
ચોથો પહોરો રેનરો, બોલ્યા કુકડ-કાગ,
ધણ્ય સંભાળે કંચવો, પિયુ સંભાળે પાઘ.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ ઊછળી પડેલા વનવાસી-પ્રણયની, મરજાદને ય ન ગાંઠતી વિકલ દશા પણ દુહે કંઈ ઑર ખૂબીથી દર્શાવી છે. તાજું તાવેલું ઘી વેચવા ગામડે ગયેલી એક નેસવાસી કુમારિકા વેપારીને હાટડે સાંધણ કરેલા વાસણમાં પોતાનું ઘી રેડતાં એક પુરુષને ચાલ્યો જતો જોઈ બેધ્યાન બને છે. વાણિયો ટોણો મારે છે કે ‘બાઈ, નજર તો ઠેકાણે રાખો, ઘીની ધાર નીચે ઢળે છે’. ત્યારે એ યુવતી કહે છે કે, ઘોળ્યાં ગયાં આજની તાવણનાં ઘી!
ઘોળ્યાં જાવ રે ઘી, આજૂના ઉતારનાં;
દન્ય વારો ને ધન્ય દી, નરેખ્યો વાળા નાગને!

‘ઘોળ્યાં જાવ!’ એ શુદ્ધ સોરઠી પ્રયોગ છે. (સિંધી લોકવાણીમાં પણ ‘ગોરેઓ’ શબ્દ એ જ મસ્ત ન્યોછાવર ભાવનો સૂચક છે. સિંધુમાં ઘડો ગળી જતાં ડૂબતી સુહિણી કહે છે કે ‘ઘડો ભગો તે ગોરેઓ!’) ભલે ઢળી જાય, ઝળી જાય, જહન્નમમાં જાય, એ બધા કરતાં ‘ઘોળ્યાં જાવ’ વધુ ચોટદાર છે. હે વાણિયા! આજની મારી તાવણનાં (આજની કુલ કમાણીનાં) ઘી ભલે નષ્ટ થતાં; ધન્ય છે આજનો મારો ઘી ઊતરવાનો વારો કે મેં નાગ વાળા નામના યુવાનને

નીરખ્યો. (ઘી દર બે કે ત્રણ દિવસે તાવવાની માલધારીઓની પ્રથા છે.)

હવે, આવી લાઘવયુક્ત ચોટથી દુહા સિવાયનું કોઈ વાહન આ કાવ્યભાવને વહી શકત ખરું?

એ જ રીતે નાયિકા નાગમદે પોતાના પ્રેમિકને કહે છે કે હે નાગ વાળા! અમ સામી મીટ તો માંડો!

સામવિયું સગા, મીટું કાં માંડો નહિ!
વઢીએં તો વાળા, નેણઝડાકે નાગડા!

[હે નાગ! સામસામી મીટ માંડો તો નયનોની ઝાપટો લગાવી લગાવીને આપણે લડાઈ કરી લઈએ.]

ને હું પોતે તો કેમ કરીને તમ સામી નજર નોંધતાં અટકું?

પાગે બેડી પેરીએં, હાથે હડકલાં હોય,
(પણ) નાગડા નેવળ નોય, આંખ્યું કેરે ઓડડે.

[બેડી પગમાં હોઈ શકે, હાથે હાથકડી બંધાય, પરંતુ આંખોને પરહેજ કરવાનું કોઈ બંધન હોઈ શકતું નથી.]

વારતાના થાંભલા જેવા દુહા

‘દુવે ગાલું સાચિયું’ એવી કહેણી મુજબ અનેક પ્રેમવાર્તાઓ, વીરકથાઓ, દિલાવરીની કથાઓ, વિજોગ અને મૃત્યુની કથાઓ પાંચ, પચીસ કે પચાસ દુહાઓના ટેકા લઈને કંઠોપકંઠ જીવતી રહી છે. દરેક કથાના માર્મિક અંશો દુહાકાવ્યમાં વ્યક્ત થયા છે, ને એ કથાઓ તેમ જ એ દુહાઓના પ્રદેશમાં પ્રવેશતાં વાર જ ચારણી સાહિત્યમાંથી રાજદરબારી ભપકો દૂર ફેંકાય છે, કેવળ વનવાસી ગોપજીવનની નૈસર્ગિક ફોરમ છૂટે છે. રાજા કે ઠાકોર એ પ્રદેશમાં કેવળ કાવ્યનો વીર જ નથી; પણ દયાજનક દુર્બલ પ્રેમી, વિશ્વાસઘાતી ને કામી રૂપે ય આલેખાઈ એ અનુકમ્પા ધિક્કાર કે ઠપકાને પાત્ર બન્યો છે. માનવીની માનવતા એ સાહિત્યમાં મહત્તા પામી છે. ઉરસંવેદનોનું જ સ્થાન જે સાહિત્યમાં સર્વોપરી સ્થપાય, મતિને ને ઊર્મિઓને અકળાવતા સંસારજીવનના કૂટપ્રશ્નોનું સમસ્યાવલોણું જ જ્યાં ઘૂમતું થાય, સાહિત્ય પાસે સૌનાં શિર નમે. દુહાબંધ વાર્તાઓમાં એ અંશો ચારણે ઉતારેલ છે. ઢોલા-મારુની અકબંધ દુહાબંધ વાર્તાને રાજસ્થાનીઓ પોતાની ‘જેન્યુઈન નૅશનલ પોએટ્રી’ કહે છે, કારણ કે એમાં બે નાયિકાઓ વચ્ચે સ્વધર્મની સંકડામણ અનુભવતા વીરની ઊર્મિઓનું વલોણું ઘૂમે છે. દરેક દુહો એ સંવેદનની જ દિશા દેખાડતો જાય છે.[177] ઘરમાં પિતાએ પરણાવેલી સ્ત્રી મારવાણી છે, એનો કંઈ દોષ નથી, પણ મૂળ વેવિશાળે જોડાઈને છેક બાળપણથી વાટ જોતી દૂર દેશાવરે બેઠેલી, વિસ્મૃતિપટમાં સળવળેલી મારુઈ પણ અન્યાય પામી રહી છે. કેવી સાંપટમાં પડ્યો છે માનવી!

ઢોલો હલું હલું કરે, ધણ્ય નવ હાલણ દેહ,
ઝબ ઝબ ઝુંબે પાગડે, ડબ ડબ નીર ભરેહ.

[નાયક ઢોલો પોતાની બાળાપણ વખતની વેવિશાળ કરેલી પણ પછી વીસરાઈ ગયેલી છતાં વાટ જોઈ રહેલી કુમારિકા મારુઈને મળવા દેશાવર જવા વારંવાર ઊપડવા તૈયાર કરેલ છે, પણ પરણેલ ગૃહપત્ની મારવાણી પતિના ઊંટને પાગડે લટકી પડે છે, ડળક-ડળક આંસુ પાડે છે, ચાલવા દેતી નથી.]

સ્વપ્નમાં પતિના મિત્રનું નામ લવનારી આહીર સ્ત્રી વેજીને વહેમથી જાકાર દેતા પતિએ જાણ્યું નહોતું કે વેજી સાચેસાચ પેલા મિત્રનું ઘર માંડવા જશે; ને વીર પીઠાત હાટીને, મિત્રપત્નીને પાછી વળવા વિનવણી કરતાં ખબર નહોતી કે વેજી શો નિશ્ચય કરીને આવી છે. એ નિશ્ચયનો દુહો અગ્નિના અક્ષરો લખી ગયો છે :

મરણ મેવાડા! (તારી) પીઠિયા! પાની ખૂંદતું,

(એની) લાંપે લાંકાળા *(તારે)* મરવું મોરીસક ધણી*!*

હે પીઠાત! તારી સાથે સેજ માણીને હું છોકરાં જણવા નથી આવી. તારી પાછળ તો મૃત્યુ તારી પાની ખૂંદતું આવે છે, ને એના પંજાની થપાટે તારે તો મરવું જ નિશ્ચિત છે.

કિશોરની પ્રણયવેદના

ઉપર નિર્દેશેલી બેઉ વારતાઓ (ઢોલા-મારુની અને પીઠાત-વેજીની[178])માં જેમ તુમુલ ઊર્મિ-સંઘર્ષણોની રંગભૂમિ પર પાત્રાલેખન થયું છે તે રીતે બીજી અનેક દુહાબંધી વારતાઓમાં થયું છે. પ્રણય-ત્રિકોણ એ આધુનિક નવીનતા નથી, ચારણી વારતાઓએ પણ એને ચર્ચેલ છે. પંદર-સોળ વર્ષના કિશોરનો નારી-પ્રણય કેવો એક કરુણ કોયડો છે તે આપણને લોડણ ખંભાતણ અને આહીર કિશોર ખીમરાના દુહાબદ્ધ કિસ્સામાંથી જોવા મળે છે. લોડણ નામની યુવાન બ્રહ્મચારિણીને પુરુષનું મોં જોવાનું ય નીમ છે. સંઘ લઈને જાય છે છેક ખંભાતથી દ્વારિકાની જાત્રા જુવારવા. રસ્તે રાવલ ગામને પાદર એક રાતનો પડાવ નાખે છે, ગામધણી આહીરોની પત્નીઓ પવિત્ર મહેમાનને મળવા ઊપડે છે. નમૂછિયો કિશોર ખીમરો રઢ લે છે કે ‘ભાભીઓ! હું ય આવું’. ‘તું તો પુરુષ, ઘેલા! ન અવાય. આવવું છે? તો પહેરી લે બાયડીનાં લૂગડાં’. નિર્દોષ કિશોરે નારીવેશ સજ્યો. બહુ નમણો, રૂડો દેખાણો, દીઠે કોઈ ન વરતે કે નર છે; પણ વરતુ નદીને સામે પાર ડેરામાં બેઠેલી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી લોડણે દીઠી આ નારીવૃંદમાં એક કિશોરી જેનો

વરતું ઊતરતે*,* પગ પરખાણો પુરુષનો*.*

કારણ કે, ભોજાઈઓ પાણીમાં વસ્ત્રો ઊંચાં લેતી હતી, જ્યારે કિશોર ખીમરો તો પ્રવાહને ઠેકીને વટાવતો હતો.

પાસે આવ્યો. બંદીવાન રાખેલો બ્રહ્મચારિણીનો પ્રણય પાળ તોડી બહાર આવ્યો. કિશોરી વેશે પાછા જનાર ખીમરાની પણ કાયા ફરી વાર વરતુ નદી ઊતરતે કબજામાં ન રહી શકી. એ લથડાયો; દેખીને લોડણે ડેરામાં બેઠે-બેઠે દિલમાં કહ્યું :

લથડ મા લાડા! ખમા તુંને ખીમરા!

વળતો દિવસ વિજોગનો હતો. પ્રણયના પ્રથમ અરુણ-સ્પર્શે કિશોરમાં પ્રકટતી વિકલતા દીઠી છે? આ વારતા એ દેખાડે છે. અરે ખીમરા! રો નહિ –

વીસે દીનો વદાડ
અમે આઠે દા’ડે આવશું.

ઝૂરતો મૂકીને દ્વારકા ગઈ; તાકીદે પાછી ફરી. આઠમે દા’ડે પહોંચતાં રાવલ ગામના પાદરમાં ખીમરાની ચેહ જ બળતી દીઠી.

વારતાઓ આખો ઉઠાવ અને ઘાટ મનોવિજ્ઞાનનું એક અણવંચાયું પાનું ઉઘાડી આપે છે. આ વારતાઓનો પ્રદેશ માનવની મુક્ત મનોભોમ છે.

દુહાએ વાર્તાને ટકાવી

વાર્તાઓને ચિરંજીવ કરતા આ કથાગત દુહા સેંકડો છે. દુહા ન હોત તો કથાઓ ન જીવત, ગામડે ને નેસડે, મહેલાતો ને કુબામાં પહાડે ને વગડે સાહિત્યના સૂર ન પહોંચત. પણ ચારણોનો એક મોટો વર્ગ રાજદરબારે ન વિચરતાં, લાખપસાવોની લાલચોને વટાવી જઈને વનવાસી લોકજીવન તરફ વળી ગયો, નિસર્ગમાં અને પશુપંખીઓમાં કાવ્યાનંદ પામ્યો. સામાન્ય માનવીનું અંતર એણે ઉકેલ્યું, પંપાળ્યું, લડાવ્યું ને કાવ્યમસ્ત કર્યું. માટે જ એ કથાઓ આજ સુધી પણ નરનારી સમસ્તના ગોપજીવનની વહાલી સંપત્તિ છે, વિસામાની ઘટાઓ છે, દિલદર્દોના મલમપટા છે. ધર્મની ને નીતિની રૂઢિઓ નીચે ચંપાઈ-રૂંધાઈ ગયેલાં નરનારીઓનાં લજ્જા-જકડ્યાં જીવનોને, આ દુહાઓમાં ભરેલો અફાટ નેહ, બંડખોરી અને હૈયાની મોકળાશ તેમ જ મસ્તી ગાતાં કોઈ અટકાવી શકતું નથી.[179]

ચાકરને અમર કર્યા

દુહાનો બીજો એક ઠાવકો પ્રકાર છે. આણંદ-કરમાણંદની ગુર્જર કવિ-જોડલી જો દુહાઓની અક્કેક પંક્તિ બનાવીને સવાલ-જવાબરૂપે સંસાર-વિવેચના કરી ગઈ છે, તો રાજસ્થાનના સિકર ગામના ખિડિયા કિરપારામે પોતાના વહાલા ચાકર રાજિયાને સંબોધીને સંસારનો સાર વલોવતાં આવાં દુહા-સુભાષિતોનો મેહ વરસાવ્યો છે :

મણધર વિખ અણમાવ, મોટા નહ ધારે મગજ;
બીછુ પૂછ બણાવ, રાખે સિર પર રાજિયા!

[હે રાજિયા! પોતાની પાસે અમાપ વિષ હોવા છતાં મોટા મણિધર નાગો તે વિષશક્તિનો માથા પર ઠઠારો નથી કરતા, એ તો નાનકડો વીંછી જ નજીવા ઝેરવાળો આંકડો માથા પર ચડાવીને પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે.]

મતલબની મનવાર, જગત જમાડે ચૂરમાં;
વણ મતલબના યાર, રાબ ન પીરસે રાજિયા!

એમ પોતાના ચાકર કિસનિયા કે નોપલાને નામે ચડાવેલા બીજા ચારણ કવિઓના સુભાષિત દુહા : ઈસર બારોટે પ્રભુને સંબોધીને કહેલા ‘શામળા’ના દુહા અને એ પરંપરાનું ઉત્તરોત્તર પાલન કરતા આવેલા અન્ય ચારણોના સંબોધેલા દુહા :

ખમકારા દેતી ખલક, હમસ હૂકળતા;
(એવા) સૂબા સાથ વિના, સરગે હાલ્યા સામળા!
કે’છે ત્યાં કોકો નહિ, મા ન મળે માધા!
સગપણના સાંધા, સરગાપરમાં, સામળા!
રાંકા પર રૂઠો ફરછ, ધીંગાને દેતો ધાન;
પાસે નૈ પરધાન, (નકર) સમજાવ તુંને, સામળા!
ઉનું ખીચડું આપશે, ભાણા વિણ ભગવાન;
ધ્રફધ્રફતું ઈ ધાન, શેમાં ખાશું, સામળા!

[ચારણ માણસૂરભાઈના રચેલા સામળાના અપ્રકટ દુહામાંથી]

સો વીંટેને બેઠલ સગાં, નાડ્યું ઝાલીને નાર,
અચબા જેમ ઉપાડ, (કોઈની) સરતે રે’ નહિ, સામળા!
ભાયાંને ભળાવી દિયાં, આશરો ને બીજી આથ;
(આજની) રે’વા દેને રાત, સાંજ પડી ગઈ, સામળા!
અંધારાનો એકલો, કાં અસૂરો કાઢ્ય;
તડકો ડિલે ટાઢ, વેઠી નથી, વિઠલા!
હરખ નથી પણ હાલવું, હરમત નહિ તોય હા,
ના કે’વાયે ના; તારા સંદેશાને, સામળા!
ધણ્યે નાખ્યા ધ્રૂશકા; માથાં ચૂંથે મા;
ભોજાયું ને ભા, સૌ ઊભાં ર્યાં, સામળા!

[ચારણ પાલરવના તાજા રચેલ અપ્રકટ દુહામાંથી]

જીવન પરની એ સેંકડો રસમીમાંસક ઉક્તિઓએ જ જનસામાન્યની સાહિત્યરુચિને ઉચ્ચ કક્ષાએ રાખી છે એટલું જ નહિ પણ સર્વદેશીય કરીને સાચવી છે. ચિંતનની સઘનતાને દુહા પાસેથી શોધો : મળશે મૂઠીએ-મૂઠીએ. કોઈ કચ્છી કવિ કહી ગયો :

સાયર લેરું થોડિયું, મુંજા ઘટમાં ઘણેરિયું;
હકડી તડ ન પોગિયું, (ત્યાં) દૂજી ઊપડિયું.

[અપ્રગટ]

[સમુદ્રમાં તો લહેરો થોડી છે, વધુ તો મારા હૈયામાં છે. એક લહેર હજુ તીરે ન પહોંચી હોય ત્યાં તો બીજી ઊપડી જ હોય છે.]

બીજા લોકકવિએ અકળામણ અનુભવી :

ગાલડિયું ગૂઢેરથ જ્યું, વધીને વડ થિયું,
ચંગે માડુએ ન પૂછિયું, દલ જી દલ મેં રૈયું.

[‘સંત મેકરણ’ : ‘પુરાતન જ્યોત’]

[ગૂઢાર્થની વાતો મારા મનમાં વધીને વડ જેવડી થઈ. પણ કોઈ સુજને મને પૂછી નહિ. (બેવકૂફને તો મેં કહી નહિ.) એટલે તો પછી એ બધી વાતો દિલની દિલમાં જ રહી ગઈ.]

મચ્છ મહાજળ હોય, કિયે અવગુણે કઢ્ઢિયો?
છલકી છેહ દિયો, કે સાયરે સંઘર્યો નહિ?

[‘સોન-હલામણ’ની કથા : ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’]

[અરે હે મોટા મચ્છ! તારું તો ઊંડા બહોળા સાગરજળમાં જ સ્થાન હોય. તું આંહીં ખાડીને કાંઠે ક્યાંથી આવી ગયો? શું તને ખુદ તારા પાલક સાગરે જ ન સાચવ્યો?]

મચ્છ જવાબ વાળે છે :

ગઈ વીળ વળે, વીળે વળાણું નહિ;
સાનાની સંગતે, હાલીતણ હલવું પડ્યું.

[એજન]

[હું એક નાનકડા માછલાની સોબતે ચાલવાથી હલકો પડ્યો. એની સાથે-સાથે ભરતીની વેળ્યમાં આવ્યો તો ખરો, પણ ભરતીનો જુવાળ પાછો વળી ગયો તેની ખબર ન રહી, ને હવે હું મહાકાય એ અલ્પકાયની માફક કેમ કરીને પાછો મહાજળમાં પહોંચું?]

કોઈ પણ એક ભાવ અથવા ઊર્મિનું દોહન કરવા દુહાનું રૂપ ભારી અનુકૂળ છે. દેહાભિમાનના ભૂત કે વર્તમાન ભાવનું આ કેવું શાશ્વત સ્વરૂપ છે!

ધ્રમ જાતાં, ધર પલટતાં, ત્રિયા પડતાં તાવ;
એ તીન દિન મરણરા, કોણ રંક કોણ રાવ!

[ધર્મ જાતો હોય, પોતાની ધરા પલટાતી હોય, કે પત્ની વિપત્તિમાં પડતી હોય, એ ત્રણે દિવસ સાચા મૃત્યુના છે, રંક અને રાવ સૌને સારુ.]

આળસુમાં ઉધમ પ્રેરતા આવા દુહા અનેક છે :

ચંગા માડુ ઘર રહે એ તિન અવગણ હોય,
કાપડ ફાટે, રિણ વધે, નામ ન જાણે કોય.

સ્ત્રી દુહાગીરો

કોઈ સામેરી નામની સ્ત્રી પ્રેમના, તત્ત્વચિંતનના દુહા વેરતી ગઈ હશે? કે એ સામેરીનું નામચરણ નાખીને ઇતર કવિઓએ આ દુહા કહ્યા હશે? સામેરી નામની કોઈક પ્રેમભગ્ન સ્ત્રી-કવિ થઈ હોય તો આશ્ચર્ય નથી :

સામેરી સજણ વળાવિયાં, તાતી વેળુમાંય;
જો સરજી હત વાદળી, (તો) પિયુને પલ પલ ઢાળત છાંય.
સામેરી સાયર ઊમટ્યો, રમન રેલાણાં જાય;
કરમહીણો ભરે મૂઠડી, શંખલે હાથ ભરાય.
સામેરી ચડી ઘોડલે, કરમાં લાલ કબાન;
દે દૃશ્ય નાખે ભલ્લકો, તે દૃશ્યમાં ભંગાણ.
સામેરી! સોનાર જી, ઓલાણી મ ફૂંક;
(જે) અરથ ન આવે આપણે, (એને) મનથી વિસરી મૂક.

[અપ્રગટ]

તો ‘ચૂડ વિજોગણ’ નામની કોઈ સ્ત્રી સાજણ-સ્નેહના છકડિયા (છ-છ પંક્તિના દુહા, જેને દોઢિયા પણ કહે છે. અંદર કથનને દોઢ્ય વળે એટલે દોઢિયા કહેવાય છે) રચી-રચી લોકકંઠે મૂકતી સ્વજનને રટતી ગઈ :

સાજણ એવાં ધારીએં, જેવા કૂવાના કોસ,
પછાડ્યા પાણી દિયે, રુદે ન આણે રોષ.
રુદે ન આણે રોષ તે આરા,
ધોરિયાનાં પાણી ઝીલે ક્યારા.
ચડ કે’ ઊભો સાંઠો લિયે સોસ;
સાજણ એવાં કીજીયેં, જેવા કૂવાના કોસ,

[કહાનજી ધર્મસિંહ-સંપાદિત ‘કાઠિયાવાડી સાહિત્ય’]

સાજણ એવાં ધારીએં, જેવી હિંડોળાખાટ;
સેજ વચાળે સૂઈ રયેં, હૈયે ધરીને હાથ.
હૈયે ધરીને હાથ તે હસીએં,
ઘણમૂલાં સાજણના પાડામાં વસીએ.
ચડ કે’ કોરે દીવે બળે વાટ.
સાજણ એવાં કીજીએં જેવી હિંડોળાખાટ.

[એજન]

સઈ! સાજણને નોતર્યાં, શેની મેમાની કરું?
કાળજ બુકા ને ફેફરાં, ત્રણે આગળ ધરું.
ત્રણે આગળ ધરું તે જમતા જાઓ,
ઘણમૂલાં સાજણ મેમાન થાઓ.
ચડ કે’ કાઢી કટાર ને કાળજે ધરું-
સઈ! સજણને નોતર્યો, શેની મેમાની કરું!

[એજન]

જખ્મી પ્રણયના, પિયુની બેવફાઈના, પ્રણયની ખુમારીના, અને તેની સાથોસાથ વૈરાગ્યની મસ્તીના ને જીવન-મંથનનાં પણ દોઢિયાં છકડિયાં (છ-છ ચરણોનાં) મૌક્તિકો હજુ હોળીના ઝાળ ફરતાં કે મેળામાં ઊમટતાં માનવીઓનાં વૃંદે, ફૂમકિયાળી છડીઓ લંબાવતા દુહાગીરોએ સુણાવી સુણાવી ચિંતન-સંવેદનનો રસાનંદ પિવરાવ્યો છે.

દુહા એ ગમાર રચના નથી

દુહાની ફાવટને સૈકાઓથી સંઘરતા ચારણની જીભ અને કંઠ જ રંદા જેવાં બની ગયાં. તેમ દુહાનાં લાઘવ, લાલિત્ય અને શબ્દાર્થની સમતુલા સાચવવાનું કલાવિધાન એ ન કરે તો

એની કવિતા જનભોગ્ય બને પણ નહિ. દુહાની રચના તદ્દન સહેલી અને ધડા વગરની છે એમ ઘણાનું માનવું છે. સંશોધકો પણ એવો ભ્રમ સેવે છે કે ગમે તેવાં બે ચરણો હાથ લાગી ગયાં એટલે દુહો થઈ ગયો! એવો ભ્રમ સેવાય છે કે આ તો રેઢિયાળ ગ્રામ્ય ગમારોને રીઝવતી બથ્થડ રચનાઓ છે! આના જેવું બીજું કોઈ જૂઠાણું નથી. દુહો તો સુવર્ણ-કાંટા સમો સૂક્ષ્મ કાવ્યાકાર છે. એનું કાવ્યસ્વરૂપ સ્વયંપૂર્ણ છે. એમાં વાણીનું કલાવિધાન જરાયે શૈથિલ્ય સાંખી શકે નહિ. એમાં વિચાર, કલ્પના ને ઊર્મિ ત્રણેય તત્ત્વની મેળવણી પાસાબંધ ને મિતાક્ષરી ન હોય તો ચાલે નહિ. કેટલાક દુહા ગગનમાં ઘૂમતા એકલવિહારી હોય તો તેનેય સ્વાધીન વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ. કેટલાક દુહા પૃથ્વીમંડલના ગ્રહો-શાં સમૂહાંગો હોય તો તેનો ગતિસ્થિતિમેળ મૂળ કથાના દુહાગુચ્છ જોડે મળવો જોઈએ. એવા મેળ ન બેસે ત્યાં સુધી દુહો અશુદ્ધ ને સંશોધનને અપાત્ર ગણવો. ઐતિહાસિક દુહો લ્યો : એક સંગ્રહમાં ‘હાદાઉતના દુહા’ એ મથાળા નીચે જે કૃતિઓ મૂકી છે તેના પ્રત્યેકના અંતમાં ‘હાદાઉત’ શબ્દ આવે છે. પણ સંપાદકને પ્રાથમિક એટલું પણ જ્ઞાન નથી કે ‘ઉત’ પ્રત્યયનો અર્થ સુત એટલે કે દીકરો થાય છે, ને વીરને બિરદાવવાના પ્રશસ્તિપ્રધાન દુહાઓમાં વીરને સંબોધન ઘણુંખરું એના પોતાના નામથી, કાં અમુક પિતાના પુત્ર (હાદાઉત, ભીમાઉત અથવા કશ્યપરાઉત) તરીકે, અથવા અમુક દાદાના પૌત્ર (હર) તરીકે (જેમ કે જોગાહર = જોગાનો પૌત્ર. આલણહરો = આલા ખુમાણનો પૌત્ર) એ શબ્દો વડે થાય છે.[180] હાદાઉત નામનો કોઈ વિશેષ નામધારી માણસ કલ્પવાની આ કેવી ભૂલ છે! તદુપરાંત –

કેને ખેતર વાડિયું, કેને ગામ ગરાસ,
આકાશી રોજી ઊતરે, નકળંક દેવીદાસ.

એ દુહાનો પૂર્વાપર ઐતિહાસિક સંબંધ ન જાણનાર સંગ્રાહકો ‘દેવીદાસ’ એટલે દેવીનો દાસ, દેવીનો હર કોઈ ભક્ત, એમ ઘટાવી બેસે છે, એટલે દુહો જ અર્થહીન અને ધડા વગરનો ભાસે છે. પણ દેવીદાસ આંહીં વિશેષ નામ છે. પરબ-વાવડી નામની સોરઠની એક ધાર્મિક જગ્યાના સ્થાપક સંત દેવીદાસ, જે રક્તપિત્તિયાંને પોષતા ને એમની સારવાર કરતા, તેમની પાસે ખેતર-વાડી કે ગામગરાસ નહોતાં પણ આકાશી રોજી (આકાશવૃત્તિ)નો જ આધાર હતો, તે દેવીદાસના ગુણની એ પ્રશસ્તિ છે. દુહો તો નિયમને આધીન કૃતિ છે. એમાં વર્ણસગાઈ હોવી જોઈએ, જે વર્ણથી પંક્તિ મંડાય તે જ વર્ણથી પૂરી થાય; એનાં પાંખિયાં એટલે કે અનુપ્રાસ મળવા જોઈએ. ‘ઍન્ટિથીસિસ’ આવવું જોઈએ. સામસામે પલ્લે બે ભાવ, બે વિચાર, બે કલ્પનાઓ સમતુલાએ તોળાવી જોઈએ. એનું લાઘવ જરીક ખંડિત ન થવું જોઈએ, કારણ કે એને તોળાવું છે લોકજિહ્વાને સુવર્ણકાંટે. જનતાનો રસગ્રાહી કંઠ અણઘડ રચનાને તો તત્કાળ ફેંકી નાખે. અશુદ્ધિને આપણે કદી સંશોધન ન કહીએ.

વિશ્વજ્ઞાનને અને તત્ત્વદર્શનને, ઋતુસૌંદર્ય અને પ્રેમની મસ્તીને, વિજોગની વેદનાને અને મોતના મહિમાને ઝડપી તસવીરમાં ઝીલતો દુહો આધુનિક કાવ્યરુચિની કસોટીએ પણ સંપૂર્ણ કલાસંપન્ન છે.

વધુ ખૂબી તો આ છે કે દુહો ગવાય છે. અત્યંત મધુર હલકે, કલેજા-વીંધણ કરુણ ઢાળે દુહા સોરઠા, સિતાર કે સુંદરી સમાં સંગીત સાજને ઝંકારે ગવાય છે. ગવાતો દુહો જ વધુ જીવવા પામ્યો છે.

---

177 . ઢોલો અને મારુ બેય પારણે સૂતેલ બાળકો હતાં ત્યારે તેમનાં વેવિશાળ થયેલાં. પછી દુષ્કાળ વગેરે કપરા દિનો આવતાં ઢોલાનાં માબાપ દૂર દેશે રહેવા ચાલ્યાં ગયાં. મૂળ સંબંધ ક્ષીણ બન્યા, પરસ્પર મળવું જ અશક્ય થયું, એટલે ઢોલાના પિતાએ ઢોલો યુવાન થતાં તેને મારવાણી નામે કન્યા પરણાવી. પછી ઢોલાને મોડે મોડે ખબર પડી કે મારુઈ નામે કન્યા મારી વાટ જોતી દૂર દેશે બેઠી છે.

178 . પીઠાત-વેજીની આ વારતામાં વેજી કાઠિયાવાડના કામળિયાવાડ નામે ઓળખાતા પ્રદેશના એક આહીર મુખી ભોજા કામળિયાની સ્ત્રી હતી. જેમ કામળિયાવાડમાં ભોજો કામળિયો તેમ દૂર જૂનાગઢ તરફ પીઠાત નામનો એક હાટી શાખાનો મુખી. બેઉ પરાક્રમી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. ભોજાએ પીઠાત હાટીને ભાળ્યો નહોતો, પણ વારંવાર નોતરાં પહોંચાડ્યાં હતાં. એક વાર પીઠાત હાટી ભોજાના ગામને પાદરથી પોતાના રસાલા સાથે નીકળ્યો અને તેણે તપાસ કરાવી, પણ ભોજો કામળિયો ઘેર નથી એવું સાંભળીને પીઠાત હાટી આગળ ચાલતો થયો. આ ખબર ભોજાની પત્ની વેજીને પડતાં તેણે પાછળ માણસો દોડાવી, આગ્રહ કરી પીઠાતને પાછો વાળ્યો અને થોડા દિવસ પરોણો કરી રાખ્યો. પીઠાતના ગયા બાદ ઘેર આવેલા પતિને તેણે પીઠાતની વીરતા, સજ્જનતા, સુંદરતા વિશે વાત કરી. પણ પીઠાત હાટીનાં રૂપગુણની છાપ વેજીના અંતરમાં એટલી ઊંડી પડી ગયેલી કે એક દિવસ એનાથી ઊંઘમાં ‘વાહ પીઠાત! અહો પીઠાત!’ એમ લવાઈ ગયું. વહેમાયેલા ભોજાએ વેજીને પોતે જેનું રટણ કરતી હતી તે પીઠાતનું ઘર માંડવા મેણું મારી ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. પછી તો નિર્દોષ વેજી કોપાયમાન બનીને સાચેસાચ પીઠાત હાટીને આંગણે ગઈ. પત્ની તરીકે પોતાનો સ્વીકાર કરવાની પીઠાતને ફરજ પાડી અને પીઠાતનું ઘર માંડીને રહી. આ મિત્રકૃત્યનું વેર લેવા ભોજો કામળિયો છૂપે વેશે પીઠાતને ગામ આવ્યો. ગામ બહારના ઉજ્જડ શિવાલયમાં એકાકી આવી ચડેલા પીઠાતને એણે દ્વંદ્વ ખેલવા પડકાર્યો. પીઠાત પોતાને ઘેર આવેલા મહેમાનોને વિદાય દઈ આવવા પૂરતો સમય માગીને ઘેર ગયો, અને વચન મુજબ એકલો પાછો શિવાલયે મરવા આવ્યો. વેજી પણ પાછળ પહોંચી, બેઉ શત્રુઓએ બતાવેલ ઉદારતાનું ભાન કરાવી બેઉ વચ્ચે વેજીએ સંપ કરાવ્યો, એને પોતે પરપત્ની બનેલી છતાં પૂર્વના પતિ ભોજાનું તેણે ભાવભર્યું આતિથ્ય કર્યું. પછી છેવટે એક દિવસે બેઉ દોસ્તો આ સ્ત્રીને જોડે લઈ દ્વારિકા જાત્રાએ જતા હતા, ત્યાં રસ્તે ભોજા કામળિયાને મિત્ર પીઠાતની ઘોડીને માથેથી ધૂળ ખંખેરતો દેખી વેજીએ ટોણો માર્યો :

વાઢે દળ વેરી તણાં જાતાં ને વળતાં જોય,
કરમ તાહરાં કોય, પીઠિયા! પાણ ફાટે.

[હે પીઠાત હાટી! તારાં પરાક્રમ કેવાં છે કે આ ભોજા જેવા પથ્થરો પણ ફાટી જાય છે.]
આથી ભોજનું દિલ દુભાયું. એણે આ અપમાન ધોવા પીઠાતને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં પડકાર્યો અને બેઉ લડીને ત્યાં મરાયા. (જુઓ મેઘાણી-સંપાદિત ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ અને હરગોવિંદ પ્રેમશંકર સંપાદિત ‘કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ.’)

179 . આ દુહાબદ્ધ વારતાઓ માટે જુઓ મેઘાણી-સંપાદિત `સોરઠી ગીતકથાઓ' અને હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી સંપાદિત `કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ'.

180 . અપભ્રંશ કાળમાંથી જ ચાલી આવતી એ પરંપરા છે. જુઓ પ્રકરણ 3માં પ્રબંધોમાંથી આપેલાં દૃષ્ટાંતો, જેમાં સિદ્ધરાજના દુહાઓને છેડે ‘કર્ણ ઉત્ર’ (કર્ણનો પુત્ર) એમ આવે છે.

12

વારતા-કથનનું ગદ્ય

કડીબંધ દુહાઓવાળી વારતાઓમાંથી સીધા આપણે એ વારતાકથનના ગદ્ય-અંશોની તપાસે સરી જઈ શકીએ છીએ. વારતા-કથન એ ચારણી વાણીનો એની કવિતા કરતાં પણ ઘણો મોટો ને વધુ મહત્ત્વનો ફાળો છે. ચારણી કાવ્યપ્રકારોને પણ પ્રવાહી અને જીવંત રાખનાર આ વારતાક્ષેત્ર છે. ચારણ જો વારતા ન માંડતો હોત તો ઘણો વહેલો લુપ્ત થયો હોત. લોકોએ ચારણી વારતા કથનને દુહા કરતાં પણ વધુ આસાનીથી અપનાવ્યું છે. રાજસ્થાની ઇતિહાસમાંની, વીર વિક્રમની, પ્રેમી યુગલોની કે ચતુર વણિકોની, ગંભીર અને ટીખળભરી, લાંબી કે ટુચકારૂપ વારતા કહેવાની ચારણી ફાવટ અજોડ કહેવાય છે. એને એની અનોખી જ વારતાશૈલી છે.

આ ચારણી વારતાને ગ્રંથસ્થ કરવાનો પહેલો યત્ન એક પારસી વિદ્વાને કર્યો. એંશીએક વર્ષ પર ગામોગામ ફરતા અને બે-ત્રણ લહિયા રોકીને ચારણી વારતાકારોના મુખ-ધોધ ઝીલવા મથતા આ પારસી ભાઈએ ‘ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વારતા’ના ત્રણેક ભાગ ઈ.સ. 1874ના અરસામાં બહાર પાડેલા તે સુભાગ્યે અત્યારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શબ્દશ : એ જ પાઠ રાખીને પુનર્મુદ્રિત કરેલા છે. છતાં તેમાં પણ એ સંગ્રાહકની પિછાન ખાતે તો ફ.બ. નામની બે પ્રથમાક્ષરોની સંજ્ઞા ઉપરાંત કશો પત્તો નથી. એ ભાઈએ ખંડ બીજામાં મૂકેલી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે “It would be interesting to note here the bard’s manner of telling a story : but as Dr. Marigold said, it is difficult to translate the eye, so it is impossible to translate the twang and the sing-song. At the same time, the bard uses words, which strike more by their sound than their sense, a good deal of alliteration and very many mnemonic words, albeit with ‘fossil poetry’ of their own, which constitute ‘par excellence’ the beauty of bardic recitations.”

પછી એ પોતે ઝીલેલી ‘માનસિંગ અભેસિંગ’ની વારતામાંથી એક વર્ણન ઉતારે છે :

બરછી

“બરછી બાંધી લીધી છે. બુરી બર્છીતની, જમીને આવે જસો, તે સીમાડે તસો. વાતમાં કહીયે વેગળો, તેવી બર્છીને –

તરવાર બાંધીને

“તરવાર લાખાળા લૂવારની સજ કરેલ, મોન્ચા વાઢાળિયાની વાર કરેલ, ત્રણ તસુ પગથી ઓ-(?) લીગલી ખરચલે પડી હોય, હણ્યો જાણે કે પાણાંનું ઢોકળીઉ પડ્યું જે. અરી મડીના માથામાં ધંધોળ્યું હોય તો, ભાંજી ખાવાનો દસેરો એક કોર પડે ને હરદવારના મેલામાં કાકડીઉ ખંડે, એવી તરવાર બાંધી લઈને ચાલ્યા.

રજપૂતો ઘોડે બેસી

“જનમાર્ગે કેસરી ચાલ્યા, રજ લગી તરણા, તરણા ઊભા સુખચેન ન ચરે હરણાં, વા વાદળ ને વછૂટ્યાં, લઈ દઈએ તારા, એકો શબ્દ શોહામણો તે હંસને હીળોરા એવા રજપૂત ઘોડે બેસી તે ઘોડા લાંબી નળિયારાં, ટૂંકી ફલિયારાં, ઝાળકવા છાતીવાળા, અડી સુમેરી વાળા, વાટકી, પાણી પીએ, થોડા પાણીમાં માછલી ફફળીઉ મારે, આકાશમાં વાતો કરે અગાડીના ચાવતલ ને પછાડીના તોડતલ, લાંબી લાંબી કેશવાલી, ટૂંકી ટૂંકી કાનસુરી, ઝરાનાં ઝરાં, હાથ

સતા અઢાડ સાથે સગડા થવા ના દીએ એવા ઘોડા રજપૂત ભેગા છે તે ચાલતાં ચાલતાં વનરાં (વૃંદા)વનમાં, ઘાટી ઝાડિયાં ને લેલૂંબિયા, ત્યાંથી ચાલતાં ચાલતાં ઉબરીઉં ગામ પુગા હમીર હાઠાળાનું. ત્યારે હમીર હાઠાળો કેવો કે – "બજે રાગ સિંધુ. જધે ગડોગડ બુંબયો, ડોળમાં પડે એમ તાલી. સાંપેની સામઠી લીટી, કંઈએ સદાને બોલમાં રાખીયે સદેવારે, ભરે વેમાતની પડે, સર ભચોભચ. મામલા વચોવચ જીવ મેલ્યા, કાયરા નરાને બાંબો કહે બચોબચ બર્છી થકી ખેડ્યા તેનાં શહેરમાં આવ્યા, ત્યારે તો –

ગામમાં આવી

"પદમાશા, ને પેમાશા, ને રૂપાશા ને શોભાશા ને નેમચંદ, લટકચંદ ને મતકચંદ ને માખીચંદ ને ઇલ્લીખાં, ને બીલ્લીખાં, ને ચક્કીખાં ને ચાકરખાં જોવા મલ્યા, ગોદડી ને ફોદડી ને મોડદી ને મેદડી પણિયારી ધાતી ધાતી આવી.

ચોરે ઊતરયાં

"આ ચાલ્યા હમીરને ચોરે જઈ ઊતરયા, ત્યાં તો સામોજી ને કસરોજી, તડક્યાજી, તંબોલીજી, અંબોલીજી, ફલેસીખા, લોંડામિયાં, ને જસખરજીભાઈ આવ્યા મલવા. હો હો ભાઈ રામ રામ છે. કાંહાં ચાલ્યાં? તો સગાઈ કરવા. તો હમીરને એક છોકરી છે તે કેવી રૂપાળી કે –

હમીરની છોકરી

"રાણનો કોલામો, મખમલનો રેજો, તાકી મૃગલી, હોલી જાલ, પુનેમનો ચંદરમા, કોરે આભ વીજલી કડાકા કરે. તે તો વાળે વાળે મોતાવલ થબી, નારી કુંજરનાં ચીર પહેરયાં, પગમાં દમરૂ ઝાંઝર, ચાલ ચાલે તો ગેંડાની, બોલ બોલે તો ફૂલનાં, બેસે તો પદમણી, રમન કરે તો હાથિણી, ગોર ઘુંટણ ને શૃંગાર એ તો

પીંગલહુંડી પદમણી, ગોખેથી કાડે ગાત્ર
દેવી સંધા મન ડગે, તો માનવ કે તો માત્ર.
હાથે ચુડી હેમની, હેમ સરીખા હાથ,
મારુને જે દી ઘડી, તે દી નવરા દીનોનાથ.
મારુ મારુ છું કરો, છોટી દામનિયાં.
નવરે દહાડે નીપાયાં કોક કોક કામનિયાં!
ચંદો ચંદાને ઘર ગયો, વન ચંદે અજવાશ,
મારુ ઉઘાડે કંચવે, જાણું ઘોડાને નીરે ઘાશ.

"એને નીમ છે. જેને ત્યાં સાત વીંસુ ભેંસ પાડિયાણીઓ હોય તેને ત્યાં વરવું, નહીં તો નહીં જ, વરશ જાતે જાતે 12 વરશ ને 13 વરશ ને 14 વરશ ને 15 થઈ ગયાં. આ વિચારે છે કેને ત્યાં ભેંસુ છે. એમ બેશ્તે બેશ્તે 20ની થઈ. ત્યાં સાત વીસ મોડણ પાડાને બાંધી ગાડામાં નાખ્યા છે ને આ આવ્યો. ચોરે ઊતર્યો ને મોડણ છોડ્યાં કે કલાપીટ કરવા માંડ્યા તે છોકરી સાંભળે છે. છોકરી 20 વરસની થઈ છે તે

પુરજોબનમાં હતી તેને જોઈ

"હામકામ, મૃગલોચની, ઠાકરિયો વિંછી, હેમનાં પાતિયા માથે ખડક્યો જાય, ભરી બજારે રેલતો જાય. ભલ્યે ઠાકર. રેશમનો કટકો, જરીનો જર, કાળનો વેરી, લખણનો કાળ એ રીતે અસ્તરી ભરાણી છે, તે થોડા દીમાં લગન આવ્યાં ત્યાં ધાતડી ને ફુદડી, ને ફફતડી, ને સોંધાતુર ને ગોટીંબડી, ને મોતીંગડી ને ઢોલફાડ ને હાડફોમ ને અર્ધા વેગી ને લવિંગડી. એવી શાહેલીઓ ભેગી થઈ છે, ને ચોરા પાસે થઈને જાય છે તે આને જોઈને વિચાર્યું કે આ સમાન બીજું માગું આવે નહીં : માંગાને જવા દેવું નહીં, ત્યાં તો ચોરે કાવા કસુંબા થાય છે.

પછી કસુંબા

"રેડીઆ કસુંબા કહાડ્યા, જૂનો છાપડાનો સુવાની માતા થર ગરમાળો. દુબળા ઘરની રાબ, પારઠ ભેંસનું દુધ, ઈ ઠીકાઠીક; જાયફલ, જાવંત્રી, તજ, તાલ, તમાલપત્ર નાખેલો તૈયાર કરી પાવા માંડ્યો. બાપ પીએ તો બેટાને ચડે. બેટો ખાય તો બાપને ચડે, કાકો ખાય તો ભત્રીજાને ચડે, ચીડી પીએ તો હાથી બાઝે, એ રીતનો કસુંબો કાહડી તૈયાર કરો છે. સામસામા બેસી ધ્રોબે ધ્રોબે પીધો, ઝરવઝર કરતાં તલનો ત્રીજો ભાગ, રઈનો કણ જેટલો, જો હેઠ પડ્યો હોય તો પૃથ્વી ખોદી શેશ નાગને માથે જઈ ચોંટે, એવો શેશનાગના માથાનો કસુંબો કરી.

હુક્કા કરયા

"પછી હુક્કો તૈયાર કરો. દસ પાણીએ ખંખાળી, ખૂબ ધોઈ, કોયલા ખાખરાનાં, જંગરીઓ ખાખરાનાં તાંહાંથી, તંબાકુ ખારી કુઈની ભરી, બબે ફૂંકો તાણી. હવે અફીણ ઊગ્યાં, રૂવાળે રૂવાળું ઝટકાણું, ત્રાડ ભીંડી, પલોટી ઠાંસી. ખૂબ હુશારીએં બેસી જાંહાં વાતો કરે છે.

કે ભાટ આવી

"ખાએ પીએ, મજલસ રચે, ભખે જશ બોત ભીખારી ઇંછાતરમાં જાંહા બેઠા છે, તાંહાં પાછાનો ભાટ આવી ઊભો.

બાંધે તંગ કમાન, ઓપ પાછા પીછાણે,
દેખે મેં પેલવાન, તાંહાં તો કહો ન જાણે.

"હે ભાટ કાંઈ વાતું આવડે? તો હુવે, વાત તો એવી કરું કે કદી ઢોર ઝપાટાનું આથડેલ, પથ્થરનું પડેલ, ઝાડનું ઝરેલ, એ રીતે ભડ્યું હોય તો પાછું વળે એવી વાત કરું.

સગાઈ કરી

"કાવા કસુંબા ખૂબ પી સાંજ તાણે કહ્યું. ભાઈ સગાઈ કરવી તો અહીં જ છે. ઈં ગળ ખાધો ને ઠીકાઠીક :

ને રાત્રે ભોજન જમ્યા

"રાત્રે પકવાન તીખાં ને તમતમતાં, વઘારયાં ને ધુંગારયાં, ગળ્યાં ને મોળાં, ખાટાં ને ખરહરાં, બત્રીશે ભોજન ને સોળે શાણવાં, સોનાના થાળમાં મેલીને લાવા ને ખાઈને સૂતા ને સવારના પહોરમાં બ્રાહ્મણે જોશ જોયા –

ધન, મકર, કુંભ, મીન, મેખ સહી, તુલ ને તરકડો.
વા વંટોળ, હેઠ બ્રાહ્મણ ને ઉપર ઝરખડો."

"It will be seen that about 'four' pages have been occupied to express as a bard would in the shortest possible compass for, one could give a version even thrice as long to express only the 'two' following sentences : 'The Rajputs equipped with ponirads and swords, marched on horseback to Ubaria, the seat of Hamir, the Obstinate, who had a handsome daughter in the puberty of twenty summers. They were received at the public square (choro) and spending the evening with opium, hookah and 'small talk' were lodged and feasted for the night; and rising in the morning they made their terms of marriage. The ending couplet is hudbrastic, native bards being capable of much dry satiric humour, whenever they wist to express it."

['ગુજરાત કાઠિયાવાડ દેશની વારતા', ભાગ 2 : અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના.]

અર્થહીન સેળભેળ

આ વર્ણનોની શબ્દરચના ઘણી અશુદ્ધ છે. વગર અભ્યાસે અક્કલ વગરની નકલ કરી લીધી છે. અવતરણોમાં કેમ જાણે બીબાં જ એક ઠેકાણેથી ઊડીને બીજે સ્થળે ગોઠવાઈ ગયાં હોય એવો ખીચડો થયો છે. આ સેળભેળને સાફ ન કરીએ તો વાચકો ચારણી ગદ્યનું કેવું મૂલ્યાંકન કરશે?

તરવારનું વર્ણન જુઓ. ધડમાથું કે ટાંટિયા મળે છે? –

‘અરીમડીના માથામાં ધંધોળ્યું હોય તો, ભાંજી ખાવાનો દસેરો એક કોર પડે ને હરદવારના મેલામાં કાકડીઉં ખડે –’

ખરો પ્રયોગ આવો છે : ‘માથામાં ઠણકાવી હોય તો ભાજી ખાવાનો દસશેરો (માથું) હરદ્વારના મેળામાં દૂબળા સાધુના હાથનું ખીચડીનું રામપાતર જેમ લોંઠકા હાથની થપાટે જઈ પડે તેમ જઈ પડે.’

‘જનમાર્ગ કેસરી ચાલ્યા રજ લાગી, તરણાં ઊભાં સુખચેન, ન ચર હરણાં.’ એમાં તો એક સુંદર દુહાને હલાલ કર્યો છે :

જણ મારગ કેસરી ગયા, રજ લાગી તરણાં,
તે ખડ ઊભાં સૂકશે, નહિ ચાખે હરણાં.

ઘોડાના વર્ણનમાં ‘વાટકી પાણી પીએ’ એમ નહિ પણ ‘વાટકીમાં પાણી પીએ’ એવા ઉચ્ચ અશ્વ-લક્ષણનો ઉલ્લેખ છે. મતલબ કે જાતવંત ઘોડાનું મોં એટલું નાનું હોય છે.

આવી અશુદ્ધિઓ રહી જવાનું કારણ આ પારસી સંપાદકની અબુધતા અથવા અશાહીયતામાં નથી પણ એનાં સમકાલીન સ્થિતિ સંજોગોમાં, એના પંથની વિકટતામાં રહેલ છે. એણે પોતે જ જણાવેલી મર્યાદાઓ જોઈએ :

અવળચંડા વારતાકારો

"હિંદુઓમાં ભાટ-ચારણ, રાવળિયા, તુરી ને મુસલમાનોમાં મીર ને લુંઘા એટલી જાત ગુજરાતમાં વારતા કહેનારી છે. તેઓ બધા વિષયી ને અફીણી હોય છે. એ પ્રમાણે જ્યાં તેઓ અડંગા નાખે ત્યાં વિનામહેનતે પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એટલે બેપરવા અને સ્વચ્છંદી કાં ન હોય? હવે એમાંથી એકાદને આપણે વાત કહેવાનું કહીએ તો ધીમે ધીમે અફીણ ખાતો, હુક્કો ગગડાવતો, ઝોકાં ખાતો, રાગડા તાણતો, એક કલાકનું કથન એક પહોરે પણ પૂરું કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે એક જ બેઠકમાં જો વાત પૂરી કરે તો ભાટની જાત લજવાય! તેથી કડકો સવારમાં તો કડકો સાંજરે બીજે, ત્રીજે કે ચોથે દહાડે પણ કહેવા આવે. ને કદી મનમાં આવ્યું હોય તો કડકો રહ્યો હોય તે સંભળાવે જ નહિ.

"બીજું, ભાટની સામે જો કાગળ ને કલમ લઈને બેઠાં તો કાં તો ભડકીને ઊઠી જશે કે કાં તો વાતમાં કાંઈ ભાગ મૂકી દઈ ગોટો વાળી મૂકશે. આપણે લખવા લાગ્યા તો કહેશે કે 'તમે લખી લો ત્યારે તો અમારા સહકુટુંબની આજીવિકા પર પાણી જ ફરી વળ્યું, તો પછી અમારે ખાવું ક્યાંથી? માટે અમારા ગુજરાન માટે કાંઈ ગરાસનો બંદોબસ્ત કરી આપો તો લખાવીએ.

"જે લખનારા ઘરમાં બેસી લાડમાં લોળે છે તેમને અનુભવ હોતો નથી; પરંતુ જેઓ માંહેલા પ્રાંતમાં ફરી ભાટ-ચારણોના એક વેળા સંબંધમાં આવે છે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે કે આ વિષયી અને બેપરવા લોકોને સ્વાર્થબુદ્ધિ અને તેમના અતિલોભને લીધે કંટાળો, નકામો વખત, પૈસાનો ખરચ અને પરિશ્રમ ધાર્યા કરતાં વધારે લાગે છે.

છપાવતાં ફીકી પડે

"ત્રીજું, એક જ ભાટ પાસેથી વાત સાંભળી જે સખસ તેને ખરી ને સંપૂર્ણ માને તે સજ્જડ છક્કડ ખાય છે. કારણ આજકાલના ભાટો કાં તો એટલા અભણ છે કે તેમને વારતા બરાબર આવડતી નથી કે કાં તો તેઓ લુચ્ચાઈ કરે છે તેથી પૂરેપૂરી કહેતા નથી. મને દરેક વાત ત્રણ જુદા-જુદા સખસોને મોઢે સાંભળવી પડી હતી ને પછી જ તેને સંપૂર્ણ થયેલી જાણતો. ભાટ-ચારણો જેમ વારતા કહે છે તેમ જ લખીને છપાવતાં તે ફીકી પડે છે. ભાટની બોલવાની છટા જ કેટલીએક વાતને દીપાવે છે. પરંતુ બોલવાની છટા કોઈથી લખીને દરશાઈ શકાતી નથી. વળી વાત કહેનારા બોલેબોલ લહિયા તરીકે ઉતારી લઈ છપાવવાથી ગ્રંથ કેવો ફીકો ને નીરસ થાય છે. દશ નકામા ટુકડા મળે છે. ત્યારે એક રસિક અથવા આખી સાચી વારતા મળી આવે છે."

['ગુજરાત કાઠિયાવાડ દેશની વારતા', ભાગ 3 : કરતાના વિચાર]

સંપાદકની ક્ષતિઓ

વારતા કહેનારાઓની ક્ષતિઓ ત્રુટિઓની જોડાજોડ આ પ્રામાણિક સંપાદકે પોતાની ખામીઓનો પણ મુક્તકંઠે એકરાર કર્યો છે : એક તો પોતે પારસી છે : પોતે શાળાઓમાં ગુજરાતીના વિષયમાં ઇનામો મેળવેલાં પણ પોતે “કહેવાતા બે-ત્રણ ‘ક્લાસિક’ ગુજરાતી કવિઓ સિવાય કશું વાંચ્યું નથી.” અખબારના થોડા લેખો લખવા ઉપરાંત ગુજરાતી કશું લખ્યું નથી. આ પુસ્તકોના લખાણમાં પોતે અદ્યાપિપર્યંત એક પણ હિંદુની સહાયતા લીધી નથી. કહે છે કે –

“શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારા હિંદુઓની અછત છે ને હું અનુભવ પરથી કહી શકું છું કે મુંબઈ ને અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં પણ તેવાઓની સંખ્યા માત્ર આંગળીઓ પર ગણી શકાય છે; બાકી કપાળે ટીલાં તાણીને માથે પાઘડીનાં ગોળ ચકરાં કિંવા ઢલતાં જૂનાં સૂપડાં ચઢાવીને ફરેથી ગુજરાતી લખનારા ગણાતા નથી અને તેમના વડે આપણો હેતુ પાર પાડી શકતો નથી. એમ તો મારી પાસે બે-ત્રણ સખસો કવિનાં પાઘડાં ચડાવી બે-ચાર ગ્રંથકારનાં થોથાં બગલમાં મારીને, ચાર-પાંચ મહેતાજીની સોટી દેખાડતા ને એથીયે વધારે સંખ્યા માસ્ટરની પિછોડી લટકાવી-લટકાવી મહાલતા આવ્યા હતા કે જેમને મેં અથથી તે ઇતિપર્યંત નોંધ પૂરી કરી આપ્યા છતાં તેને સરળ વાક્યોમાં ગોઠવવાનાં, તેમ જ દશ પાનાં પૂરેપૂરાં લખી આપ્યા પછી તેમાંનાં પાંચ વાક્ય પણ ફેરવી વધારે માર્મિક કરવાનાં સાંસાં પડ્યાં, કારણ તેઓ વિચારશૂન્ય ઘાંચીના બેલની પેઠે ભાષારૂપી ઘાણી એક જ રીતે ફેરવે છે અને જે ઢબ વાંચેલી તે જ તેમને બેસી ગયેલી હોય છે. તે વગર કોઈ પણ રીતની નવી છટા અથવા માર્મિક વાક્યરચનાનું ચાતુર્ય, એવા માત્ર ભાષાનું લાદાવૈતરું ઉપાડવાને સરજેલા વેઠિયાઓ, સમજી શકતા નથી. હવે સહજ હસ્વજ, દીર્ઘ સુધારે અથવા હસ્તદોષ દૂર થાય (કાંઈ રોકાણની વખતે એક હિંદુ લખનાર પાસે વીસેક પાનાં તપાસાવ્યાં હતાં તે સિવાય) એટલી જ માત્ર મદદ ફક્ત સાધારણ હિંદુ પાસેથી મળે તે લેવાની મેં હાલ બંધ રાખી છે. યદ્ મવિશ્યતિ તદ્ મવતુ ૐ–”[181]

[એજન]

ધ્યેયનો ફરક

ઉપરાંત મુદ્રણાલયની જે મુશ્કેલી તેમને નડી છે, તે તો તેમણે કરેલા ઇશારા પરથી જ અનુભવીઓ બરાબર કલ્પી શકે છે. ઉપર કહ્યા તેવા વિષય સંજોગોમાં આ વિદ્યાભક્ત પારસીએ પોતાનું કામ જેવું દીપાવ્યું છે તેથી અધિક બીજા કોઈએ ન કર્યું હોત. તેમણે ઉતારેલી વારતાઓ વારતાકારની વાણી પ્રત્યેની વફાદારીમાં નજીકમાં નજીક પહોંચી શકી છે. તેણે વારતાઓના પ્રસંગો, પાત્રો, કથનની ધાટી, સંકલના અને અવતરણોનો કાવ્યસંભાર પ્રશસ્ય સત્યનિષ્ઠાથી સાચવેલ છે. છતાં અકબંધ ચારણી ભાષાપ્રયોગો આ વારતાઓમાં આપણને નથી સાંપડ્યા તેનું કારણ તેમની સત્યનિષ્ઠાનો અભાવ નથી પણ એમણે ધારણ કરેલ ધ્યેયનો ફરક છે. એ ધ્યેય શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા વાપરવાનું હતું, તે વખતની શુદ્ધ સંસ્કારી ગણાતી ગુજરાતીથી ચ્યુત થવાનો તો ઊલટો તેમને ડર સતાવતો હતો. એટલે જ તેમને ખુલાસો કરવો પડ્યો છે કે –

“Still, the language is as correct as any Hindu would write; while volume has for its size more colloquial idioms, and social expressions than perhaps any other. Objections will be taken to some words and turns of sentences as provincial or rustic and not used by the stale jogtrot writers of Ahmedabad. While hearing the

story-teller or mixing in the rustic pastimes of the people, I took a pleasure (I am sorry I did not make it a study) to mark some words, which struck me as picturesque or expressions which appeared to me to be original. I have endeavoured to transfer them, though under the greastest stint for the present, in my writings."

['ગુજરાત કાઠિયાવાડ દેશની વારતાઓ' ભાગ 1 : અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના]

ઇચ્છી જવાય છે કે વારતાઓના શ્રવણ વખતે તેમને જે કાંઈ ચારણી શૈલીની વિલક્ષણતાઓ અને શબ્દની ચોટદાર મૌલિકતાઓ માલૂમ પડેલી તે તેમણે પકડી લીધી હોત તો આજે આપણે જે મોટો ભાષાભંડાર ગુમાવી બેઠા છીએ તે મૂડીમાં રહેત.

વર્ણનના નમૂના

સદ્ભાગ્ય કહો કે દુર્ભાગ્ય, પણ આ-નાં આ જ વર્ણનો હજુ સુધી અકબંધ કંઠોપકંઠ ચાલ્યાં આવે છે. વિવાહ વરઘોડાઓમાં ચાલતી અમુક શોભાઓની જેમ આ ને આ જ વર્ણનો પ્રત્યેક વારતાના ભળતા પ્રસંગોને રજૂ કરવામાં ખપ લાગતાં હોય છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે વર્ણનોના અવનવા પ્રકારો જ નહોતા. નહિ, પ્રકારો ઘણા હતા. વારતાકારોના જૂજવા કંઠોમાંથી ફક્ત મને એકને સાંપડેલાં સ્વરૂપોમાંથી આટલાં જ જુઓ :

સિંહ ચાલ્યો આવતો હોય તો –

"ભૂહરી લટાળો, પોણા પોણા હાથની ઝાંફું, થાળી થાળી જેવડા પંજા, સાડા અગિયાર હાથ લાંબો, ગોળા જેવડું માથું, ગેંડાની ઢાલ જેવડી છાતી, કોળીમાં આવે એવી કડ, દોઢ વાંભનું પૂછડું એનો ઝંડો માથે લઈ હાલ્યો આવે છે. પોણા ગાઉ માથેથી, વીશેક ભેંસુંની છાશ ફરતી હોય એમ છાતી વગાડતો આવે છે, ગળું ઘુમવટા ખાતું આવે છે. પોણા પોણા શેરનો પાણો મોઢા આગળ ત્રણ-ત્રણ નાડાવા ચણેણાટ કરતો આવે છે. જેની ઘડીએ પગની ખડતાળ મારે તે ઘડીએ ત્રણ ગાડાં ધૂળ ત્રણેક નાડાવા જાય ઘે! ઘે! ઘે! કરતો ધખીને આવ્યો. એક લા નાખી. બીજી લા, ને ત્રીજી લાએ તો ભુક્કા! હાથીનાં કુંભાથળ માથે ઝીકું જાય."

પાણીદાર ઊંટને ચાલ્યો જતો બતાવવો હોય તો –

"જમીં બળતી બળતી જતી હોય એમ છબ્યા-ન છબ્યા પગ માંડતો ડીલને નીંડોળીને પંદરક હાથ માથે ઝાફું કરતો, ડોક નીંડોળીને અસ્વારના ખોળામાં નાખીને દેતો, ત્રણેક ગાઉ માથે જાતો ને કણકે, તાળવું કાઢતો આવે ઘે! ઘે! ઘે! ઘે! કરતો."

તેજસ્વી ઘોડો વર્ણવતો હોય તો –

"અંજળીમાં પાણી પીવે એવી મોકલી (મોઢું), ફોરણાનાં વારણાં લ્યે એવી માણેકલટ, બે ગૂડાનાં વારણાં લ્યે એવી કેશવાળી, બાજોઠ જેવાં તરીંગનાં પાટિયાં, કૂકડાના જેવું કાંધ, માંડ દળી સામે એવી કેડ, બાપ સગા બેટાને ચડવા ન ધે એવા ઘોડાને માથે અસ્વારે પાઘડે પગ નાખતાં તો –

``પાગા નાખતાં રકાબ કવિ ધાગા ધાગા ભરી પાગા
આગા જાવે નાહીં ભાગા મૃગાણા હીં આજ;
તોપકા ગેણાગા તરી બાગા હાથ જાય ત્યાં તો
રીઝા રાગા વ્રવે નાજાહરા અભેરાજ.
રૂમ્મા ઝુમ્મા ઠમ્મા ઠમ્મા તરી ખેળા જેમ રમે,
તળપ્પે ગઢાંકે માથે જાણ્ય છૂટા તીર,
ચાસરા ઉર સ્ત્રીં ઓડા, કાનસૂરી જર સોહે,
સમંપે એરસા ગોડા વાલેરા સધીર.
દેખો પલ્લે લાંબી શેરી, ફૂલ વેરી નાખે ડાબા,
હેરી હેરી જોવે ત્રિયા કાંધ ફેરી હાલ,

અનેરી અનેરી વાહ ઘોડા ગતિ તેરી આજ
સોનેરી સમાપે તરી બિયા વેરીસાલ."

રાજાનો દરબાર વર્ણવવો હોય તો –

``રાજા રાજ ને પરજા સુખી
ખાતો ખાય ને ભરતો ભરે
જાણને લાખ ને અજાણને સવા લાખ
સિત્તેર ખાન ને બોંતેર ઉમરાવ
ખખા દોતિયા
મેતા મસુદી
કારભારી ને ચોપદાર."

કસુંબો ઘૂંટાતો હોય તે વર્ણવવા માટે –

``ખરલમાં નાખો તો ખસરક ઘુટાક
ગળણીમાં નાખો તો ત્રબક ત્રબક
બાપ પીએ તો બેટાને ચડે
બેટો પીએ તો બાપને ચડે
એમાંથી એક અંજળી ભરીને હાથીના માવતને આપે,
ને રડ્યું ખડ્યું ફોરું જમીન ઉપર પડે તો સાત
પાતાળ ફાડીને શેષનાગને માથે ઠરે.
નગારાં ત્રાંબક રડે, હોય મરદ્દાં હલ,
શિર પડે ને ધડ લડે, આયો શેણ અમલ્લ.
પરભાતે જે ના પિયા ઘાટા કસુંબા ઘૂંટ
વે નર સમજે ઊંટ, વેરાગીને બારણે.
મંજારી પીવે તો બાઘહીં કું માર દેવે,
ગદ્ધા જો પીવે તો મારે ગજરાજકું
કુત્તા જો પીવે તો.
ચીડિયા જો પીવે તો માર દેવે બાજકું."

પછી હોકા પીવાનું વર્ણન –

" મનસાગરે અડખે પડખેથી આવળિયાં, બાવળિયાં, લપોટિયાં ઝપોટિયાં વીણી લાવીને ચકમક ઝેગવ્યો. ઇંધણાંનો દેવતા પડ્યો અને પછી –

"વાલિયા ગાબુના વાડાની બજર, આછોટિયા વાડનો ગળ, મચ્છુની કાંકરી અને ઊંડનું પાણી કર્યાં ભેળાં. ચલમ ભરીને એવો દેવતા માંડ્યો કે ચલમ ઊંધી વળે તોય તિખારો ન ઝરે. હોકાની એક બે ને ત્રણ ફૂંકું લીધી ત્યાં તો રાજની કાયામાં બત્રીસે કોઠે દીવા થઈ ગયા."

માર્ગમાં આવતી વિકટ ઝાડીનું વર્ણન –

"અખંડનેત્રા ઝાડી : ડુંગરે ડુંગરની મૂળુ મળી છે. ઝાડવે ઝાડવું અટવાઈ ગયું છે. સાંસો કાલ મેલે એવી આરડ બોરડ કેરડની ઘટા બંધાણી છે. સાગના દોરિયા નેવું નેવું હાથને માથે ડોકાં કાઢી રિયાં છે. વાંદરાં ઓળકોળાંબો રમે છે, રીંછ કણકી રિયાં છે, અને નવ નવ હાથ લાંબા ડાલામથા સાવઝ એવી તો ઝરડકિયું દિયે છે કે ગમમમમ! નેસના ડુંગરા હલમલી ઊઠે છે."

શૂરવીર અને તેની સુંદરીનો પ્રથમ મેળાપ આમ વર્ણવાય છે –

"રજપૂત ઘેરે આવ્યો છે.

સાજણ આયા, હે સખી, જેની જોતાં વાટ,
થાંભા થડકે ઘર હસે, ખેલણ લાખી ખાટ.

"બાઈએ તો મોથ વાણી, એલચી વાણી, ખળખળતે પાણીએ નાઈ, ઘટ સમાણો અરીસો માંડી, વાળે વાળે મોતી ઠાંસી શણગાર સજ્યા છે.

"એવી હામકામ લોચના, ત્રાઠી મૃગલી જેવાં નેણ, ભૂખી સિંહણના જેવો કડ્યનો લાંક : ઊગતો આંબો, રાણ્યનો કોળાંબો, બા'રવટિયાની બરછી, હોળીની ઝાળ, પૂનમનો ચંદ્રમા, જેની વાડ્યનો ભડકો, ને ભાદરવાનો તડકો –

"સંકેલી નખમાં સમાય, ઉડાડી આભમાં જાય, ઉગમણા વા વાય તો આથમણી નમે, આથમણા વાય તો ઉગમણી નમે, ઓતરાદા વાય તો દખણાદી નમે ને ચારે દિશાના વાય તો ભાંગીને ભૂકો થાય –

"એવાં રૂપ લઈ થાળ પીરસી, સુંદરી ત્રણસે ને સાઠ પગથિયાં ચડી –

મારુ ચલી મોલ પર છુટા મેલી કેશ,
જાણે છત્રપતિ ચાલિયો, કોક નમાવા દેશ.
મારુ ચલી મોલ પર, દીપક જગાડ્યે,
જાણે હનમો હાલિયો, લંકા લગાડ્યે.
મારુ નઈ ગંગજળ, ઊભી વેણ સુકાય,
ચંદણ કેરે રૂખડે નાગ ઝપેટા ખાય.

"જેમ માથે ગઈ તેમ તો 'આવો! આવો! આવો!' એમ ત્રણ આવકારા મળ્યા. માનસરોવરનો હંસલો જેમ મોતી ચરે એમ સ્વામીએ થાળમાંથી ત્રણ નવાલા લીધા, અને પછી તો –

પે'લો પોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ
પિયુ કાંટાળો કેવડો, ધણ કંકુની લોળ્ય.
બીજો પોરો રેનરો."

બહોળો મસાલો

ઉપલા નમૂનામાં ગદ્યાંશો અને પદ્યાંશોની ગૂંથણી જોવાય છે. ગદ્યમાં ચિત્રાંકન કરતે-કરતે, વર્ણવાતી ઘટનાને ઊર્મિમંડિત કરવા સારુ વારતાકાર જે દુહા, ગીત, છંદ ઇત્યાદિ કોઈ પણ પદ્ય-ટુકડો ગદ્ય-દોરામાં પરોવતો જાય છે તે પદ્ય-ટુકડાને એ પોતાની પાસેના વિપુલ કંઠભંડારમાંથી તક્ષણ ઉઠાવી લે છે. કથાઈ રહેલા પ્રસંગની અને પેલો પદ્યખંડ જેમાંથી લેવાયો હોય તે પ્રસંગની વચ્ચે ભલે બહુ મેળ ન હોય, પદ્ય ભલે ઘોડાનું દાન દેવાની વેળાની અશ્વપ્રશસ્તિ હોય, અને વારતાપ્રસંગ ભલે અશ્વારોહણનો, પ્રેમયાત્રાનો અથવા યુદ્ધપ્રયાણનો હોય, તેમ છતાં તે બેઉને સાંકળી લેવાય. એથી ચિત્રાંકનમાં ભારી ભભક પુરાય. વારતાનું સ્ત્રીપાત્ર પિયુને મળવા જઈ રહ્યું છે ને? તો બસ, તો પછી પ્રસંગની જમાવટ ઢોલા-મારુના દુહામાંથી મારુઈના વર્ણન-દુહા ટાંકીને કરી લેવાય. કોઈ પણ વારતાપ્રસંગે પ્રસંગોચિત ભાવોદ્દીપન કરવા માટે વારતાકાર બહોળી પદબંધ સામગ્રીનું શરણ અને પોતાની તાકાત હોય તેટલો મસાલો અહીંથી તહીંથી ઉઠાવી લેતો.

લાક્ષણિક પ્રયોગો

સળંગ વર્ણનોની વચ્ચે જઈને ચારણી ગદ્યમાં આવા લાક્ષણિક તળપદા પ્રયોગો પણ ટંકાતા જતા હોય છે :

આજની ઘડી ને કાલ્યનો દી : સદા માટે એ સમય તો ગયો તે ગયો.

બેઉ આંખે શ્રાવણ ને ભાદરવો હાલ્યા જાય : શ્રાવણ-ભાદરવાનો વરસાદ વરસતો હોય, તેવી અવિરત અશ્રુધારા બેય આંખમાંથી વરસે.

હે અસ્ત્રી! સમજી જા! ઊગ્યો છે ને આથમતાં વાર લાગશે : યૌવનનો હજુ આરંભ જ થયો છે. કટોકટીના એ કાળને વીતતાં વાર લાગશે. વાસનાઓ સંતાપશે.

અંજવાળી તોય રાત : જેમ રાત્રિ ચંદ્રના પ્રકાશવાળી હોય છતાં પણ દિવસના જેટલી ભયમુક્ત નથી, તેમ સ્ત્રી ચાહે તેવી શૂરવીર હોય છતાં આખરે તો સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ છે – એનામાં

સ્ત્રીપણાને સહજ નિર્બળતા કે જોખમ તો રહ્યાં હોય છે જ.
કુંભાર દોરી ચડાવીને ચાકડેથી માટલું ઉતારી લે એમ માથું વાઢી લીધું : માથું કાપવામાં શૂરવીરોને જે સહેલાઈ પડે છે, તેનો સચોટ ખ્યાલ આ ઉપમામાંથી મળે છે.
કૂડનાં ધૂડ : દગો કરનારના યત્નોને ધૂળ જ મળે.
કેડિયાની કસો તૂટવા મંડે : મનુષ્યને અતિ હર્ષ થતાં છાતી ફુલાય અને તેથી અંગરખો ખેંચાતાં કસો તૂટે : દાન દેવાની ઊર્મિ.
કોઈ-કોઈના કપાળમાંથી બે આંકડાય ભૂંસી ન શકે : તકદીરમાં નિર્માયું હોય તેમાંથી લગાર પણ લોપાતું નથી; સહુ પોતપોતાનાં તકદીર ભોગવે છે.
ગોળની કાંકરી ખાવી : વેવિશાળ કરવું. વેવિશાળ કરતી વખતે ગોળ ખાવાનો નિયમ છે.
ઘેંસનાં હાંડલાં કોણ ફોડે? : ઘેંસ હલકું અનાજ ગણાય છે. માટે ભાવ એ છે કે યુદ્ધમાં સામાન્ય સૈનિકને શીદ મારવો? મારવો તો સરદારને મારવો.
ચોળિયું પારેવું ત્રણ વિસામા ખાય : કોઈ ઇમારતની અતિ ઊંચાઈ કે કોઈ કૂવાનું અતિ ઊંડાણ બતાવવાનો આ વાક્યપ્રયોગ છે, એની ટોચે કે તળિયે એક ઝપાટે કબૂતર ન પહોંચી શકે, પણ પહોંચતાં પહોંચતાં એને ત્રણ વાર વિશ્રામ લેવો પડે.
(વિધાતા) એનામાં ચપટી મીઠું નાખતાં ભૂલી ગઈ : વિધિએ એ માણસને જરા પણ અક્કલ-હોશિયારી ન બક્ષ્યાં.
જીવ વાઘરીવાડે જાય : દિલ વાઘરીઓના દિલ જેવું ક્ષુદ્ર બની જાય.
એવી તો ઠઠ હતી કે થાળીનો ઘા કર્યો હોય તો ધરતી માથે ન પડે : લોકોની અતિશય ગિરદી સૂચવનારા શબ્દો. એટલી બધી ભીડાભીડ કે થાળીનેય નીચે પડવાની જગ્યા નહિ.
ઢોલને ઢમકે પાણી : મારવાડના કૂવાઓ અત્યંત ઊંડા હોવાથી કોસ ચલાવનાર આદમીને એટલે દૂર બળદ હાંકી જવા પડે છે કે એક માણસે કૂવે ઊભો રહીને, જ્યારે કોસ નીકળે ત્યારે ઢોલ વગાડે તો જ કોસ હાંકનારને પાછા વળવાની ખબર પડે.
પનિયારીઓ ચિત્રામણમાં લખાઈ ગઈ : આશ્ચર્યમાં એટલી બધી સ્તબ્ધ બની ગઈ કે જીવતી સ્ત્રીઓ હોવાને બદલે જાણે ચિત્રની પૂતળીઓ હોય તેવું લાગે. અત્યંત આશ્ચર્યચકિતતા સૂચવનાર રૂપક.
પદમાવંતી તો પુરુષ નામે દાણો (ચોખો) ન જમે : કડક બ્રહ્મચર્યવ્રતનું સૂચન. જીવતા પુરુષની સામે તો ન જુએ, પણ બાજરો, ચોખા, મગ ઇત્યાદિ અનાજ પણ પુરુષવાચક હોવાથી તે ખાય નહિ.
બાર બાર મૂઠ્ય કેફના તોરા ચડ્યા : અફીણ ખાવાથી સારી પેઠે મસ્તી ચડી ગઈ.
સાંસો ખાલ્ય મેલે એવી ઝાડી : ઝાડી એટલી ગીચ કે સસલું પણ અંદર પેસવા જાય તો એની ચામડી ઊતરડાઈને જુદી પડી જાય.
બાવાનો જીવ સાતમી ભોમકાને માથે ગયો : સમાધિ ચડાવી બાવાએ ધ્યાન ધર્યું.
સોનાનાં નળિયાં થયાં : પ્રભાતના તડકા ચડી ગયા. તડકામાં નળિયાં સોનેરી દેખાય છે.
સમી સાંજે સોપો પડી ગયો : કેમ જાણે મોડી રાત થઈ હોય ને માણસો સૂઈ ગયાં હોય તેવો સૂનકાર વ્યાપી ગયો.
સંજવારીમાં સાચાં મોતી વળાય : કોઈ ઘરની સમૃદ્ધિ બતાવે છે.
સગો હાથ ન દેખાય એવી અંધારી રાત : માણસ પોતાના હાથને પણ ન જોઈ શકે, એ અંધકારની સઘનતા બતાવે છે.
સવા મણની તળાઈમાં સૂઈ રહેવું : નિશ્ચિંત રહેવું.
વિધાતાના લેખમાં મેખ મારી : વિધિનાં નિર્માણ મિથ્યા કર્યાં.

રૂઝ્યું કૂઝ્યું વળે છે : સૂર્યાસ્તનાં અજવાળાં સંકેલાતાં જાય છે.

સ્વરપ્રાધાન્ય

ચારણી વારતા-ગદ્ય ચિત્રાત્મક અને સ્વરપ્રધાન છે. હિંડોળાખાટ હાલતી હોય તો એ હંમેશાં સ્વરથી સૂચવશે –

કિચૂડ! કિચૂડ! હિંડોળાખાટ હાલી રહી છે.

વારતામાં જે પાત્રને ચારણ પ્રવેશ કરાવે તેને તાદૃશ બનાવવા એ તુરત જ લાક્ષણિક સ્વરપ્રયોગ કરે. દાખલા તરીકે બાવાનું પાત્ર :

જ્યાં મનસાગરો ડુંગરા માથે જાય ત્યાં તો એક જાટાધાર જોગી બેઠા છે. જોગીએ ચલમ માથે દેવતા માંડીને હાથમાં લઈ પછી –

આલેક ગિરનારી દુલા, ભજ ગાંજે કા પૂલા
નજર કરે કરડી સૌ મરે ટાંગા ઢરડી!

આવા શબ્દ લલકારીને પછી દમ માર્યો છે.

ગતિપ્રાધાન્ય

ગતિપ્રધાનતા, એ તો મૂળ વારતાનું જ મુખ્ય લક્ષણ હોવું જોઈએ, તેમાં પણ ચારણી શૈલીમાં વેગ કોઈ ફક્કડ ચલચિત્રના જેવો હોય છે. ખરું છે કે ચારણ એક વારતામાંથી અનેક ફણસવાં ફુટાવીને સમાપ્તિકાળ લંબાવે, પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે એ કોઈ ઘટનાના ચિત્રાંકન કે વિવેચન પાછળ કાળક્ષેપ કરતો. હાથ પરની ઘટનાને તો એ જાતવંત ઘોડીને વેગે આગળ લઈ જતો.

પોતે સ્વસ્થ

વારતા કરતી વેળા ચારણ કેવળ કથનકાર જ નહોતો, પણ અભિનયકારની, વારતાના પાત્રેપાત્રની, વિદૂષકની, વિવેચકની અને જીવનના ફિલસૂફની, બધી જ ભૂમિકાઓ પોતે એકલે હાથે ભજવ્યે જતો. એના કંઠમાંથી ટપકતાં કાવ્યાવતરણો વારતાના પ્રસંગની વિવેચનિકાઓ બની જતાં. વારતામાં વીર, શૃંગાર ને કરુણથી વેવલાઈ, દોંગાઈ, મૂરખાઈનો રસ પણ પોતે ભજવતો જતો. પોતે પોતાના કથનના પ્રત્યેક રસમાં મોજથી નાહતો ખરો, છતાં કોઈ પણ ઊર્મિપ્રવાહમાં પોતે અસહાય બની ઘસડાઈ નહોતો જતો. ઉલ્લસિત રહેતો, ઉત્તેજિત નહોતો બનતો. શ્રોતાજનો આવિર્ભૂત બની રોમાંચ અનુભવશે, રુદન કરવા લાગશે, નિ :શ્વાસ નાખશે, પણ વારતાકાર તો નિયતિની માફક નિર્લેપ જ રહેવાનો.

વારતા-ગદ્યનું એણે કરેલું ઘડતર જ એવા લોકભોગ્ય પ્રકારનું હતું કે ચારણી વારતા--કથનની શૈલીને સમાજનો કોઈ પણ મોચી, ઘાંચી કે લુહાર પકડી લેતો. આજે જોશું તો એવા બિનધંધાર્થી વારતાકારો ઠેર-ઠેર જડી આવશે. પોતાના કસબને એણે આમ સર્વગ્રાહ્ય બનાવ્યો તે ચારણનો સૌથી મોટો ઉપકાર છે.

---

181 . પોણો સો વર્ષ પર જ્યારે ચારણી જબાન જીવતી હતી ત્યારે જો આવી આફતો સંગ્રાહકને નડી હશે, તો અમ જેવાઓને આજે કેવી વપત્યો પડી હશે! – લેખક.

13

ચારણે ઉપાસેલું જીવન

તીખા તુરી ન માણિયા, ગોરી ગળે ન લગ્ગ;
જનમ અકારણ સ્ત્રી ગયો, ભડ સિર ખડગ ન ભગ્ગ.
ધ્રમ જાતાં, ધર લપટતાં, ત્રિયા પડન્તે તાવ;
એ તીનું દીન મરણવા, કોણ રંક કોણ રાવ.
સાઠી ચાવલ, ભેંસ દૂધ, ઘર શીલવંતી નાર;
ચોથી પીટ તુરંગરી, સુરગ-નિસાણી ચાર.

ઉ પલા ત્રણ દુહામાં ચારણે ઉપાસેલ જીવનાદર્શનો નિચોડ આવી જાય છે.

તુરગ ખરા, પણ તીખા! વિકટતા, વિષમતા, ઝંઝાવેગ, એ વગરનું જીવન લૂખું ગણ્યું. માણવી તો-તો મુસીબતો, પોચટ જીવનપંથમાં શી લજ્જત છે! અને એવા તીખા તુરગની સવારી કરીને માનવી બેમાંથી એક જ માર્ગે જવાનું હોય : કાં ગોરીને ગળે લગાડવા; ને કાં શત્રુ, પણ ભડવીર શત્રુને શિરે શમશેર ઝાટકવા. પ્રેમ અને સંગ્રામ બેઉ જોડે જ મણાય, બેને જુદાં પાડી ન શકાય. એક જ મગની બે ફાડ. બેઉ રહી માણવાની વાતો. એ વગર તો જનમ નિરર્થક ગયો સમજાય.

રાય-રંકના અભેદ

પણ ભડવીર શત્રુને શિરે શું ફોગટ સમશેર ભાંગવી? નહિ રે નહિ, 'દ્રમ જાતાં, ધર પલટાં.' પોતાના ધર્મ પર કોઈ આક્રમણ કરે, પોતાની માતૃભૂમિને કોઈ પલટાવે, પોતાની ત્રિયાને કોઈ સતાવે, ત્યારે, એ ત્રણેય વેળાએ જ મરણને વહાલું કરવું. એમાં રંકરાયના ભેદ હોઈ ન શકે. એકે, બીજાએ, તમામે મરણનું નોતરું સ્વીકારવું રહ્યું, એવું મૃત્યુ તો મોક્ષે જ પહોંચાડે છે. સ્વર્ગ-સુખની નિશાની ચાર છે : મિષ્ટાન્ન નહિ પણ માત્ર ચોખા, ભેંસનું દૂધ, અશ્વની પીઠ અને શીલવંતી નારી. જીવનમાં વધુ શું જોઈએ?

એવાં ત્રિવિધ ચતુર્વિધ સુખમાં ત્રુટિ પડે, તો પછી નીંદર શાની આવે?

નીંદર ના'વે ત્રણ જણાં; કહો સખિ! કિયાં?
પ્રીતવછોયાં, બહુરણાં, ખટકે વેર હિયાં.

પ્રીતિભગ્ન, જેને ગળે ગોરીની બાથ ન પડી : બહુરણાં જેના શિર પર ઋણના બોજ ખડકાયા છે : ને ખટકે વેર હિયાં – જે ભડવીરના શિર પર ખડગ ભાંગી શક્યો નથી : એ ત્રણને નીંદર ના'વે.

'ગોરી ગળે ન લગ્ગ' : પણ એમ પ્રીતવિહોણી, સદ્યપ્રાપ્ય, સુલભ સસ્તી ગોરીને ગળે લગાડવામાં ચારણી સાહિત્યના આદર્શને મજા નથી. એ સમજે છે કે કયા આલિંગનમાં સાચો આનંદ છે. એને કલ્પના છે કે કયા પુરુષને ગળે 'ગોરી' ભુજ-હાર પહેરાવે છે :

નવજળ ભરિયા મગ્ગડા, ગયણ ધડક્કઈ મેહ.
ઇત્થંતરિ જઈ આવિસિઈ, તઈ જાણીસિઈ નેહુ.
આજ ધરા દિન ઊમટ્યો, મોટી છાંટાં મેહ;
ભીંજી પાઘ પધારસ્યો, જદ જાણું લી નેહ.

મુશળધાર મેઘ ત્રાટકી પડ્યા હોય, મારગ-કેડા જળબંબોળ હોય, નદીઓમાં પ્રલયપૂર ઘૂઘવતાં હોય, આભ કડાકા કરતું હોય, એમાં થઈને જે નર તીખો તુરગ રમાડતો અને કાળ સાથે ગેલતો પોતાને મળવા આવે, તેને જ ગોરી સ્વીકારે. ગોરીનો ગર્વ જ એ કે હું તો કવેળાએ રેવત ખેલવનારા નિર્ભય નરની જ નારી છું :

અસુરો રેવત ખેલવે, વોઈ પુરુષ ઘર-નાર.

[

વાયે ફરકે મૂછડી, રયણ ઝબકે દંત;
જુઓ પટોળીંવાળીઓ! લોબીંડિયાળીનો કંથ.

ભડના મસ્તક પર ખડગ ભાંગીને સમરાંગણે સૂતો છતાંય જેની સલામત મૂછડી પવનમાં ફરકે છે, જેના દાંતની રત્નધુતિને મૃત્યુએ પણ ઝંખવી નથી, અને જો જાડાં ઓઢણાંવાળી જોદ્ધાર નારીનો કંથ થવા માટે ઝૂઝનાર પાટણપતિની સન્મુખ ઝઝૂમીને મૂઓ છે, તે ખેંગાર જ ગોરી રાણકદેવડીના હાથનો અધિકારી હોય; તેની જ સોડમાં શીલવંતી નાર સમાય. એવું મૃત્યુ તો મરદોને માટે હાંસલ છે.

રાહબ, ઊઠ કમાણગર, મૂછ મરોડ મ રોય;
મરદાં મરણો હક્ક હૈ, રોણો હક્ક ન હોય.

કેવળ તીખા તુરંગો? ફક્ત ગળે ગોરી? માત્ર ભડ શિરે તરવારભંજન? સિર્ફ શું મરણની જ ઉપાસના? નહિ, ચારિયમય જીવન પણ ચારણને એટલું જ ઉપાસ્ય હતું. પ્રભાતી કસુંબાના જે રંગ ચારણ સીતા અને રામને દેતો –

અનેક ભગત ઓધારિયા, નકળંક લેતાં નામ,
તું તારે દશરથ તણા! રંગ હો સીતારામ!

તે જ રંગ એ આવા માનવીને ચડાવતો :

તન ચોખાં, મન ઊજળાં, ભીતર રાખે ભાવ!
કિનકા બૂરા ન ચિંતવે, તાકુ રંગ ચડાવ.
ધનકુ ઊંડાં નહ ધરે, રણમેં ખેલે દાવ,
ભાગી ફોજાં ભેડવે, તાકુ રંગ ચડાવ.

માત્ર ટપ દઈને મરી જનારને નહિ, પણ ભાગી છૂટેલી પોતાની ભીરુ સેનાને પડકારી, પાનો ચડાવી, પાછી વાળીને શત્રુઓનાં વિજયી દળો સાથે ફરી ભેડવે તેવા ધીરગંભીર, વ્યૂહકુશળ વીરને ચારણના રંગ ચડતા. સૂર્યદેવની પાસે પ્રભાતે ચારણ આવા જીવનાદર્શનું જતન કરવાની શક્તિ અને બુદ્ધિ યાચતો :

મરણ જીયણ લગ માણ, રાખો કશ્યપરા ઉત!

[

આમસામા ભડ આફળે, બાંગે કેતારા ભ્રમ્મ!
તણ ટાણે કશ્યપ તણા! સૂરજ રાખો શરમ્મ.

કટોકટીને ટાણે, કારમી કસોટીને કાળે, કાળનાં કરાળ દર્શનની વેળાએ, જ્યારે ભલભલા ભડવીરોના પણ મોતિયા મરી જતા હોય છે, તે વખતે પોતાના હૃદયમાંથી રામ ન ચાલ્યા જાય, પોતે કલંકિત જીવનમોહને વશ બની નેકટેકને હારી ન બેસે, પણ સાચ પર ઊભો રહી ટુકડા થઈ જાય, એવી સન્મતિ એ માગે છે સૂર્ય પાસે.

ક્ષમાવીર ઇસરદાસ

સંતાપ અને વૈરના અગ્નિકુંડ વચ્ચે ઊભો-ઊભો પણ એ ક્ષમા, પશ્ચાત્તાપ તેમ જ ઉપકારવૃત્તિને જીવનના સિંહાસને બેસારી ગયો છે. એ ક્ષમાની ભાવના એણે વહેતા મૂકેલા કિસ્સાઓમાંથી જડે છે. નવાનગરના રાજ રાવળ જામની સભામાં આવીને એક દિવસ એક યુવાન ઊભો રહ્યો. પોતાની બિરદાવળીથી એણે રાજસભાને સ્તબ્ધ કરી અને રાજ રાવળ જામના મનમાં મોજનાં મોજાં ચડાવ્યાં. પણ રખે પોતે આ વિદ્યારત્નની પરખમાં ભૂલ કરતા હોય એ ભયે રાવળ જામે પોતાના વિદ્યામણિ વિપ્ર પીતાંબરની સામે જોયું. પીતાંબરે નકારમાં ડોકું ધુણાવી એક નહિ પણ ત્રણ વાર નગર-નરેશના મુગ્ધભાવને મારી નાખ્યો. યુવાન ચારણે પોતાના ભાગ્યોદયની આડે આવનાર એ પીતાંબર મહારાજને કરડી નજરમાં રાખ્યા; રાત્રિએ એનું ઘર શોધી, બગલમાં સમશેર છુપાવી, મારવાની રાહ જોતો એ જુવાન બ્રાહ્મણ-ઘરના આંગણામાં તુલસીના ઘાટા ઝુંડમાં લપાઈ રહ્યો. બરાબર તે જ ટાણે, ખુલ્લે દેહે ખાટલે બેઠા-

બેઠા, શિખા ઝાપટતા, સુવર્ણરંગી દેહ પર જનોઈને શોભાવતા વિદ્વાન ગુરુ પીતાંબર સામે બેઠેલી પત્નીને વાત કહે છે : ‘શું વાત કહું, ગોરાણી! સભામાં આજે તો એક નવીન ચારણરત્ન આવેલ છે ના! શી એની વિદ્વત્તા, કવિતા ને કંઠ! અમને સર્વને સ્તબ્ધ કર્યા. મહારાજ તો લાખપસાવ દેવા તત્પર થયા, પણ મેં ડોકું હલાવ્યું, મેં મહારાજની મોજને પાછી પાડી.’

‘કેમ? શા માટે?’

‘મને થયું, ગોરાણી! કે શબ્દબ્રહ્મની આવી અપ્રતિમ શક્તિ, આવી તરુણાવસ્થા, ને શું બસ, આ ચારણ ક્ષુદ્ર માનવીની જ પ્રશંસા ગાઈ-ગાઈ જીવનને વેડફી મારશે? તે કરતાં તે શ્રીહરિને બિરદાવે તો? તો સીધો મોક્ષે જ જાય કે બીજું કાંઈ? હાય, હા હરિ! આવી શક્તિ આવા હીન ઉપયોગને પામશે! આવા વિષાદે મેંથી ડોકું ધુણાઈ ગયું.’

બ્રાહ્મણનો આ બોલેબોલ તુલસીના ઝુંડમાં સંભળાયો અને થોડી વારે મહારાજ પીતાંબરનાં ચરણોમાં બે વાનાં પડ્યાં. એક તરવાર અને બીજું માનવ-મસ્તક, પગમાં પડીને યુવક આટલું જ બોલ્યો : ‘ગુરુદેવ! મને ઓધાર્યો!’ ઇસરદાસજી નામના એ ચારણ યુવાને તે પછી વાણીને પ્રભુ તરફ વાળી અને ભગવાનને બિરદાવતા મશહૂર ‘હરિરસ’ કાવ્યનો આમ પ્રારંભ કર્યો :

લાગાં હું પહેલો લળી પીતાંબર ગરુ પાય,
વેદ પદારથ ભાગવત પાયો જેણે પસાય.

વણજાર વહેતી રાખી

દૃષ્ટાંતોનો વધુ ઢગલો કરવાની જરૂર નથી. આગલાં પાનાંમાં ચારણી જીવનદૃષ્ટિને તેમ જ સાહિત્યદૃષ્ટિને અજવાળનારી સામગ્રી સારી પેઠે પીરસાઈ ગઈ છે. ચારણે વાણીને સાચવી છે, ઇતિહાસને રક્ષ્યો છે, ઊર્મિઓના બહુવિધ પ્રદેશોને લાડ લડાવ્યાં છે. પ્રકૃતિને, પ્રભુને, સ્વધર્મને, જાતિ-ઉત્થાનને અને જન્મભૂમિને પોતાની અનોખી છટા વડે આરાધેલ છે. ચારણમાં શું-શું નહોતું તેવા નકારાત્મક વલણથી નહિ પણ પોતાના પરિમિત સંયોગો વચ્ચે એણે કેટકેટલી વિશિષ્ટ ને વિલક્ષણ સંસ્કૃતિ-સેવા ઉઠાવી છે તેવી હકારાત્મક તુલાએ તોલશું તો એ આપણને નિરાશ નહિ કરે. ચારણ આજે લુપ્તપ્રાય : થયો છે; અને ભારતવર્ષને વિશાળ ખોળે તો કોણ-કોણ નથી લુપ્ત થયું! પણ લુપ્ત થયેલી એ સર્વ જમાતોએ જ સંસ્કૃતિની વણજારોને સદા વહેતી રાખી છે. શતકોના સૂર્ય ઊગી-ઊગી આથમી ગયા, ત્યાં સુધી ચારણ સંસ્કૃતિની મશાલ ધરી રાખી ઊભો રહ્યો. એટલો કાળ ટકી રહેવું એ તાકાતને સાબિત કરે છે. આ તાકાતનો પ્રદીપ ચારણે પણ એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિના પરમોજ્જ્વળ દીપકમાંથી ચેતાવ્યો હતો. એ ધન પરાયું નહોતું, આપણું જ હતું. નિજત્વના આપણા ગૌરવને ચારણે પણ એની અનોખી રીતે ઉજાળ્યું છે. આપણું કર્તવ્ય એનું કવ્યું-જીવ્યું આજનાં આપણાં ખાવા ધાતાં ખંડિયેરોમાંથી ખોદી-ખોદીને જ્યાં હોય ત્યાંથી ખોજવાનું છે. એ ખોદાણ કરનાર કોઈ પણ ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનનો યુવાન ઉપાસક નિરાશ નહિ થાય. મેં તો પૂરી એક શિલાય ઉપાડી નથી. છતાં હું નિરાશાને પામ્યો નથી. મારી આશા ને મારા ઉલ્લાસ તમ સર્વમાં સવાયાં સિંચાઓ!

જલદી પહોંચો

ન ભૂલાઓ કે સુવર્ણની શોધે ચાલ્યા છીએ. રતીભાર સારુયે ઢગેઢગ ધૂળ-પોપડા ધોવા-ઓગાળવા પડશે. રાજસ્થાનમાં પહોંચો, ત્યાં કંઈક સુશિક્ષિત ગ્રેજ્યુએટ ચારણ બાળો તમને ભાળ દેવા તત્પર છે. રાજભંડારોને ખોલાવો. મુનિશ્રી જિનવિજયજી અને તમારા શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ હજુ તો તાજા જ બિકાનેરના ખજાના જોઈ ચાલ્યા આવે છે. કંઈ નહિ તો મુંબઈની ફાર્બસ સભા પાસે પહોંચો, એમની કને એકત્ર થયેલ ચારણી કાવ્યપુંજની તો

એકલી અનુક્રમણિકાના જ એક-બે ગ્રંથો બહાર પડેલ છે. અને જીવત-જાગત ભાટ-ચારણ બુજર્ગો પણ કોઈ-કોઈ બાકી છે. અમારા ઠારણભાઈ ગઢવી એના ઘરમાં ખડકેલો હસ્તપ્રતોનો ખજાનો એક વાર ફક્ત જોઈ જવા સૌને તેડાવે છે. તેમની પાસે જશો? જાઓ તો તેમનાં ઉર-કપાટ હળવે હાથે જુક્તિપૂર્વક ઉઘાડજો. એ તો જીવતાં માનવો છે, પાણીના નળની ચકલીઓ નથી. કળ ફેરવતાં જ દરેડા નહિ પડે. એ તો કેળનાં ઝાડવાં છે. મોટરોની ધૂળ ઉડાડ્યે ચારણ-હૃદયો ઊઘડી નહિ પડે. એમની તો અંતરની મોજને બહેલાવવી પડે છે. એમના મિત્રો બનવું પડે છે. એમના થોડા મિથ્યાભિમાનનેય પંપાળવું પડે છે. (ને આપણાંય મિથ્યાભિમાન ક્યાં ઓછાં છે! અરે, અતિ ઘણાં વધારે છે.) એ સૂર્યમુખીઓ તો ખીલે છે જો સામા આપણે સૂર્યકિરણો બનીએ તો જ.

પરિશિષ્ટો

1
શાસ્ત્રો-પુરાણોમાં ચારણ વિશે ઉલ્લેખ

રામાયણ

વાલ્મીકિ રામાયણમાં પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે.

બાલકાંડ : સર્ગ 17 : શ્લોક 9 તથા 23; સર્ગ 45 : શ્લોક 45; સર્ગ 48 : શ્લોક 33; સર્ગ 49 : શ્લોક 1 તથા 4; સર્ગ 51 : શ્લોક 23-24; સર્ગ 75 : શ્લોક 12 તથા 14; સર્ગ 76 : શ્લોક 9.

કિષ્કિન્ધાકાંડ : સર્ગ 40 : શ્લોક 33; સર્ગ 41 : શ્લોક 22, 23, 29 તથા 30, તેમ જ શ્લોક 20, 21, 22.

સુંદરકાંડ : સર્ગ 55 : શ્લોક 29-32, 33-35; સર્ગ 58 : શ્લોક 160, અનુસંધાનમાં શ્લોક 165.

યુદ્ધકાંડ : સર્ગ 22 : શ્લોક 84-85; સર્ગ 108 : શ્લોક 30.

મહાભારત

આદિપર્વ : અધ્યાય 126 : શ્લોક 11.

દ્રોણપર્વ : અધ્યાય 37 : શ્લોક 14.

ભીષ્મપર્વ : અધ્યાય 22 : શ્લોક 16.

શાંતિપર્વ : મોક્ષધર્મ : અધ્યાય 271 : શ્લોક 55. આ સિવાય મહાભારતમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે.

પુરાણો

મત્સ્યપુરાણ : અધ્યાય 249 : શ્લોક 35-36.

ઉત્થાનિકા : ત્રિપુરાસુરનો શિવે વધ કર્યો તે પ્રસંગે પણ ચારણો સંબંધી ઉલ્લેખ છે : પત્ર 141, 332.

બ્રહ્મપુરાણ : અધ્યાય 36 : શ્લોક 36, પત્ર 26, 87, 232.

પદ્મપુરાણ : બીજો ભૂમિખંડ, અધ્યાય 28 : શ્લોક 88.

ગણેશપુરાણ : ઉપાસન ખંડ, અધ્યાય 100 : શ્લોક 28, 29, 32, 47, 48; અધ્યાય 101 : શ્લોક 13, 18, 19.

વિષ્ણુપુરાણ : અંશ બીજો : અધ્યાય 5 : શ્લોક 25; અંશ પાંચમો : અધ્યાય 20 : શ્લોક 15.

આદિત્યપુરાણ : સ્તુતિપ્રકરણ : અધ્યાય 33 : શ્લોક 1; મન્વંતર આખ્યાન પ્રકરણ :

અધ્યાય 16 : શ્લોક 44.

સ્કંદપુરાણ : કાશીખંડ, અધ્યાય 23, શિવે કરેલ વિષ્ણુના અભિષેકમાં; કાશીખંડ, અધ્યાય 73, મંદિરોના વર્ણનમાં; અધ્યાય 57, કાશ્યાગમન પ્રકરણમાં; અધ્યાય 95, કાશીપ્રવેશ પ્રકરણમાં; અધ્યાય 8; અધ્યાય 33.

વાયુપુરાણ : અધ્યાય 20, યજ્ઞવર્ણનમાં; અલકાપુરી વર્ણનમાં પૃષ્ઠ 153; શિવસ્તુતિ, નૈમિષારણ્ય વર્ણનમાં, સ્વર્ગ પરિર્વત પ્રકરણમાં.

વામનપુરાણ : કુરુક્ષેત્રવર્ણનમાં.

શિવપુરાણ : ત્રિપુરવધ-પ્રસંગ, નંદીગણ-વિવાહ-પ્રસંગ.

શ્રીમદ્ ભાગવત

દ્વિતીય સ્કંધ : અધ્યાય 1 : શ્લોક 36; અધ્યાય 6 : શ્લોક 13 તથા 43; અધ્યાય 10 : શ્લોક 37.

તૃતીય સ્કંધ : અધ્યાય 10 : શ્લોક 27.

ચતુર્થ સ્કંધ : અધ્યાય 12 : શ્લોક 1, અધ્યાય 20 : શ્લોક 35.

પંચમ સ્કંધ : અધ્યાય 1 : શ્લોક 8; અધ્યાય 2 : શ્લોક 4.

ષષ્ઠ સ્કંધ : અધ્યાય 3 : શ્લોક 19; અધ્યાય 4 : શ્લોક 40; અધ્યાય 7 : શ્લોક 3; અધ્યાય 12 : શ્લોક 5; અધ્યાય 17 : શ્લોક 2 તથા 4.

સપ્તમ સ્કંધ : અધ્યાય 4 : શ્લોક 6; અધ્યાય 8 : શ્લોક 38 તથા 51.

અષ્ટમ સ્કંધ : અધ્યાય 2 : શ્લોક 59; અધ્યાય 4 : શ્લોક 2; અધ્યાય 8 : શ્લોક 19; અધ્યાય 9 : શ્લોક 6; અધ્યાય 18 : શ્લોક 9; અધ્યાય 20 : શ્લોક 19.

દશમ સ્કંધ : (પૂર્વાર્ધ) અધ્યાય 3 : શ્લોક 6; અધ્યાય 4 :

શ્લોક 11; અધ્યાય 25 : શ્લોક 31; અધ્યાય 27 : શ્લોક 24; અધ્યાય 39 : શ્લોક 44.

દશમ સ્કંધ (ઉત્તરાર્ધ) : અધ્યાય 63 : શ્લોક 9; અધ્યાય 74 : શ્લોક 14; અધ્યાય 78 : શ્લોક 14; અધ્યાય 85 : શ્લોક 41.

એકાદશ સ્કંધ : અધ્યાય 2 : શ્લોક 23; અધ્યાય 6 : શ્લોક 3; અધ્યાય 12 : શ્લોક 3; અધ્યાય 14 : શ્લોક 5; અધ્યાય 31 : શ્લોક 2.

એ વર્ણનોના પ્રકાર

વાલ્મીકિ રામાયણ બાલકાંડમાં :

(1) દેવોએ જેવી રીતે પોતાના અંશોથી વાનરો સૃજ્યા તેમ ચારણોએ પણ પોતાના અંશોથી વાનરપુત્રો સૃજવાનું વર્ણન.

(2) પોતાના શત્રુ દિતિપુત્રોને હણીને ઇંદ્રે ઋષિઓ તથા ચારણો સાથે નિષ્કંટક રીતે ત્રણે લોકનું પાલન કરવાનું વર્ણન.

(3) અહલ્યાને શાપ આપીને ગૌતમ મુનિ સિદ્ધ તથા ચારણોએ સેવેલ હિમાલય પર્વતના રમણીય શિખર પર જઈને તપશ્ચર્યા કરવાનું વર્ણન.

(4) શાપ પામેલા ઇંદ્રે અગ્નિ જેમાં મુખ્ય છે એવા સિદ્ધ તથા ચારણો સહિત દેવોને (શાપ સંબંધી) કહેવાનું વર્ણન.

(5) ઇંદ્રે ઋષિઓ તથા ચારણો સહિત દેવતાઓને વિનંતી કરવાનું વર્ણન.

(6) વશિષ્ઠ ઋષિનો આશ્રમ સિદ્ધ, ચારણ, દેવ, દાનવ, ગંધર્વ અને કિન્નરોથી સેવાતો હોવાથી શોભવાનું વર્ણન.

(7) શિવવિષ્ણુયુદ્ધની નિવૃત્તિ અર્થે ઋષિઓ તથા ચારણો સહિત દેવોએ પ્રાર્થના કરવાનું વર્ણન.

(8) પરશુરામના તેજનું આકર્ષણ થતી વખતે બ્રહ્માદિ દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો વગેરે સાથે ચારણો પણ એકત્ર થવાનું વર્ણન છે.

વાલ્મીકિ રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં વર્ણન છે કે :

પૂર્વ દિશાના સમુદ્રને પેલે પાર શોહનદ નામની રાતા જળવાળી તથા ઉતાવળી નદીનું સેવન સિદ્ધો તથા ચારણો કરે છે, દક્ષિણ દિશામાં લંકાથી પેલે પાર સિદ્ધોએ અને ચારણોએ સેવેલો પુષ્પિતક નામનો બહુ જ સુંદર પર્વત છે જે બહુ જ ઊંચો છે, જેને કૃતઘ્ની, ક્રૂર તથા નાસ્તિક જોઈ શકતા નથી, તેમજ મહેદ્ર પર્વતનાં મનોરમ્ય સ્થળોમાં સિદ્ધો તથા ચારણો, દેવો, ઋષિઓ વગેરે નિરંતર વિહાર કરે છે, અને ઇંદ્ર પણ ત્યાં પ્રત્યેક પર્વણીને દિવસે આવે છે.

વાલ્મીકિ રામાયણના સુંદર કાંડમાં : (1) હનુમાનને લંકા બાળ્યા પછી સીતા બળી ગયાં હશે તેવી શંકા થઈ; તે વખતે તેણે આકાશચારી ચારણોની પરસ્પર થતી વાતચીત સાંભળી કે 'લંકા બળી ગઈ પણ સીતાજી બળ્યાં નથી એ મહાન આશ્ચર્ય છે'. (2) આકાશચારી ચારણોની ઉપરની વાત સાંભળી હનુમાનને હર્ષ થયો અને પછી તે કિષ્કિંધા જવા રવાના થયા. (3) સીતાશોધનું વર્ણન મહેન્દ્ર પર્વત પર રોકાયેલ વાનરો પાસે કરતાં પોતાની શંકાનું (સીતા બળી ગયાં હશે કે કેમ તે) આકાશચારી ચારણોની વાણીથી ખાતરી થવાનું હનુમાન જણાવે છે.

વાલ્મીકિ રામાયણના યુદ્ધકાંડમાં : (1) રામચંદ્રજીએ સેતુ બાંધી લંકાને કિનારે ઊતરી પડાવ નાખ્યો. ત્યારે દેવો, સિદ્ધો, ચારણો તથા મહર્ષિઓ ત્યાં આવે છે અને આશીર્વાદ આપે છે. (2) રાવણનું મૃત્યુ થવાથી ચારણગણ સહિત દેવોના હર્ષનો પાર ન રહ્યો હતો.

મહાભારતમાં : (1) પાંડુ રાજાના મૃત્યુ પછી પાંડવો તથા કુંતીને હસ્તિનાપુર પહોંચાડવા માટે ચાર મુનિઓ આવેલા. (2) યુદ્ધમાં ભીમસેનનું પરાક્રમ જોઈને ચારણો બીજા યોદ્ધાઓ સાથે પ્રસન્ન થયેલા. (3) તુષ્ટિપુષ્ટિ આપનારી પ્રકાશસ્વરૂપે ધીરજયુક્ત ઐશ્વર્યવાન દેવી સિદ્ધો અને ચારણોથી જોવાતી હોય તેમ વર્ણન છે. (4) દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો, સંતો, યક્ષો, ચારણો ધર્મનું આચરણ કરનારનો સત્કાર કરે છે, ધનવાનો અને કામવાળાઓનો નહિ.

મત્સ્યપુરાણમાં : (1) યોગનિદ્રામાં સૂતેલા વિષ્ણુ સિદ્ધો, ચારણો, કિન્નરો તથા મૂર્તિમાન વેદોથી સ્તુતિ કરતા જણાય છે. (2) ત્રિપુરાસુરને શિવે માર્યો ત્યારે ચારણો બોલ્યા હતા. (3) દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ, સિદ્ધો તથા ચારણોનું વર્ણન છે. (4) તીર્થમાં દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ તથા સિદ્ધો સાથે ચારણો ત્રણેય સંધ્યામાં દેવેશની આરાધના કરે છે.

બ્રહ્મપુરાણમાં : (1) બ્રહ્માએ હિમાલયમાં વસાવેલી નગરીમાં ગંધર્વો, અપ્સરા, નાગલોકો, યક્ષો, કિન્નરો તથા દેવચારણો વગેરે રહેવા આવ્યાનું વર્ણન છે. (2) હર્ષિત મનવાળા ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓ તથા સિદ્ધો અને દેવચારણોએ ભગવાનની સ્તુતિ કર્યાનું વર્ણન છે. (3) શંકરના લગ્નમાં ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, યક્ષો, રાક્ષસો, ખેચરો, કિન્નરો તથા દેવચારણો આવ્યાનું વર્ણન છે. (4) દેવતાઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષો, વિદ્યાધરો, નાગો, મુનિઓ, સિદ્ધો તથા ચારણોથી વીંટાયેલા વિષ્ણુનું વર્ણન છે.

પદ્મપુરાણમાં : પૃથુરાજાએ ચારણોને તૈલંગદેશ આપ્યાનું વર્ણન છે.

ગણેશપુરાણમાં : દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, દૈત્યો, યક્ષો, સિદ્ધો, ચારણો અને ગુહ્યકો વગેરેની ઉત્પત્તિનું તથા તેમણે ગણપતિની સ્તુતિ કર્યાનું વર્ણન છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં : (1) ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સિદ્ધો, કિન્નરો, નાગો, ચારણો, એ બધાં તે અવ્યયના ગુણોના પારને પહોંચી શકતા નથી. (2) તપલોક, બ્રહ્મલોક, સર્વ બ્રહ્માંડ તથા એની

અંદર રહેનાર દૈત્ય, ગંધર્વ, ચારણો વગેરે સર્વે જીવો તે (વિષ્ણુ) સ્થિતિમાં છે.

આદિત્યપુરાણમાં : (1) દેવો તથા મુનિઓ સ્તુતિ કરે છે; યક્ષો, ગંધર્વો નાચે છે; ચારણો, સિદ્ધો, કિન્નરો સ્તુતિગાન કરે છે. (2) કોઈ મન્વંતરમાં સિદ્ધો ચારણોથી સેવાતો શિનિ નામનો ઇંદ્ર થશે. (3) છ માસ અભ્યાસ કરનારો સૂક્ષ્મ જ્યોતિપુરુષ, દેવો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો તથા ઉરગોને જુએ છે.

સ્કંદપુરાણમાં : (1) શિવે બ્રહ્માદિ દેવો, વિદ્યાધરો, ઉરગો, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા ચારણોને બોલાવીને વિષ્ણુનો અભિષેક કર્યો. (2) કેટલાંક મંદિરો, ચારણો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, યક્ષો તથા રાક્ષસોએ પૂજેલાં છે. (3) ઋષિઓના વેદધ્વનિથી દિશાઓનાં મુખોને બહેરાં કરતાં અને ચારણોના સમુદાયોથી સ્તુતિ પામતા તથા વિમાનોથી વીંટાયેલા (મહોદય) કાશીમાં પધાર્યા. (4) ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. દેવતાઓ હર્ષ પામ્યા, ગંધર્વો ગાવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. (5) દેવોના સ્તુતિપાઠકો તે ચારણો એવું વર્ણન છે. (6) ગંધર્વોથી ગવાયેલ અને ચારણોથી સ્તુતિ પામતા શિવલિંગનું વર્ણન છે.

વાયુપુરાણમાં : (1) પિતૃદેવો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ઉરગો તથા ચારણોથી શોભતો તે યજ્ઞ ઇંદ્રસભા જેવો શોભાવાળો થયો. (2) અલકાપુરીમાં અપ્સરાઓ, યક્ષો, ગંધર્વો તથા ચારણોની સાથે દેવોથી પૂજાતા કુબેર રહે છે. (3) હે દેવેશ શિવ! આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, મરુતો, અશ્વિનીકુમારો, સાધ્યદેવો, વિદ્યાધરો, નાગો, તપોધન ચારણો, વાલખીલ્યો, તપસિદ્ધિવાળા સુવૃત્તવાળા, મુનિઓ અને બધા આપણાથી ઉત્પન્ન થયા છે. (4) નૈમિષારણ્યમાં સિદ્ધ અને ચારણોથી સેવેલી પૂર્ણ સ્વરૂપ ગોમતી નદી છે. (5) સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલા હિમાલયના તે જ પૃષ્ઠભાગ પર.

વામનપુરાણમાં : (1) જ્યાં (કુરુક્ષેત્રમાં) બ્રહ્માદિ દેવો, ઋષિઓ, સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ તથા યક્ષો મોક્ષની ઇચ્છાથી (ભગવાનની) સેવા કરે છે.

શિવપુરાણમાં : (1) ત્રિપુરાસુરના વધપ્રસંગે આકાશમાં ગતિ કરનાર સિદ્ધો તથા ચારણોએ ફૂલોની વૃષ્ટિ કરી. (2) નંદિના વિવાહમાં સ્વયં બ્રહ્મા હાજર થયા અને ચારણો સહિત ગંધર્વો પણ ત્યાં આવ્યા.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં : સ્કંધ બીજો : (1) ગંધર્વો, વિદ્યાધરો તથા ચારણોને વિરાટ પુરુષોના સ્વરોની સ્મરણશક્તિઓ તરીકે વર્ણવેલ છે. (2) સર્વ દેવો, અસુરો, સિદ્ધો; મુનિઓ, ચારણો તેમ જ અન્ય જીવો, એ પુરુષરૂપ જ છે. (3) વિરાટ પુરુષની વિભૂતિઓમાં ચારણોનું વર્ણન છે. (4) પરમેશ્વરે બીજાં પ્રાણીઓ તેમ જ દેવો વગેરે સાથે ચારણોને સૃજ્યાનું વર્ણન છે.

તૃતીય સ્કંધ : આઠ પ્રકારના દેવ-સર્ગનું વર્ણન : (1) દેવો, (2) પિતૃઓ, (3) અસુરો, (4) ગંધર્વ-અપ્સરા, (5) સિદ્ધિ-ચારણ વિદ્યાધર, (6) યક્ષ-રાક્ષસો, (7) ભૂત, પ્રેત, પિશાચો, (8) કિન્નરો વગેરે.

ચતુર્થ સ્કંધ : (1) ત્યાં આવેલા ચારણો, યક્ષો તથા કિન્નરોથી સ્તુતિ કરાયેલા કુબેરે ધ્રુવને કહ્યું. (2) દેવર્ષિ, પિતૃ, ગંધર્વ, સિદ્ધ, ચારણ, પન્નગ વગેરેનો પૃથુરાજાએ સત્કાર કર્યાનું વર્ણન છે.

પંચમ સ્કંધ : (1) સિદ્ધ, ગંધર્વ, સાધ્ય, ચારણ મુનિઓથી સ્તવાતા ભગવાન બ્રહ્મા ગંધમાદનના શિખર પર ઊતર્યા. (2) સૃષ્ટિવર્ણનમાં સૂર્યથી નીચે દસ હજાર યોજન પર રાહુ, ત્યાંથી એટલે જ દૂર સિદ્ધ, ચારણ તથા વિદ્યાધરોનાં સ્થાન છે. તેથી નીચે તેટલે જ દૂર ભૂત-પ્રેત-પિશાચાદિનાં સ્થાન છે. તેમનાથી નીચે તેટલે જ દૂર પૃથ્વી છે, વગેરે વગેરે.

ષષ્ઠ સ્કંધ : (1) ભગવાને સ્થાપેલા ધર્મના ખરા સ્વરૂપને ઋષિઓ, દેવો, સિદ્ધો, ચારણો, મનુષ્યો, અસુરો, કોઈ જાણતા નથી. (2) નારદ, નંદ આદિ પાર્ષદો, દેવતાઓ, સિદ્ધો,

ગંધર્વો તથા ચારણોથી સ્તવાતા શ્રી વિષ્ણુનું વર્ણન છે. (3) રુદ્રો, આદિત્યો, વિશ્વદેવાઓ, ઋષિઓ આદિ દેવોથી વીંટાયેલા, સિદ્ધ ચારણ ગંધર્વ તથા બ્રહ્મવાદી મુનિઓ, વિદ્યાધરો વગેરેથી સેવાતા ઇંદ્રનું વર્ણન છે. (4) વૃત્રાસુરે ભોગળનો પ્રહાર કરવાથી ઇંદ્રના હાથમાંથી વજ્ર પડી જતાં વૃત્રાસુરનું અદ્ભુત કર્મ જોઈને દેવતાઓ, અસુરો, ચારણો તથા સિદ્ધોના સંઘોએ તેની પ્રશંસા કરી, અને ઇંદ્રનું સંકટ જોઈને હાહાકાર કર્યો. (5) મહાયોગી મુનિઓ તથા સિદ્ધ-ચારણોથી વખાણાતા ચિત્રકેતુ વિદ્યાધરની ક્રીડાનું વર્ણન છે. (6) સિદ્ધો, ચારણોથી સેવાયેલા મુનિઓની સભામાં પાર્વતીને આલિંગીને બેઠેલા શિવનું વર્ણન છે.

સપ્તમ સ્કંધ : (1) મહાન દૈત્ય હિરણ્યકશ્યપુએ દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યોના રાજાઓ, ગંધર્વો, નાગો, સિદ્ધો, ચારણો, વિદ્યાધરો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, યક્ષો, રાક્ષસો વગેરે સર્વને જીતીને લોકપાળોનાં સ્થાન હરી લીધાં. (2) નરશાર્દૂલ (નૃસિંહ ભગવાન)ની થોડે દૂર જુદા-જુદા ઊભેલા બ્રહ્મા, શંકર, ઋષિઓ, સિદ્ધો, ચારણો, વિદ્યાધરો, નાગો, ગંધર્વો વગેરેએ સ્તુતિ કરી. (3) ચારણો બોલ્યા, હે હરે, સંસારને દૂર કરનાર આપના ચરણકમળનો અમે આશ્રય કરીએ છીએ, કારણ કે આ અસુર સત્યપુરુષોનાં હૃદયોમાં ભયજનક થઈ પડ્યો હતો તેથી તેને મારી નાખ્યો છે.

અષ્ટમ સ્કંધ : (1) સિદ્ધ, ચારણ, ગંધર્વ, વિદ્યાધરો, મહા ઉરગો, કિન્નરો વગેરેથી સેવાતા અનુપમ ત્રિકુટ પર્વતનું વર્ણન છે. (2) ગજેન્દ્રના મોક્ષ પ્રસંગે દુંદુભિઓ વાગવા લાગ્યાં, ગંધર્વો નૃત્ય કરવા લાગ્યા, ચારણ, ઋષિઓ તથા સિદ્ધો પુરુષોત્તમની સ્તુતિઓ કરવા લાગ્યા. (3) સમુદ્રમંથનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી દેવો, સિદ્ધો અને ચારણો, ગંધવો, યક્ષો, અસુરો વગેરેમાં પોતાનું સ્થાન શોધે છે. (4) વામનના જન્મપ્રસંગના વર્ણનમાં સિદ્ધો, ચારણો, વિદ્યાધરો, ગંધર્વો વગેરેને ગાન કરતા વર્ણવેલા છે. (5) બલિરાજા વામન ભગવાનના પગ ધુએ છે તે પ્રસંગે વર્ણન છે કે આકાશમાં ઊભેલા દેવગણો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સિદ્ધો અને ચારણોએ બલિરાજાના તે કર્મની તથા સરળતાની સ્તુતિ કરી અને પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી.

દશમ સ્કંધ : પૂર્વાર્ધ : (1) શ્રી કૃષ્ણજન્મ-પ્રસંગે સિદ્ધો અને ચારણોએ સ્તુતિ કર્યાનું વર્ણન છે. (2) કૃષ્ણને બદલે કંસે જેને મારી નાખવા માટે પછાડ્યાં તે દેવી આકાશમાં ઊડી ગયાં તે પ્રસંગે વર્ણન છે કે તે દેવી પુષ્કળ બલિદાન લઈ આવેલા સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ વગેરેથી સ્તવાતાં હતાં. (3) શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન ધારણ કર્યો તે પ્રસંગે આકાશમાં દેવગણો, સાધ્યો, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા ચારણો ભગવાનની સ્તુતિ કરતા હતા તથા પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા. (4) ઇંદ્રે તથા કામધેનુએ શ્રીકૃષ્ણનો ગાયોના ઇંદ્ર તરીકે અભિષેક કર્યો તે પ્રસંગ : તુંબરુ, નારદ, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, ચારણો, સિદ્ધો હરિના યશોને ગાવા લાગ્યા. (5) સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો તતા અસુરોથી સ્તુતિ કરાતા શેષનાગનું વર્ણન છે.

ઉત્તરાર્ધ : (6) બાણાસુર તથા યાદવોનું યુદ્ધ જોવાને દેવો, મુનિઓ, સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ તથા યક્ષો વિમાનોમાં બેસીને આવે છે. (7) યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આવવા માટે સિદ્ધો દેવો, વિદ્યાધરો વગેરે સાથે ચારણોને પણ આમંત્રણ અપાયાનું વર્ણન છે. (8) દંતવક્ર તથા વિદૂરથનો નાશ કર્યા પછી મુનિઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો વગેરે વડે જેમનો વિજય ગવાતો હતો તે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકામાં આવ્યા.

એકાદશ સ્કંધ : (1) ઋષભદેવના મોક્ષાભિલાષી પુત્રો, દેવો, સિદ્ધો, સાધ્યો, ગંધર્વો, નાગો, મનુષ્યોના લોકોમાં તથા મુનિઓ, વિદ્યાધરો તથા ચારણો વગેરે ભુવનોમાં ફરતા હોવાનું વર્ણન છે. (2) બધા દેવો, ઇંદ્ર બ્રહ્મા વગેરે સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, ચારણો, ઋષિઓ, યક્ષો વગેરે શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામ પધારવા પહેલાં દ્વારકામાં તેમનું દર્શન કરવા ગયાનું વર્ણન છે. (3) પ્રલય પછી વેદવાણી નારાયણે બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ મનુને, મનુએ ભગુ આદિ સાત પ્રજાપતિને તથા

તેમણે દેવોને, દાનવોને, સિદ્ધોને, વિધાધરોને, ગંધર્વોને તથા ચારણો ઇત્યાદિને ગ્રહણ કરાવ્યાનું વર્ણન છે.

શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામ પધારવા પ્રસંગે દેવતાઓ વગેરે સાથે ચારણો પણ ત્યાં આવેલા હોવાનું વર્ણન છે.

આ ઉપરાંત અધ્યાત્મ રામાયણ તેમ જ અન્ય ઘણાં પુરાણો, શાસ્ત્રોમાં ચારણો સંબંધી આવા જ પ્રકારના વ્યવસાયો – આકાશગમનાદિ, દેવોની સ્તુતિ કરવી, ગિરિઓ, રમણીય સ્થળો, સમુદ્ર કિનારાઓ પર, દ્વીપોમાં, સરોવર-કિનારાઓ પર અને દેવ લોકોમાં વિહરવું તેવા – વર્ણવાયા છે.

2

ચારણોની શાખાઓ

ચારણોની 23 શાખાઓ છે : (1) નરા, (2) કે ચુંવા, (3) ચોરાડા, (4) અવસુરા, (5) બાટી, (6) મારુ, (7) તુંબેલ, (8) વાચા, (9) ઠાકરિયા, (10) મીસણ, (11) નૈયા, (12) ગાંધણિયા, (13) ભાંચળિયા, (14) રોડિયા, (15) ટાપરિયા, (16) શીઆળ, (17) જાખલા, (18) મહેડુ, (19) રતનુ, (20) ફનડા, (21) લીલા, (22) આસણિયા, (23) માદા.

એ ત્રેવીસ શાખાઓમાં કોઈ-કોઈ શાખની પેટાશાખ તદ્દન થોડી છે, જ્યારે કોઈ-કોઈની તો 72, 68 તથા 70 જેટલી છે. આમ, ચારણોની કુલ પેટાશાખાઓનો આંકડો લગભગ 625થી 630 સુધી છે.

ચારણોની અંદર મારુ અથવા ગૂજરા, સોરઠિયા, પરજિયા વગેરે ભેદો ખરા નથી, એ ભેદો પ્રદેશફેર, રહેઠાણ, આચારવિચારની ભિન્નતા વગેરેને લીધે થયા છે. એક જ શાખાના ચારણ મારુ, સોરઠિયા, પરજિયા તથા તુંબેલમાં મળે છે.

પ્રદેશફેરે ત્રણ ભેદ

ઇસુના આઠમા અથવા નવમા સૈકા સુધીમાં મારુ, પરજિયા, સોરઠિયા વગેરે ભેદો ન હતા એમ જણાય છે. જોકે સુશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત યાને રૂઢિવાદી વચ્ચેના ભેદો શરૂ થઈ ચૂકેલા. ત્યાર બાદ સોરઠિયા. પરજિયા અને મારુના ભેદો શરૂ થયાનું જણાય છે. પરંતુ એ ભેદો ક્યારે શરૂ થયા અને નામ ક્યારે જુદાં પડ્યાં એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે સોરઠિયા ને મારુ એ પ્રદેશને અંગેના તથા તેના આનુષંગિક રીતિરિવાજ, પોશાક અને ભાષાના ભેદ છે, જ્યારે પરજિયા એ ભેદ નથી પરંતુ જૂનાં રીતરિવાજ, ભાષા, પોશાક વગેરેને જાળવનારને પરજિયા એટલે જૂની રીતરસમને (પરજને) જાળવનાર એવું નામ અપાયું. જેઓ પરજિયા કહેવાય છે તેમનું પ્રદેશભેદને અંગેનું નામ તો કાછેલા (કચ્છથી આવેલા) છે.

કાછેલા યાને પરજિયામાંથી પ્રથમ જેઓ (કચ્છમાંથી) સોરઠ આવ્યા તે પૈકી કેટલાકે સોરઠી રીતરિવાજ, સોરઠી ભાષા, સોરઠી લહેરી જીવન વગેરે અપનાવ્યાં તે સોરઠિયા કહેવાયા. તેમની સંખ્યા બહુ અલ્પ હતી અને અલ્પ રહી.

કચ્છમાંથી તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાંથી ઘણી શાખાના ચારણો ઈસુના સાતમા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીમાં રજપૂતાના તરફ અને કેટલાક સિંધ તરફ ગયાનું પણ જણાય છે. સિંધમાં જનારનો ઘણો ભાગ તુંબેલ શાખાના ચારણોનો જ હતો. જોકે તેમના સિવાય બીજી શાખા પણ ગયેલી. તુંબેલોએ ત્યાં જઈ સિંધની ભાષા, રીતરિવાજ તેમ જ રહેણીકરણી સ્વીકાર્યા અને જાડેજાઓ સાથે સિંધમાંથી કચ્છમાં અને કાઠિયાવાડમાં આવ્યા તોપણ તે રીતરિવાજ વગેરેને છોડ્યા નહિ.

રજપૂતાનામાં જે ચારણો ગયા તેઓની સાથે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જૂના કાળથી રહી ગયેલા ચારણોનું સંસ્કૃતિ મિલન થયું. રીતરિવાજ, ભાષા વગેરે બદલાઈ ગયાં અને તેઓ મારવાડ દેશના નામથી મારુ કહેવાયા. ઈસુના ચૌદમાં સૈકાના શરૂઆતથી રજપૂતાનાના એ મારુ ચારણોથી કોઈ-કોઈ કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, કચ્છ, થરપારકરમાં વસવા આવવા લાગ્યા. એ આવનારાઓની ભાષા બદલાઈ પરંતુ તેમણે ત્યાંનાં રીતરિવાજ ન છોડ્યાં.

મારુ : મારુ ચારણો બીજા બધા કરતાં વધારે સુસંસ્કૃત તેમ જ વધારે રાજદરબારી છે; જોકે ચારણ જ્ઞાતિ જ ભણેલગણેલ ઓછી છે છતાં જે સ્થિતિ છે તેમાં મારુ ચારણો કેળવણીમાં આગળ છે, સાધારણ જનસમાજમાં પણ તેઓ માટે વધારે આદરમાન છે. કચ્છ-

કાઠિયાવાડ--ગુજરાતના મારુ ચારણોમાં હજુ પચીસ વર્ષ પહેલાં પુનર્લગ્ન ભાગ્યે જ થતું. હવે સાધારણ રીતે ક્યાંક-ક્યાંક દૃષ્ટિએ ચડે છે. રજપૂતાનામાં તો અત્યારે પણ પુનર્લગ્ન ન થઈ શકે. ઓઝલ-પડદો પણ કડક હોય છે. અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યા પછી ચારણો નવી દુનિયા સાથે ચાલી શક્યા નથી તોપણ સાધારણ રીતે બીજા ચારણો કરતાં મારુ ચારણો નવી સ્થિતિને અનુરૂપ થવામાં પ્રથમ છે. કાવ્યકવિતાઓ પણ તેમણે જ અધિક રચી છે. તેમના બનાવેલા ઘણા ગ્રન્થો સાહિત્યનાં મૂલ્યવાન રત્નો જેવા છે. કચ્છ-ગુજરાત તથા રજપૂતાનાના મારુ ચારણોમાં મામાની પુત્રી પરણવાની પ્રથા નથી. કાઠિયાવાડના મારુ ચારણોમાં એ પ્રથા થોડા વખત પહેલાં ન હતી, હમણાં કોઈક-કોઈક દાખલા બન્યા છે. મારુ ચારણોના મુખ્ય વ્યવસાયો ખેતી, જાગીરી રાજદરબારી કવિપણું તથા છૂટક નોકરી છે. મારુ ચારણોએ અનેક ગામગરાસો કાવ્યશક્તિથી તેમ જ રાજાઓને બીજી મદદો આપી તેના બદલામાં મેળવેલાં છે. તેમની ભાષા ગુજરાતી, હિન્દી, માવાડી, મારળવી વગેરે છે.

પરજિયા : પરજિયા ચારણો જૂની રૂઢિના ખાસ પૂજક છે. તેમણે હજૂ સુધી પોતાનાં અસલ પોશાક, રીતિરિવાજ તથા ભાષા બદલાવ્યાં નથી. તેઓમાં પુનર્લગ્ન થાય છે.

મામા-ફુઈનાં બાળકો પરણે છે એટલું જ નહિ પણ એ લગ્નની લજ્જત કાવ્યાંકિત બની છે. એક દિવસ પ્રવાસે જતા કચ્છપતિ લાખા ફુલાણીએ માર્ગે એક નેસડામાં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ બેઉને સામસામાં ઊભીને મહી વલોવતાં દીઠાં. ઓળખાણ પડી કે બેઉ ચારણ વર-વહુ છે, ને મામા-ફુઈનાં છે. એનો રાવ લાખાએ દુહો કહ્યો :

ખેર ડિયાં અને ખીર પિયાં, આધા વીધી ઝોક;
સો માડુ સભાગિયાં, નત્યનાં વલોવણ લોક.

[ખેરનું દાતણ કરનારાં, દૂધ પીનારાં, બેઉ પક્ષે સંબંધથી બંધાયેલાં અને આમ રોજ સજોડે મહી વલોવતાં આ માનવી કેવાં સુભાગી છે!]

ઉપરાંત પરજિયો મરી જતાં તેની સ્ત્રી જે રુદન કરે છે તેમાં પણ આવાં વેણ બોલે છે :

“એ. તારાં ઢાંકણીનાં ઢાંકેલ છે, મોળા માવળાના!”

“એ. આપણે માણહની માઠપ છે, મોળા માવળાના!”

“એ. મોળા ભીમની ભજાઉં વાળા રે!”

“એ. મને ચાકરીચોર કરીને જા મા રે, મોળા માવળાના!”

મોળા માવળાના = મારા મોસાળના (પુત્ર).

તેઓ કંઈક અંશે ભોળા મનાય છે. ચારણ જ્ઞાતિ સાધારણ રીતે ઉદાર છે, પણ તેમાં પરજિયા વિશેષ ઉદાર છે. તેમનો વ્યવસાય પશુપાલન તથા વેપાર છે. પરજિયા ચારણોને ‘વાહન ફેરણ ગવરીવર’ એટલે કે પોઠિયાના વાહનવાળા કહ્યા છે. તેઓ બળદ અને ઘોડાની સોદાગરી કરતા. દુહો પણ છે :

વિજાણંદ હાલી નીકળ્યો, પોઠીડા પલાણે.

નોકરી તેઓ થોડી જ કરે છે. બીજા બધા કરતાં તેઓ વધારે
સ્વાતંત્ર્યપ્રિય છે. ખાનપાન તથા આચારવિચારમાં તેઓ ઘણા સાદા છે. હમણાં હમણાં તેઓ સારી કેળવણી લેવા લાગ્યા છે. તેમનામાં કવિઓ ઓછા થયા છે. છૂટક કાવ્ય-કવિતા કરવી એ જેટલા પૂરતો ચારણોનો વંશપરંપરાગત સ્વભાવ છે તેથી આગળ વધીને તેમણે કોઈ સારા ગ્રંથો લખ્યાનું જાણવામાં આવતું નથી.

તેઓના મોટા ભાગ પાસે જાગીર નથી. રાજદરબારીપણું તેમણે બહુ જ ઓછે અંશે સ્વીકાર્યું હશે. ભાષા જૂની ચારણી બોલે છે. તેઓ કચ્છમાં, કાઠિયાવાડમાં, ગુજરાતમાં, માળવામાં તથા જૂજજાજ રજપૂતાનામાં છે.

પરજિયાની બોલીમાં આવા પ્રયોગો હજુ જીવતા છે :

મું (હું), મુંહે (મને), મોળો (મારો), અમણો (અમારો), તુંહેં (તને), તમું (તમને), તોળો (તારો), તમણો (તમારે), ત્યાહેં (તેને), યાહેં (એને), યાની (એની), કમણ (કોણ), કમણે (કોણે), કમણો (કોનો), કીં (શું), કેવાનો (શાનો).

ઇદો, ઇયો (આવ્યો), ઇદી (આવી), ગો (ગયો), દીના (દીધા), હુતો (હતો), નસેં (નથી.)

વર્તમાનકાળનો પ્રત્યય 'છું' નહિ પણ 'સાં' : જેમ કે

જાણું છું = જાણતો સાં. લઉં છું = લેતા સાં.

આવેને (આવીને), ટાંપેને (ટાંપીને), લે આવ્ય (લઈ આવ્ય), ઇસે (આંહીં), તીસેં (ત્યાં), કીસેં (ક્યાં), કેવા સાટુ (શા માટે).

ઉપરાંત તેમનામાં વાક્યે-વાક્યે 'ભણેં' 'ભણું' એવા શબ્દ વપરાય છે તે 'હું કહું છું કે' એ અર્થમાં હોવો જોઈએ.

સોરઠિયા : સોરઠિયા ચારણોનાં રીતરિવાજ, પહેરવેશ તથા આચાર મારુ ચારણ જેવા જ છે, સિવાય કે તેઓ પુનર્લગ્ન કરે છે. મારુ, પરજિયા તથા સોરઠિયામાં સોરઠિયા વધારે વિલાસપ્રિય તથા કાંઈક અંશે વધારે સંકુચિત અને ઓછા ઉદાર છે. ભપકો તેમને વધારે પસંદ છે. હાજરજવાબીપણું ચારણમાત્રને સુસાધ્ય છે. પણ તેમાં સોરઠિયો અગ્રસ્થાને છે. તેમનો વ્યવસાય જાગીરી તથા નોકરી છે. ખેતી તેઓ ઓછી કરે છે. રાજદરબારીપણામાં તેઓ સર્વથી વધારે કુશળ છે. પરંતુ તેમના બનાવેલા કોઈ જૂના ગ્રંથો હજુ જાણવામાં આવ્યા નથી. તેમની ભાષા ગુજરાતી છે. તેઓ કાઠિયાવાડ સિવાય ક્યાંય નથી.

તુંબેલ : તુંબેલ ચારણો સિંધ જઈ સિંધના રીતરિવાજ તથા આચારવિચાર અને ભાષા અપનાવવાથી બીજા ચારણોથી તદ્દન જુદા તરી આવે છે. તેઓ સાધારણ રીતે અભણ છે. ભાષા કચ્છી બોલે છે. તેમનો વ્યવસાય મુખ્યત્વે ખેતી છે. તેઓ વધારે લડાયક અને આગ્રહી તેમ જ ઊંડા છે. નવાનગર તાબે તેઓના ગામગરાસ છે, મર્હૂમ જામ રણજિત સાથે નવા કરવેરા બાબતમાં તેમને તકરાર પડતાં, તેઓની સામે રાજ્યે ભયંકર સશસ્ત્ર આક્રમણ કર્યું ને તેમને જેર કર્યા. રાયદે નામનો બહારવટિયો તે કોમમાં થઈ ગયો.*

મારુ, પરજિયા તેમ જ સોરઠિયાથી તેઓ તદ્દન જુદા જ તરી આવે છે. તુંબેલ કચ્છ તથા હાલારમાં જ છે. કચ્છમાં તેમની પાસે ગરાસ છે. કાવ્ય-કવિતા તેઓ ઓછી જાણે છે અને લખે છે.

નેસાઈ ને અગરવછા : નેસાઈ અને અગરવછા કહેવાતા બીજા થોડા ચારણો છે. તેઓ હજુ સુધી પશુપાલન સિવાય બીજો એક પણ ધંધો જાણતા નથી અને કરતા પણ નથી. તેઓનું નિવાસસ્થાન સ્થાયી હોતું નથી. ખાસ કરીને બરડા તથા ઓખામાં રહે છે. તેઓમાં લગભગ બધા અભણ છે. રીતરિવાજ, પહેરવેશ તથા ખાનપાન બધાંથી જુદાં તરી આવે છે.

* જુઓ `બહારવટિયો રાયદે' ઃ `સોરઠી બહારવટિયા'

3

ચારણી કવિઓની ઇતર જાતિઓ

1. મોતીસર **:** કચ્છ-ભુજના રાજકવિ માવલજીની પાસે માણેકજી નામે રજપૂત રહેતો. એ માણેકજીને માવલજીનાં રચેલાં તમામ કાવ્યો કંઠે હતાં. માવલજીએ ઉદેપુરના મહારાણાનો એક ગ્રંથ બનાવેલો, પણ મહારાણાના તેડાવ્યા છતાંયે માવલજી ઉદેપુર જઈ શકતા નહોતા. એવામાં માણેકજી રજપૂત માવલજીનું નામ ધારણ કરી, ઉદેપુર જઈ એ આખો ગ્રંથ પોતાને કંઠસ્થ હોઈને રાણા સમક્ષ સંભળાવી, મોટું ઇનામ ઉપાડી આવ્યો. ભુજના રા'એ એને કેદ કર્યો. આખરે માવલજીએ પોતાની પુત્રીના વિવાહને પ્રસંગે રા' પાસેથી માણેકજીની મુક્તિ માગી. 'માણેકજી તારો માગણિયાત થાય તો છોડું' એવી રા'એ શરત મૂકી. એ શરતે માણેકજી છૂટ્યો, એ માવલજીનો યાચક ઠર્યો ને માવલજીએ એના કંઠમાં સાચા મોતીની સેર (માળા) રોપી, તે પરથી એના વંશજો મોતીસર કહેવાયા ને ચારણોના યાચક બન્યા. કાવ્યરચનાની સિદ્ધિ તેઓને સારી પેઠે વરી છે. આજે આ જાતિ મારવાડમાં તેમ જ આંહીં અલ્પ સંખ્યામાં છે.

2. મીર **:** મુસલમાનો છે; પોતાને તાનસેનના વંશજો કહાવે છે.

3. ઉદિયચા **:** પરજિયા ચારણના યાચકો છે. મીરો સાથે તેઓને રોટી-વહેવાર નથી.

4. ઢાઢી **:** અસલ હિન્દુ : કૃષ્ણના સમયમાં નૃત્ય, રાસ વગેરે કરતા. પછી તેઓ કાઠીઓની સાથે માગણિયાત બનીને રહ્યા. પછી મુસલમાનોએ તેઓને વટલાવ્યા.

5. રાવળ **:** અસલ ચારણના પુરોહિત બ્રાહ્મણ : પણ કચ્છના રાજકવિ માવલજીની બે પુત્રીઓને પરણાવતી વેળા બન્નેને કજોડાં થતાં હોવાથી એક વેવાઈ પક્ષના ખૂટવ્યા એ પુરોહિતોએ બન્ને કન્યાઓને બદલાવી નાખી : સારી કન્યા સારા વરને અને મોળી મોળાને પરણાવી દીધી. ચારણો ખિજાયા, ગોરના મોંમાં થૂંકીને વટલાવ્યા. એ વટલેલાઓને ન ચારણો રાખે કે ન બ્રાહ્મણો રાખે. પછી વાઘા નામના ચારણે પોતાના વંશાવળીના ચોપડા એ બ્રાહ્મણોને સોંપી તેમને ચારણોના વહીવંચા બનાવ્યા. (ત્યાં સુધી ચારણો પોતે જ પોતાની કોમના વહીવંચા હતા.) પછી બ્રહ્મભાટો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે આ રાવળોને ધંધાભાઈઓ બનાવી અપનાવ્યા, વહીવંચા સ્થાપ્યા. અત્યારે તેઓ ચારણોનાં નામ માંડે છે, સાથે જમે છે ને ચારણોને યાચે છે.

4
જાણીતા વિદ્વાન ચારણો ને તેમની કૃતિઓ

[1993ના મુદ્રણ વેળાએ આ સૂચિ વર્ણાનુક્રમે ગોઠવી છે.**]**

આઢા, દુરશાજી : ‘બિડદ છહુતેરી’

આણંદ-કરમાણંદ : થોડાક દુહા મળે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાસેથી ગામ મળેલું છે.

આસિયા, નવલદાનજી : ‘શિરોહી કા ઇતિહાસ’.

આસિયા, બાંકીદાસજી : 20 નાના ગ્રંથ પ્રગટ થયેલા છે. બીજા 14 ગ્રંથ અપ્રગટ છે, જેમાંના થોડા પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. એક ઐતિહાસિક વાર્તાસંગ્રહનો ગ્રંથ તથા મહાભારતનો છંદાનુવાદ એ બંને બહુ મોટા ગ્રંથો છે. આ સિવાય એમણે 2,000 ગીતો લખ્યાં છે.

આસિયા, મુરારિદાનજી : ‘જશવંત જશો ભૂષણ’.

આસિયા, મોડજી : ‘પાબૂ-પ્રકાશ’.

આસિયા, રાધુજી : છૂટક કવિતા મળે છે.

ઉજ્જ્વળ, ફતેહકરણજી : ‘પત્રપ્રભાકર’.

ઉમ્મરદાનજી : ‘ઉમ્મર કાવ્ય’.

ઓઢા, ઓપાજી : છૂટક કવિતા ઘણી છે, જેમાંની ઘણી પ્રગટ છે.

કરણીદાનજી : ‘સૂરજપ્રકાશ’ (અપ્રગટ).

‘બિડદ સણગાર’ (અપ્રગટ).

કાગ, દુલાભાઈ : એમણે પોતાનાં કંઠ, કહેણી, તેમ જ રચનાશક્તિથી થોડા જ કાળમાં ઘણી નામના મેળવી છે. ગાયોની સેવા કરતાં કરતાં આ તદ્દન ગ્રામીણ યુવકને એક સાધુની કૃપાથી વિદ્યા મળી છે. સ્મરણશક્તિ ઘણી તેજ, છંદ રચના પર મજબૂત કાબૂ, અને તેમાં પાછું ચારણી સાહિત્ય ઉપરાંત લોકવાણીમાં રચવા માંડ્યું; નવયુગની ભાવનાને સફળતાપૂર્વક પકડી છે.

ખડિયા, જગાજી : ‘વચનિકા રાવ રત્નસિંહજીની’.

ખડિયા, લખધીરજી : ‘ખેંગારચરિત્ર’ (અપ્રગટ).

ખડિયા, હમીરજી : છૂટક કવિતા ઘણી છે (અપ્રગટ).

પડિયા, કૃપારામજી : છૂટક કવિતા મળે છે, જેમાંની થોડીક પ્રગટ.

ગાડણ, કેશવદાસજી : છૂટક કવિતા : ‘વિવેકવાર્તા’ (અપ્રગટ).

જીવાભાઈ શામળ (મસ્ત કવિ) : ‘નળાખ્યાન’ (અપ્રગટ); છૂટક કવિતા ઘણી છે.

ઝૂલા, આલાજી : કવિતા મળતી નથી. સિદ્ધરાજ જયસિંહે લીલછા ગામ આપ્યું.

ઝૂલા, કુંભાજી : ‘રુક્ષ્મિણી હરણ’; છૂટક કવિતા ઘણી છે (અપ્રગટ).

ઝૂલા, સાંયા : ‘નાગદમણ’; છૂટક કવિતાઓ. ગુજરાતના કવિ છે.

દધિવાડિયા, શ્યામલદાનજી : ‘વીર વિનોદ’.

દેગામ, માંડણ વરસડા : ભક્તકવિ હતા; કવિતા અપ્રગટ.

દેથા, દેવીદાન : ‘દેવવિલાસ’

દેથા, શંકરદાનજી : લીંબડીના રાજકવિ, વ્રજભાષાના વિદ્વાન, બહુશ્રુત છે. તેમની મરોડદાર અને પ્રખર રચનાશક્તિ આજ પર્યંત તો પોતાના રાજવીઓનાં પ્રશસ્તિકાવ્યોમાં પ્રગટ થઈ છે. ‘હરિરસ’ વગેરેનું સંપાદન કર્યું છે.

દેથા, સ્વરૂપદાસજી : ‘પાંડવયશેન્દુ ચન્દ્રિકા’, ‘હૃદય નયનાંજન’ (અપ્રગટ), ‘વૃત્તિબોધ’

(અપ્રગટ).
દેવાનંદજી
નરહરદાસજી : ‘અવતાર ચરિત્ર’.
નરેલા, પાતાભાઈ : ‘જસુવિલાસ’ (અપ્રગટ).
નરેલા, પિંગળશીભાઈ : ‘પિંગલકાવ્ય (2 ભાગ), ‘ભાવભૂષણ’, બીજા નાના બે-ત્રણ ગ્રંથો અને ઘણી છૂટક કવિતા.
પાયક, જયમલદાનજી : નાના બે ગ્રંથો.
પિંગલાચાર્ય : ‘નાગપિંગલ’.
પુષ્પદંત : ‘મહિમ્નસ્તોત્ર’ (સંસ્કૃત).
પૂર્ણાનંદજી : છૂટક કવિતા (અપ્રગટ).
બાણીદાસભાઈ (મસ્તકવિ) : છૂટક કવિતા ઘણી છે.
બ્રહ્માનંદજી : ‘બ્રહ્મવિલાસ’, ‘સુમતિપ્રકાશ’, ‘ધર્મપ્રકાશ’, ‘વિદુરનીતિ’.
ભૈરવદાનજી : ‘ચારણકુલમીમાંસા માર્તંડ’.
મહેડુ, કહાનદાસજી : ગાયકવાડ સરકાર મલ્હારરાવના રાજકવિ હતા.
મહેડુ, ગોદડજી : ‘ચોવીસ અવતારોના ચોવીસ ગીત’ (અપ્રગટ); ‘સર્વતંત્ર (અપ્રગટ).
મહેડુ, ઠારણભાઈ મધુભાઈ : વળાના રાજકવિ, પોતે બહુશ્રુત હોવા ઉપરાંત એમની પાસે થોકડાબંધ પ્રાચીન હસ્તપ્રતો છે.
મહેડુ, માવલજી : છૂટક કવિતા ઘણી મળે છે.
મહેડુ, લાંગીદાસજી : ‘એકાદશીમહાત્મ્ય’.
મહેડુ, વજમાલ : ‘વીભાવિલાસ’.
મીસણ, પીઠવાજી : તેમની કવિતા જાણવામાં આવી નથી. રાણા હમીરે ક્રોડ પસાવ આપેલા. (કવિતા અપ્રગટ).
મીસણ., સૂર્યમલ્લજી : ‘વંશભાસ્કર’ નામનો મહાન કાવ્યગ્રંથ તેમજ ‘વીર શતસઈ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાંથી થોડોક ભાગ પ્રસિદ્ધ છે.
મીસણ, હરદાસ : ‘જાળંધરપુરાણ’ (અપ્રગટ), ‘ભૃંગીપુરાણ’ (અપ્રગટ).
મોડ, રામચન્દ્ર : છૂટક કવિતા તથા એક ગ્રંથ લખેલો છે (અપ્રગટ).
રતનુ, અચળદાનજી : કચ્છ, પોરબંદર, જામનગર વગેરેના ઐતિહાસિક કાવ્યગ્રંથો (અપ્રગટ).
રતનુ, માવદાનજી : ‘યદુવંશપ્રકાશ’.
રતનુ, રવાજી : ‘માળિયાનો ઇતિહાસ’ (અપ્રગટ). છૂટક કાવ્ય ઘણાં છે.
રતનુ, રામાનાથજી : ‘રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ’.
રતનુ, હમીરજી : કવિતા ઘણી છે. એમને કચ્છના રાવ તમાચીજીએ પોતાના અજાચી સ્થાપ્યા, ગામ આપ્યું, જે એમના વંશજો અત્યારે પણ ખાય છે. (કવિતા અપ્રગટ.)
રાજશેખર : ‘કર્પૂરમંજરી’, ‘કાવ્યમીમાંસા’, ‘પ્રચંડપાંડવ’, ‘પ્રબંધકોશ’, ‘બાલરામાયણ’ ‘વિદ્ધશાલભંજિકા’.
રોહડિયા, આશાજી : છૂટક કવિતા મળે છે.
રોહડિયા, ઈસરદાનજી : ‘છોટા હરિરસ’ (અપ્રગટ), ‘ગરુડપુરાણ (અપ્રગટ), ‘ગુણઆગમ’ (અપ્રગટ), ‘ગુણ ભગવંત હંસ’ (અપ્રગટ), ‘દેવિયાણ’ (અપ્રગટ), ‘નિંદાસ્તુતિ’ (અપ્રગટ), ‘બાળલીલા’ (અપ્રગટ,), ‘રાગકૈલાસ’ (અપ્રગટ), ‘વૈરાટ’, (અપ્રગટ) ‘સભાપર્વ’ (અપ્રગટ), ‘હરિરસ’.
રોહડિયા, ગણેશપુરીજી : ‘વીર વિનોદ.’

લાંગા, જેસા : ‘પ્રવીણ સાગર’ના સહકર્તા.
લાંગા, રાજા : ‘ગંગાલહરી’ (અપ્રગટ).
વરસડા, જસુરામજી : ‘રાજનીતિ.’ છૂટક કવિતા ઘણી છે.
‘વિજયવિલાસ’ના કર્તા જેમનું નામ મળ્યું નથી.
વીઠૂ, ચાવંડદાનજી : ‘કરણીજી કા ચરિત્ર’.
વીઠૂ, ભોમજી : કરણીજી કા ચરિત્ર’ (અપ્રગટ).
વીઠૂ, મેઘરાજ : ‘મેકરણચરિત્ર’.
વીર ભાણજી રતનુ : ‘રાજરૂપક’.
સાબાણી, માવલ : કવિતા મળતી નથી.
સિંહઢાએચ, ગોપાળદાસજી : મહારાણા જગતસિંહજીના કવિ; સાંયા ઝુલાના મરણ પછી રાવ કલ્યાણમલને સોંપાણા; કવિતા અપ્રગટ.
સિંહઢાએચ, દયાલદાસજી : ‘કરણીજી કા ચરિત્ર’ (અપ્રગટ), ‘આર્યા વર્તોપાખ્યાન’ (અપ્રગટ).
સિંહઢાએચ, રવિરાજ : ‘નર્મદાલહરી’.
સોન્યાણ, કેશરીસિંહજી સૌદા : ‘પ્રતાપચરિત્ર’ દુર્ગાદાસ-ચરિત્ર (અપ્રગટ); ‘રાજાસિંહ ચરિત્ર’ (અપ્રગટ)
સૌદા, કિશનસિંહજી : ‘ચારણકુલ પ્રકાશ.’
સૌદા, કિશોરસિંહજી (પતિયાલા) : ‘કરણીચરિત્ર’; અન્ય કવિતા ઘણી છે.
સૌદા, કેશરીસિંહજી (કોટા) : છૂટક કવિતા ઘણી છે.

[આ ટીપ મને પૂરી પાડનાર શ્રી પિંગળશી પરબતભાઈ પાયક છે. આમાં ઘણાં નામો રહી જતાં હશે. દા.ત., જૂના કાળનું ભોજાભાઈ લાદીતનું નામ લેવાય છે. ઉપરાંત, આ પ્રત્યેકનાં ઠામઠેકાણાં નથી આપી શકાયાં તે માટે દિલગીર છું. વળી, ચારણી વાણીના ચારણેતર કવિઓ ચંદ બિરદાઈ, નવાબ ખાનખાનાન, બિકાનેરકુંવર પૃથ્વીરાજ, રાજકોટ ઠાકોર મહેરામણજી, જૈન ગોર જીવણવિજય અને અત્યારનાઓમાં કંડોરણાવાસી ભૂદરજી જોશી (જેમણે ચારણો પણ મોંમાં આંગળી નાખી જાય તેવું ગાંધી-સાહિત્ય રચ્યું છે) તેવા-તેવા ઘણા રહી જાય છે.]

* * *